

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСП

Бр. 1-2/2019.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан 2006-2008,
др Радослав Распоповић 2009-2015, др Момчило Д. Пејовић 2015-2017,
др Радослав Распоповић од 2017. године

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година ХСII

1-2

*Због прекида у излажењу часописа средином 2015. године,
овај број штампан је у првој половини 2020.*

ПОДГОРИЦА
2020.

Р е д а к ц и ј а:

Карл Касер (Аустрија), Бернард Лори (Француска), Масимо Букарели (Италија), Костантин Никифоров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Стјепан Матковић (Хрватска), Љубинка Трговчевић (Србија), Мирослав Перишић (Србија), Радослав Распоповић, Славко Бурзановић, Жарко Лековић, Раденко Шћекић и Иван Лаковић.

Главни и одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар редакције
Олга Пелцер-Вујачић и Миљан Гогић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач: Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији “Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица, Булевар револуције 5, пошт. фах 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com, тел. 241-336. Рукописи се не враћају. Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе - Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко међународних база података CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL) EBSCO - Historical abstracts with full text.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су, поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

XCII

1-2

*En raison d'une interruption de la publication du journal à la mi-2015,
ce numéro a été imprimé au premier semestre 2020.*

PODGORICA
2020.

R e d a c t i o n :

Karl Kaser (Austria), Bernard Lori (France), Massimo Bucarelli (Italy),
Kostantin Nikiforov (Russia), Gabriella Schubert (Germany), Stjepan Matković
(Croatia), Ljubinka Trgovčević (Serbia), Miroslav Perišić (Serbia),
Radoslav Raspopović, Slavko Burzanović, Žarko Leković, Radenko Šćekić
et Ivan Laković

Rédacteur responsable
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Olga Pelcer-Vujačić et Miljan Gogić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur:
Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être ad-
ressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Mon-
ténégro, Bulevar revolucije 5, boîte postale 96, e-mail: istorijskizapisi@gmail.com,
téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est
de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu
en Monténégro est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de
l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Hutorique du Monténégro;
Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Comerciole Montenegro à Pod-
gorica.

ЈУБИЛЕЈИ

Обиљежавање седамдесет година постојања Историјског института и излажења часописа „Историјски записи“

СА ПРОСЛАВЕ СЕДАМДЕСЕТЕ ГОДИШЊИЦЕ ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА И ИЗЛАЖЕЊА ЧАСОПИСА “ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ”

Одлуком Владе СР Црне Горе Историјски институт Црне Горе основан је 3. јула 1948. године. Као прва научна институција у Републици Црној Гори, он је у континуиету, пуних седам деценија, обављао своју научну мисију у области хуманистичких наука.

Током свог постојања Историјски институт је испунио задатке због којих је основан, тј. најприје поставио темеље савремене историјске науке у Црној Гори, а онда кроз рад неколико генерација запослених достигао, реализовајем бројних научних пројекта, штампање великог броја посебних научних публикација, одржавањем научних конференција и скупова, као и сарадњом са сродним институцијама у свијету, достигао ниво на коме су се налазиле друге историографске школе у бившој југословенској држави и шире. То је постигнуто у скромним условима, уз напоран рад, али су остварени резултати били за сваку похвалу.

Историски институт је пуних 70 редовно издавао своје начно гласило *Историјске записе*, које настављају традицију *Записа*, једно вријеме у сарадњи са Друштвом историчара Црне Горе, а онда самостално. Добро конципираном уређивачком политиком, ангажовањем великог броја сарадника, широко познатих научника, часопис је израстао у једно од најреномиранијих научних гласила у Црној Гори и окружењу.

Кратко подсећање на свијетле тренутке годишњице оснивања Историјског института и покретања излажења часописа Историјски записи, уводи нас у један други значајан догађај који се десио 3. јула 2019. године. Тада је у згради Ректората Универзитета Црне Горе обиљежена 70-годишњица од оснивања Института и излажења његовог научног гласила *Историјских записа*. То је урађено, због објективних околности, са закашњењем од годину дана. Но, програм обиљежавања овог

значајног датума у црногорској историјској науци и научној периодици, ипак је био свечан, а обиљежен је одржавањем свечане академије, на којој су узеле учешће, својим присуством, или слањем поздравних писама, како највиши црногорски државни званичници тако и представници ресорних министарстава, бројних партнерских институција у земљи и иностранству, те угледни научни радници.

Свечана академија која је тим поводом одржана није била посвећена само годишњици Историјског института и седмодеценијском излагању најстаријег, модерног научног гласила у Црној Гори *Историјски записи*. Она је била прослава првих почетака, савременог, институционалног бављења историјском науком у Црној Гори.

Све претходно речено утицало је да на Свечаној академији буде присутан велики број званица, представника Министарства владе Републике Црне Горе, амбасада страних држава акредитованих у Црној Гори, као и, наравно, високих представника Универзитета Црне Горе, чија је универзитетска јединица од 2004. године и Историјски институт.

Поред свечарског дијела са којим је започет програм обиљежавња јубилеја (интонирањем химни: Државне химне Црне Горе и студенске химне Гаудеамус игитур) одржана академија је имала и свој официјални дио.

Најприје је приказан кратак документарни филм о Историјском институту, са посебном пажњом и осјећањем почастованости саслушано поздравно писмо предсједника Црне Горе господина Мила Ђукановића, у коме је осим честитања двоструког јубилеја, запосленима на Институту и Универзитету Црне Горе зажелио наставак успјешног научног рада.

У наставку су услиједиле: поздравне ријечи ректора Универзитета Црне Горе, проф др Данила Николића, поздравна ријеч директора Историјског института Универзитета Црне Горе, др Радослава Распоповића и обраћање гостију.

У даљем току свечане академије ректор УЦГ, проф. др Данило Николић, је у име Универзитета Црне Горе додијелио Плакету Историјском институту за 70. година успјешног научно-истраживачког рада и доприносу науке на Универзитету Црне Горе. Сем тога, директор Историјског института др Радослав Распоповић је уручио дипломе о завршеним магистарским студијама из области: "Историја, Историја културе и Историјска антропологија", преосталим студентима магистрантима који су успјешно завршили тај студијски програм, реализован у Историјском институту у периоду 2013-2015. год. Дипломе су уручене мр Љиљани Бајчета, мр Нади Баковић, мр Марини Челебић и мр Бојани Шупељак.

По одлуци Организационог одбора за прославу јубилеја Историјског института и *Историјских записа*, у саставу: др Радослав Распоповић, др Драгана Кујовић, др Иван Лаковић, др Олга Пелцер Вујачић, др Миљан Гогоић и Јелена Ђукановић, директор Историјског института је уручио “Плакете захвалности”: представницима: Министарству науке, Министарству културе, Министрству просвјете, Министарству вањских послова, Националној библиотеци “Ђурђе Црнојевић”, Државном архиву Црне Горе, Историјском архиву у Котору, Градском музеју из Пљеваља, те Амбасадама: Руске Федерације, САД, Бугарске, Италије и Словеније, (Плакета захвалности Амбасади Републике Њемачке биће накнадно уручена) .

Цијенећи значај прославе 70-годишњице Историјског института и часописа *Историјски записи* и свега што је прославу пратило, Редакција часописа *Историјски записи* је одлучила да том догађају у оквиру рубрике Јубилеји, у овом броју, заслужену ширу научну пажњу, опширнијим извјештајем са свечане академије.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Predsjednik Crne Gore

ISTORIJSKI INSTITUT CRNE GORE

Gospodinu dr Radoslavu Raspopoviću, direktoru
Podgorica

Be: 01-1134

Podgorica, 1. jul 2019. godine

Poštovani gospodine Direktore,

Svim radnicima Istorijskog instituta Crne Gore, kao i Vama lično, najsrdačnije čestitam veliki jubilej, 70-godišnjicu rada, kao i izlaženja časopisa „Istorijski zapisi“, uz žaljenje što nijesam u mogućnosti da prisustvujem svečanosti tim povodom.

Osnivanjem Instituta za proučavanje istorije crnogorskog naroda 3. jula 1948, Crna Gora je dobila svoju prvu naučnoistraživačku instituciju, koja je imala izuzetan značaj za formiranje identitetske i državotvorne svijesti njenih građana. Od svog osnivanja, Institut je uradio mnogo na izučavanju bogate crnogorske istorijske građe, ostavljajući novim generacijama veliko naučno nasljeđe. Brojne naučne studije i monografije, tomovi objavljenih arhivskih dokumenata, i više od stotinu brojeva najstarijeg crnogorskog naučnog časopisa „Istorijski zapisi“, svjedočanstvo su o njegovoj velikoj naučnoj, identitetskoj i kulturnoj misiji. Tokom svog rada, Institut je otvarao važna, često traumatična i kontraverzna naučna pitanja, doprinoseći njihovom objektivnom tumačenju i razrješavanju na osnovu nespornih činjenica. Naučni radnici Instituta, hrabro i principijelno davali su utemeljene odgovore koje je od njih očekivala i naučna javnost, i cjelokupno crnogorsko društvo.

Današnji Istorijски institut, koji baštini tu tradiciju, trebalo bi da bude nastavljач velikih djela i društvene misije svojih prethodnika. Samo takav pristup može koristiti osnovnoj svojoj namjeni, kao i svojoj državi, i odgovoriti potrebama savremenog crnogorskog društva.

U to ime još jednom vam čestitam jubilej, i pozdravljam sve učesnike svečane akademije.

Milo Đukanović

ОБРАЋАЊЕ РЕКТОРА УЦГ, ПРОФ. ДР ДАНИЛА
НИКОЛИЋА И УРУЧЕЊЕ ПЛАКЕТЕ
ИСТОРИЈСКОМ ИНСТИТУТУ

*Уважени представници Владе Црне Горе, ваше екселенције,
поштоване колегинице и колеге, драги гости, даме и господо*

Велика ми је част да вас поздравим на свечаности посвећеној обиљежавању 70-годишњице постојања и рада Историјског института Црне Горе, престижне научне установе и једног од оснивача нашег Универзитета.

Седам деценија постојања и научноистраживачког рада обиљежили су бројни резултати и успјеси његових научних радника и колектива у цјелини, Института као угледне универзитетске јединице.

Црна Гора у историјским околностима, које јој нијесу биле наклоњене, а у којима је стољећима претрајавала, борећи се за опстанак, слободу и независност, није могла да на вријеме као друге државе и народи заснује своје темељне институције културе, науке, просвјете и образовања.

Морамо одати велико признање онима који су, прије седамдесет година, у једној малој и сиромашној Црној Гори, схватили значај изучавања сопствене прошлости и вриједности које темељимо, који су покрећули и реализовали идеју оснивања Института.

Историјски институт је основан 3.јула 1948.године Уредбом Владе Народне Републике Црне Горе, коју потписују тадашњи предсједник Владе Блажо Јовановић и министар просвјете Нико Павић, као Институт за проучавање историје црногорског народа, са сједиштем на Цетињу.

То је био велики догађај не само за црногорску историјску науку, него и за црногорско друштво.

Црна Гора је, први пут, добила институцију која за задатак има институционално, планско и континуирано изучавање прошлости Црне Горе.

Десет година касније, Институт мијења статус и има назив Историјски институт Народне Републике Црне Горе, са сједиштем у тадашњем Титограду. Од 1992. године носи назив Историјски институт Црне Горе.

Од самог почетка, Институт је имао дефинисане научне задатке и обавезе. Оснивачком уредбом прецизно су дефинисани основни задаци Историјског института, цитирам: „да истражује грађу од историјско-научног значаја о свим догађајима из политичког, друштвеног, привредног и културног живота црногорског народа, из најдубље прошлости до новијег времена, да све писмене радове, документа и спо-

менике из тих области прибира, сређује, испитује и проучава правилном примјеном научних метода, ради ширења научне мисли, давања правилног суда и подизања научних кадрова“.

Тако је Историјски институт Црне Горе у недостатку других сличних установа био не само матична установа, него и један од стубова црногорске историјске науке, државности и идентитета.

Задатак који су наши историчари имали тада пред собом, данас тешко можемо и замислити. Требало је истражити деценије и вјекове наше историје, обрадити, класификовати и преточити у научне радове. То је додатно било теже урадити у времену острашћених покушаја да се на овај или онај начин утиче на појам и схватање црногорског идентитета.

Велику захвалност дугујемо свим генерацијама наших историчара-научника за немјерљив допринос развоју Црне Горе, за достојанственост и професионалност у тренуцима друштвених и политичких промјена и превирања, за самосталан и аутономан научни рад. Сваки од њих дао је свој печат развоју науке, кроз предани рад и богатство тема.

Институт је данас важна научна установа. О раду Историјског института свједочи око 200 посебних издања, тематских збирки, архивске грађе и извора, књиге, пројекти...

Институт је био укључен у многобројне пројекте, на сакупљању архивске грађе и историјских извора. Објављене су вриједне научне монографије, студије и бројни текстови у периодици. Историјски записи су, како је неко рекао, вишетомна хроника или Историја Црне Горе.

Што се тиче архивске грађе и извора, публиковани су зборници, од којих посебно истичем едицију *Monumenta Montenegrina* у 20 томова, Зборник докумената из историје Црне Горе (1685-1782), коју је за штампу приредио др Јевто Миловић (Цетиње, 1956), Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе, зборник докумената у пет књига који су приредили др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић.

У посљедњих пар година, др Распоповић је приредио више издања користећи руске, америчке, француске, њемачке и бугарске изворе и грађу, међу којима су задња издања Берлинског конгреса и други том књиге Црна Гора и Њемачки Рајх.

Историјски институт и Историјски записи добијају и двије престижне државне награде: Орден заслуга за народ са сребрним зрацима и Орден заслуга за народ са златном звијездом.

Све у свему, Историјски институт је потврдио своје вишедценијско постојање и друштвену оправданост. Пред Институтом је извјесна будућност и мисија ширења научне мисли и историјске истине о Црној Гори.

Истичем да ће Универзитет наставити да пружа подршку Историјском институту у даљем раду и будућим пројектима.

Све вас још једном поздрављам, а директору и члановима колектива Историјског института честитам овај велики јубилеј, уз жељу за новим успјесима и научним резултатима.

ОБРАЋАЊЕ ДИРЕКТОРА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА, ДР РАДОСЛАВА РАСПОПОВИЋА

Развој научне мисли у Црној Гори, посебно у области друштвених наука, везан је за развој црногорске историографије.

Тај почетак обично се везује за публикавање часописа „Записи“. Но, када се говори о формирању преломне институционалне основе за бављење научним радом, полази се од оснивања Научног друштва НР Црне Горе, које је обједињавало „двје самосталне научне институције које (су) радиле на испитивању прошлости Црне Горе и њеном популарисању“. У оквиру њега су као посебне јединице почетно егзистирали Историјско друштво НР Црне Горе и Институт за проучавање историје црногорског народа.

Прецизности ради, напоменућемо да су упрвој међу основаним установама, Историјском друштву НР Црне Горе, били: Радосав Меденица, Видо Латковић, Милан Вукићевић и Илија Зорић. Основано је 10. октобра 1947. На оснивачкој скупштини на Цетињу Историјско друштво је добило задатак: „да испитује прошлост Црне Горе, да је научно расвјетљава, да помаже подизању квалитета наставе историје у школама и да резултате тога објављује преко научних публикација и часописа Историјски записи“. У Ријечи уредништва, у његовом првом двоброју за јануар-фебруар 1948. године, наглашен је задатак часописа: да се „на основу вјерне архивске грађе (оригиналних архивских докумената и стручне литературе), освијетле прошлост црногорског народа и његова вјековна ослободилачка борба“.

Сврха овог казивања је да подсетимо на то да је први број Историјских записа, као органа Историјског друштва, штампан готово пола године прије него што је основан Институт за проучавање историје црногорског народа, данашњи Историјски институт УЦГ.

Историјски институт је, дакле, формиран после покретања гласила Историјски записи. У вези са оснивањем Института у литератури се наводи знана Уредба Владе Народне Републике Црне Горе, од 3. јула

1948, о оснивању Института за проучавање историје црногорског народа, са сједиштем на Цетињу да је он званично почео рад крајем 1948. Управо зато, за посленике историографске струке, али и све оне који се баве хронологијом значајних догађаја у повјесници Црне Горе, уношење 3. јула 1948. у календар важних датума у области хуманистичких наука је израз уважавања значаја догађаја: оснивања прве научне установе у Црној Гори. Можемо додати да је тај дан важан не само као датум оснивања Института за проучавање историје црногорског народа, већ и као датум којим почиње рачунање времена институционалног развоја историјске науке у Црној Гори. И не само историјске.

Он је имао и шире значење због важног мјеста у процесима конституисања других научних и високошколских институција у Црној Гори. Научни потенцијали, којим је у вријеме оснивања и током наредног периода рада располагао Историјски институт, допринијели су конституисању других научних и високошколских установа: почетку рада Црногорске академије наука и умјетности, а такође и неких факултета, данас универзитетских јединица, попут Економског факултета у Подгорици или Филозофског факултета у Никшићу, као и стварања основе за развој архивистике у Црној Гори. Наиме, Институт за проучавање историје црногорског народа је најприје: „примио стару архиву црногорске државе, која се чувала у Цетињском музеју“. Осим тога Институт се бавио: „откупом старих архива, докумената и библиотека од приватних лица као и сабирањем неких архива бивших државних установа...“

Прије нешто више од седам деценија постављене су, дакле, основе институционалног проучавања црногорске прошлости тј. темељи научне вертикале континуираног истраживања идентитетских вриједности Црногораца и на ниво аксиома уздигнуто научно изучавање црногорске историје. Тиме су биле створене неопходне претпоставке за културну, политичку и сваку другу афирмацију историјског наслеђа Црне Горе. Отворено је и важно поглавље у развоју научне мисли у Црној Гори, посебно у области друштвених наука.

Прве важне смјернице у дефинисању циљева и начина рада ове установе, коју научни радници Историјског института и њихови домаћи и страни сарадници слиједе већ 70 година, акоји су актуелни и данас, - садржане су у поменутој Уредби од 3. јула 1948. године, коју је потписао предсједник Владе НР Црне Горе Блажо Јовановић. У Уредби су саопштени мотиви оснивања Института за проучавање историје црногорског народа, са констатацијом да се то чини „с научно-истраживачким циљем“, ради проучавања „историје црногорског народа“.

Уредбом је утврђен статус института као самосталне установе при Министарству просвјете. Основни задаци рада института прецизно

су дефинисани „на истраживање грађе од историјско-научног значаја о свим догађајима из политичког, друштвеног, привредног и културног живота црногорског народа, из најдубље прошлости до најновијег времена, да све писане радове, документа и споменике из тих области прибира, сређује, испитује и проучава правилном примјеном научних метода, ради ширења научне мисли, давања правилног суда и подизања научних кадрова“.

Првих година рада на Цетињу, Институт је имао оскудан кадар. Свега неколико запослених, укључујући директора и једног асистента, који су чинили главнину научног сектора. Први директор института био је Нико С. Мартиновић, а затим су тај посао обављали Јагош Јовановић, па Андрија Лаиновић. У својству научних сарадника у почетку су ангажовани др Јевто Миловић, Ристо Драгићевић, Милутин Пламенац, Андрија Лаиновић, др Перо Шоћ, Ђорђе Радоичић, др Љубомир Дурковић Јакшић, Василије Лукић.

Прве промјене назива Института извршене су на Скупштини Историјског друштва НР Црне Горе, одржаној 8. новембра 1953. године, када је одлучено да Институт за проучавање историје црногорског народа „преузме сва права и обавезе о уређивању, издавању и штампању часописа“. Одлуком Савјета, тадашњег Историјског института Црне Горе, из 1959. године, Историјски записи су постали „заједнички орган Историјског института НР Црне Горе и Историјског друштва НР Црне Горе“. Пошто је неколико година касније Историјско друштво Црне Горе преименовано у Друштво историчара, Историјски записи су постали орган Историјског института Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе. На титулном листу часописа таква одредница стоји и данас. То наглашавамо због чињенице да Друштво историчара последњих година не постоји, и да би његову дјелатност, посебно ради едукације професора историје, свакако требало поново покренути.

На крају периода рада у коме је сједиште института било на Цетињу (1958), успиједиле су промјене у организационој шеми. Ранији назив Институт за проучавање историје црногорског народа замијењен је новим: Историјски институт Народне Републике Црне Горе. Сједиште института пренијето је у тадашњи Титоград. Уредбом Извршног вијећа Скупштине Народне Републике Црне Горе, Институту је припојен Архив за историју ЦК Савеза комуниста Црне Горе. Тако је створена његова новаорганизациона јединица, под називом Архив за раднички покрет Историјског института НР Црне Горе. Са таквом организационом структуром, у којој је, осим научног и правно-административног сектора, трећа организациона јединица био Архив за раднички покрет, Институт је остао све до реформе архивске службе у Црној Гори 1992. го-

дине. Тада је Архив за раднички покрет издвојен из састава Историјског института и припојен Државном архиву.

Уставним промјенама из 1963. умјесто бивше ФНРЈ формирана је Социјалистичка Федеративна Република Југославија. Новим савезним Уставом НР Црна Гора је преименована у Социјалистичку Републику Црну Гору, па је и Историјски институт Црне Горе промијенио име у Историјски институт Социјалистичке Републике Црне Горе.

Наредна промјена назива десила се одлуком Владе Републике Црне Горе од 20. јуна 1996. Ново име је гласило: Историјски институт Црне Горе. Научни задаци Института су остали, практично, исти као и у оснивачком акту из 1948.

Посљедња измјена имена Института десила се на основу Закона о високом образовању и Статута универзитета Црне Горе. Одлуком Управног одбора Универзитета од 20. 4. 2004, Историјски институт је организован као организациона јединица Универзитета Црне Горе, без својства правног лица.

С научним сектором Института увијек је организационо била повезана и библиотека института, која је почетно имала карактер приручне библиотеке, намијењене само за потребе научних радника. Иако је статус библиотеке затвореног типа задржала и касније, с порастом расположивог књижног фонда библиотека је постала доступна и другим корисницима: студентима, публицистима, писцима, ауторима различитих издања и свим другима који су били заинтересовани за садржај њених књижних фондова.

У текстовима о раду Историјског института писаним и публикованим поводом годишњица сличних овој, забиљежено је и то да је од пресељавања у Титоград институт плански и кадровски јачао, да је у научном сектору имао од пет до седам доктора наука, уз различити број научних сарадника. Са запосленим у правно-административном сектору и у Архиву за раднички покрет почетком деведесетих година 20. вијека број стално запослених у институту кретао се и до 28 радника.

Набрајање наслова свих научних пројеката на којима је рађено у Историјском институту, организованих националних и међународних научних скупова, реализованих међународних пројеката, публикованих архивских извора и зборника радова са научних скупова, с обзиром на њихов број, за ову прилику није могуће учинити. То је урађено у Споменици Историјског института за период 1948-2018. и новој Библиографији Записа и Историјских записа 1927-2018.

Данас, с дистанце од 70 година постојања Историјског института, можемо одати признање онима који су донијели одлуку о његовом оснивању, сматрајући је добрим примјером утицаја на развој друштва.

не свијести и усмјеравања Црногораца на изучавање сопствених историјских коријена и националних вриједности, захваљујући којима је Црна Гора стекла своје име, међународну препознатљивост и углед у свијету. Оне указују на државне и културне особености, стваране развојем црногорског друштва, које би требало и даље изучавати отварањем нових истраживачких простора. У томе је била једна од друштвених функција института, која је успјешно остваривана током његовог седмодеценијског постојања и која се на сличан начин, у промијењеним условима, остварује и данас.

Управо на 70. годишњицу постојања с пијететом се можемо сјетити оних који су се међу првима латили овог посла. Дуг према свима који су у Историјском институту радили у протеклих седам деценија је разлог што смо током посљедње двије године интензивно радили на припремању поменуте Споменнице Историјског института 1948-2018. и Библиографије Записа и Историјских записа, за период 1927-2018. која садржи више од 5.000 библиографских јединица.

Током седам деценија научног рад, дјелатност Историјског института заснивала се на постулатима струке, са циљем да секвалитетом постигнутих научних резултата веома брзо достигну висине на којима је била историографија других, знатно развијенијих историографских школа. Релативно брзо и неочекивано успјешно остварен је узлет црногорске историјске науке. Без правих сопствених узора, захваљујући

Нику Симову Мартиновићу, Јагошу Јовановићу, Андрији Лаиновићу, Ристу Драгићевићу, касније Димитрију Диму Вујовићу, Мирчети Ђуровићу, Ђоку Пејовићу, Новици Ракочевићу, Новаку Ражнатовићу, Радоману Јовановићу, Јовану Бојовићу, Ђуру Вујовићу, Радоју Пајовићу, Зорану Лакићу, Миомиру Дашићу, Славку Станишићу, Перку Војиновићу, Ђорђу Боразану, Божидару Шекуларцу, Чедомиру Лучићу, и онима који су данас активни у институту, а на другој страни Бранку Павићевићу, Глигору Станојевићу, Томици Никчевићу, као и радом бројних млађих колега, постављени су темељи црногорске историографије и модерне научне мисли о Црној Гори.

Неки његови научни радници су били или јесу универзитетски професори, декани, ректори, академици, предсједници ЦАНУ, а други амбасадори, министри или високи државни чиновници.

Историјски институт има и богату издавачку дјелатности. Више од 200 посебних публикација штампано је током протеклих деценија у неколико едиција: Посебна издања, Јубилеји, Преводи, Округли столови, Дипломатске свеске.

Посебан сегмент у издавачкој дјелатности представља часопис Историјски записи. Под тим називом часопис излази од 1948. године, али смо већ рекли да се са њим, у суштини, наставља излагање часописа Записи, покренутог 1927. године. Од 1927. до 1941. изашло је 146 свезака Записа на 9.280 страница, а од 1948. до данас објављено је 2018 свезака Историјских записа на око 50.000 страна. У библиографији за период од 1927. до 2018. налазе се имена 1.433 сарадника – аутора текстова у часопису.

Часопис од 2008. има међународну редакцију а од 2010. године налази се и у двије међународне базе података: EBSCO и CEEOL, што му доноси висок регионални рејтинг.

Напоменућемо да Историјски институт од оснивања ради на реализацији научних пројеката које је првобитно финансирало Министарство просвјете и Министарство културе, а такође и Министарство науке. Током посљедњих десет година Институт је реализовао и друге пројекте које су финансирани осим надлежних министарстава и страни донатори, ресорне службе и дипломатска представништва страних држава, посебно послјејошнове независности Црне Горе 2006.

Недавно је, на конкурс Министарства науке, Институт био прворангирани са пројектом: „Црна Гора на политичкој и културној мапи Европе“. То је један од неколико међународних пројеката, већ успјешно реализованих, финансираних од тога министарства.

Посебно желим да скренем пажњу на културно-историјско богатство којим располаже Библиотека Историјског института и на архивс-

ку збирку те библиотеке. Са око 60.000 књижних јединица, библиотека спада међу старије у Црној Гори и посједује старе и раритетне књиге. Укључена је у информативни систем COBIS и до сада су у базу података COBIS-а унијети записи за више од 12.000 књижних јединица.

У саставу библиотеке је и архивска збирка са 534 фасцикле докумената, са раритетном архивском грађом непроцјењиве историјске вриједности.

У Историјском институту Универзитета Црне Горе данас ради 18 запослених радника, од чега је 10 са титулом доктора наука, од којих седам имају научно звање, а један запослени је у звању магистра.

На самом крају желим истаћи да је Историјски институт, као дио Универзитета Црне Горе, захваљујући разумијевању тадашњег Ректорског колегијума и Сената Универзитета, у периоду 2012-2015. остварио видан институционалан напредак, иако краткотрајан. На основу образложеног предлога, и урађеног елабората, од Савјета за високо образовање било је дато одобрење да институт може реализовати програм академских магистарских постдипломских студија из области хуманистичких наука. То је урађено у сарадњи са партнером из Словеније *Institut umstudiorum humanitatis* из Љубљане, реализацијом студијског програма Историја/историја културе и историјска антропологија.

Историјски институт УЦГ је тако, накратко, био осим научне и високошколска образовна институција. Од укупно уписаних 28 кан-

дидата, током трогодишњег периода реализовања академског постдипломског програма до сада је магистрирало 20 студената. Данас ће овај јубилеј бити свечанији због уручивања четири дипломе кандидатима који су недавно магистрирали. Остали су своје дипломе добили раније.

Рад на поменутом студијском програму је био један од најдинамичнијих периода у пракси Историјског института. Осим повећане мобилности наставног кадра, изражене у доласцима професора са других универзитетских центара, реализовано је и практично повезивање резултата научног рада радника Историјског института са наставном праксом студената постдипломаца.

О међународној сарадњи института можемо говорити кајње позитивно. Институт има развијену самосталну међународну сарадњу и бројне потписане протоколе о сарадњи са иностраним институцијама. Пада у очи да је та сарадња, током протеклих седам деценија, била нарочито интензивна након обнове независности Црне Горе 2006. године.

Све претходно речено говори о крупном значају који је Историјски институт односно Институт УЦГ имао у изучавању прошлости Црне Горе и саопштавању историјских истина о Црној Гори, али и о доприносу развоју савремене научне мисли, угледу Универзитета Црне Горе и земље у цјелини. То је и разлог за закључак да је његово кадровско и стручно јачање, подмлађивање и усавршавање нових профила научника, услов даљег континуитета у развоју научне историографије у Црној Гори. Бројне су неотворене теме које треба истражити и у домаћим и иностраним архивима и тиме допринијети развоју свијести о властитим државним, културним и националним вриједностима, као о предуслову спознаје не само прошлих појава и њиховог прекретничког значаја, већ и савремених друштвених процеса, али и карактера друштвеног бића савремене Црне Горе.

ОБРАЋАЊЕ ПРЕДСТАВНИЦЕ ФОНДА ЗА ЈАВНУ
ДИПЛОМАТИЈУ „А.М. ГОРЧАКОВ“,
г-ђице САНДРЕ СТОИЛКОВИЋ

*Поштовани директоре Распоповићу, чланови Владе
Црне Горе, ваше екселенције, даме и господо,*

Желим, најприје, да се захвалим на позиву да данас присуствујем
обиљежавању седамдесете годишњице од оснивања Историјског инсти-

тута и почетка излагања часописа Историјски записи. То је догађај од историјског значаја за Црну Гору. У име Фонда за јавну дипломатију „А.М. Горчаков“ из Москве, који данас представљам, желим да вам честитам тако важан јубилеј.

Као што сви знамо, Историјски институт је најстарија научно-истраживачка институција у Црној Гори. Током свог вишедеценијског рада Институт је дао велики допринос развоју историјске науке у Црној Гори и савремене црногорске историографије. Због тога је стекао ауторитет и постао познат и ван Црне Горе, у научним круговима у свијету.

Сарадња нашег Фонда са Институтом увијек се заснивала на узајамном разумијевању и поштовању, и ми се искрено надамо да ће у том духу та сарадња бити и настављена.

Свим научним радницима Историјског института Црне Горе и његовим ветеранима желимо добро здравље, оптимизам и напредак!

ОБРАЋАЊЕ ПОМОЋНИЦЕ ЗА ВИСОКО ОБРАЗОВАЊЕ У МИНИСТАРСТВУ ПРОСВЈЕТЕ, г-ђице МУБЕРЕ КУРПЕЈОВИЋ

Припала ми је изузетна част и задовољство да све присутне поздравим у име Министарства просвјете и још једном потврдим добру

сарадњу са Историјским институтом и Универзитетом Црне Горе.

Бити прва научно-истраживачка установа у Црној Гори није лако, и то носи одређени терет и одговорност, која подразумева да оправдате очекивања друштва постизањем значајних резултата у науци.

Желим да вјерујем да ће Историјски институт, са проф. Распоповићем на челу, наставити са квалитетним радом и научном дјелатношћу у наредном периоду, посебно истичући њихове пројектне активности, које доприносе и квалитету и интернационализацији образовања и науке у Црној Гори.

Користим прилику да честитам студентима мастер студија на стицању дипломе, и будућем позиву који подразумијева даље проучавање историје, јер не можемо говорити о будућности а да не познајемо своју историју.

Седам деценија постојања је доказ да је Историјски институт био истрајан и одржао континуитет у раду, што нас чини поносним и зато желим да се и слjedeће године окупим, о када ћемо моћи да промовишемо неке нове младе људе, нове успjехе Института и нове активности.

Црна Гора је земља којој је образовање један од приоритета, и желимо друштво засновано на знању које ће обезбиједити квалитетан живот својим грађанима.

OBRAĆANJE PREDSTAVNIKA UNIVERZITETA SAPIENCA U RIMU, PROF. DR FABIJA GRASIJA

*Magnificent Rector, Honourable Director, respectable
authorities, dear colleagues, ladies and gentlemen,*

I am happy and proud to be here as representative of Rome State Sapienza University for the 70th anniversary of the Historical Institute. I am very grateful of your invitation. Thanks to your kind invitation I can personally

forward the greetings of the scientific community of Rome State Sapienza University and especially the best wishes of two old friends of the University of Montenegro and of the Historical Institute. These two old friends are prof. Antonello Biagini, now Magnificent Rector of Unitelma, the „on-line branch” of Sapienza University and President of Sapienza Foundation, and prof. Andrea Carteny, Director of CEMAS, a well-known and active inter-departmental research center, of which I am a member.

I am particularly happy and proud to stress

that it is long time we have a lively cooperation with the University of Montenegro and of the Historical Institute. My presence here is not only for purpose of celebration but also to confirm a strong commitment for the future. Indeed, whoever is interested in the history of South-Eastern Europe cannot but being attracted by the particular and glorious history of Montenegro. And in these decades the Institute has accomplished a very valuable task for the knowledge of the history of Montenegro and the Balkans publishing capital volumes other than its fine, worthwhile review. I have recorded with pleasure that subject of some of these capital volumes are aspects of Italo-Montenegrin relations, such as the wonderful book on Montenegro in Italian foreign policy (1861-1875), published in 2011. It is truly amazing the importance Montenegro had for the Republic of Venice and later for the Kingdom of Italy. On the other side, the Risorgimento movement was a permanent source of inspiration and hope for Montenegrins such as for all the Eastern and South-eastern peoples who were not independent yet (we hardly need to recall the role of Garibaldi and his followers). Italians have not always been sympathetic with the other Southern Slav peoples, but they always looked at Montenegro with a positive feeling. The marriage link established between the ruling dynasties of the two countries is only the most evident side of a strong and multifaceted relationship between the two countries, a relationship that in this post-Yugoslavian age is newly gaining momentum.

In conclusion, I congratulate the Director of the Institute for his brilliant job and wish the Institute a happy prosecution of its activities - activities which are of the utmost importance for all of us - and especially a happy prosecution of its cooperation with the historians and the other scholars devoted to social studies of Sapienza University, with new brilliant common works and outcomes. Thank you.

Podgorica, 3 July 2019

* * *

*Уважени ректоре, поштовани директоре, цијењене званице,
драге колеге, даме и господо,*

Задовољство ми је и част бити овдје у својству представника државног Универзитета Сапијенца из Рима поводом 70 година постојања Историјског института. Примите моју дубоку захвалност због вашег позива, који ми омогућава да вам лично пренесем поздраве научне заједнице са Универзитета Сапијенца из Рима, а нарочито најбоље жеље двојице старих пријатеља Универзитета Црне Горе и Историјског института.

У питању су проф. Антонело Бјађини, сада уважени ректор Унителме, „онлајн огранка“ Универзитета Сапијенца и предсједник Фондације Сапијенца, и проф. Андреа Картени, директор ЦЕМАС-а, познатог и активног међусекторског истраживачког центра, чији сам и сâм члан.

Нарочито сам срећан и поносан што могу истаћи како већ дуго времена имамо интензивну сарадњу са Универзитетом Црне Горе и Историјским институтом. Моје присуство овдје није само у служби прославе, већ и потврђивања чврстог опредјељења за будућност. Са правом се може рећи да свакога ко је заинтересован за историју југоисточне Европе мора привући посебна и славна историја Црне Горе. Током ових деценија, Институт је испунио веома вриједан задатак на пољу знања о историји Црне Горе и Балкана, објављујући капитална дјела, поред својих квалитетних и значајних Историјских записа. Задовољство ми је било да примијетим како предмет неких од ових капиталних дјела представљају аспекти италијанско-црногорских односа, као што је случај код дивне књиге о Црној Гори у спољној политици Италије (1861-1875), објављене 2011. године. Заиста је запањујућа важност коју је Црна Гора имала за Млетачку републику, а касније за Краљевину Италију. С друге стране, покрет Ризорђименто био је сталан извор надахнућа и наде за Црногорце, као и за све источне и југоисточне народе који још нису били независни (довољно је само присјетити се улоге Гарибалдија и његових поклоника). Италијани нису увијек имали најбоље односе са другим јужнословенским народима, али су на Црну Гору увијек гледали с позитивним осјећањем. Брачна веза која је успостављена између наших владарских династија само је најочигледније обиљежје снажног и многостраног односа двију земаља, односа који у постјугословенском времену наново добија замаха.

Коначно, честитам директору Института на сјајно обављеном послу и желим Институту успјешан наставак активности, које су од највећег значаја за све нас, а нарочито успјешан наставак сарадње са историчарима и другим научницима посвећеним друштвеним наукама са Универзитета Сапијенца, уз нове блиставе заједничке подухвате и постигнућа. Хвала вам.

Подгорица, 3. јул 2019.

ТЕКСТОВИ ПОЗДРАВНИХ ТЕЛЕГРАМА (МОСКВА, БЕОГРАД, ЗАГРЕБ)

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

11000 Београд, Кнеза Михаила 36
тел.011. 2638.418 , E-mail: istorinst@iib.ac.rs

Београд, 03. 07. 2019.

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Др Радослав РАСПОПОВИЋ, директор

Поштовани колега Распоповићу,

Задовољство ми је да Вама и свим пријатељима и колегама из Историјског института Црне Горе честитам велики јубилеј, 70. годишњицу рада.

Историјски институт Црне Горе је током протеклих седамдесет година дао велики допринос проучавању не само историје Црне Горе већ и простора читавог Балкана. О научној мисији Института и успешности у раду најбоље говори квалитетан научно-истраживачки кадар, добра издавачка делатност и значајна међународна сарадња.

Надам се да ће се вишедеценијска сарадња наша два института наставити и у будућности на обострано задовољство и корист.

Честитајући Вам јубилеј, желим Вам, у име колега из Историјског института из Београда, нове успехе.

Директор Историјског института Београд

Др Ерхан РУДИЋ

Djelatnici i ravnatelj

Hrvatskog instituta za povijest
s veseljem i nadom u nastavak
uspješne znanstvene i kolegijalne
suradnje

čestitaju svim djelatnicima
Istorijskog instituta Crne Gore i
ravnatelju

dr. sc. Radoslavu Raspopoviću
veliku 70. obljetnicu aktivnog
znanstvenog rada najstarije
znanstvene institucije u Crnoj Gori.

U ime Hrvatskog instituta za povijest

dr. sc. Gordan Ravančić
ravnatelj Hrvatskog instituta za povijest

ЧЛАНЦИ

Antal MOLNÁR*

DVA NEOBJAVLJENA IZVJEŠTAJA BARSKOG NADBISKUPA MARINA BICIJA O SRBIJI I ALBANIJ (1622)**

ABSTRACT: *The paper analyzes and publishes two previously unknown reports (1622) of the Archbishop of Bar, Marino Bizzi, one of the most prominent representatives of Balkan missionary prelates before 1622. From these documents, it can be seen that Bizzi was predominantly a representative of the old missionary concept, which placed hopes in the conversion of Eastern Christians. In these plans he had the support of the Congregation of the Council.*

KEYWORDS: *Early modern Catholicism, Catholic Missions, Marino Bizzi, Archbishopric of Bar, Montenegro, Serbia, Albania, Ottoman Empire, Congregation of Propaganda Fide, Congregation of Council, Roman inquisition.*

Arhiv vrhovnog misionarskog tijela Svete stolice, rimske Kongregacije za širenje vjere (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) sve do danas sačuvan je gotovo u cjelini, što predstavlja pravu rijetkost. Pored širenja vjere, najvažniji zadatak kongregacije bila je organizacija duhovničkebrige o katoličkim manjinama koje su živjele u evropskim protestantskim zemljama i na području Osmanskog carstva, pa njeni arhivski dokumenti (uz one iz Istanbula, Venecije i Beča) predstavljaju prvorazredneizvore za izučavanje istorije Balkana pod Osmanlijama u 17-18. stoljeću.¹ Ta izuzetno bogata zbirka

* Autor je direktor Instituta za istoriju u Istraživačkom centru za humanističke nauke Mađarske akademije nauka i vanredni profesor na Eötvös Loránd Univerzitetu u Budimpešti.

** Ova studija je podržana istraživačkim projektom NKFIH K-12923: „Hrišćanstvo i islam. Na raskršću križarskog rata i suživota, 16-17. vijek”.

¹ O tom pitanju vidjeti najnovije radove autora ovog članka: A. Molnár, *Confessionalization on the Frontier. The Balkan Catholics between Roman Reform and Ottoman Reality*, INTERADRIA Culture dell'Adriatico 22, Roma, 2019.

nije nepoznata ni istoričarima zemalja Zapadnog Balkana i Crne Gore, pa su iz njene građe objavljeni brojni izvori koji sadrže izuzetno vrijedne izvještaje o istoriji naselja Crnogorskog primorja te crnogorskih, srpskih i albanskih župa pod jurisdikcijom Barske nadbiskupije i Kotorske biskupije.²

Od arhivske građe kroz stoljeća zagubilo se samo nekoliko svezaka, koji su uz dosta sreće dospjeli u druge rimske zbirke. Znamo za više takvih „zalutalih” spisa. Među latinskim rukopisima Vatikanske apostolske biblioteke nalazi se i onovremena prepisana knjiga, koja je vrlo vjerovatno bila u vlasništvu nekog kardinala i člana kongregacije, a sadrži prepise i izvode iz brojnih izvještaja i stručnih mišljenja, prenstveno o sjevernoevropskim misijama.³ Tako su iz arhiva Kongregacije za širenje vjere u Biblioteku Vallicelliana dospjela četiri spisa o pripremama za objavljivanje *ilirskih* liturgijskih knjiga (1626-1627), od kojih je tri – još iz arhiva Kongregacije – objavio Euzebij Fermandžin.⁴ Istom nizu pripada i knjiga u kojoj se skrivao duži izvještaj predstavljen u ovoj publikaciji. Rukopis uvršten u latinske kodekse Ottobonijeve zbirke Vatikanske apostolske biblioteke⁵ obuhvata dokumente o djelovanju Kongregacije za širenje vjere u razdoblju između 1622. i 1639. godine.⁶ Svezak je možda upravo bio u vlasništvu sekretara kongregacije, Frančeska Ingolija, ključne osobe istorije katoličke misije, na što ukazuje činjenice da manjim dijelom sadrži prepisku i izvještaje iz prve faze života kongregacije, a većim dijelom Ingolijeve zapise, ponajprije nacрте dopisa. Rukopis je u biblioteku porodice Ottoboni najvjerovatnije dospio posredstvom Pietra Ottobonija, kasnijeg pape Aleksandra VIII (1689-1691), koji je kao kardinal dugo bio član kongregacije i učestvovao u skoro svim njenim sjednicama.⁷ U bibliotečkim

² Najvažniji objavljeni izvori o istoriji Crne Gore iz arhiva Kongregacije za širenje vjere: E. Fermandžin, Izprave god. 1579-1671 tičuće se Crne Gore i stare Srbije, *Starine JAZU* 25 (1892) 164-200; P. Bartl, *Quellen und Materialien zur albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert*, I-II, Albanische Forschungen 15, 20, München, 1975-1979; M. Јачов, *Списи Конгрегације за пропаганду вере у Риму о Србима 1622-1644*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. II одељење XXVI, Београд, 1986; Isti, *Le missioni cattoliche nei Balcani durante la guerra di Candia (1645-1669)*, I-II, Studi e Testi 352-353, Città del Vaticano, 1992; Isti, *Le missioni cattoliche nei Balcani tra le due guerre: Candia (1645-1669) Vienna e Morea (1683-1699)*, Studi e Testi 386, Città del Vaticano, 1998.

³ Biblioteca Apostolica Vaticana (dalje BAV), Vaticani Latini (dalje Vat. Lat.) cod. 6696.

⁴ Današnji arhivski znak spisa: Biblioteca Vallicelliana (Roma) Ms. Z 80. nr. 6. Objave: E. Fermandžin, Listovi o izdanju glagolskih crkvenih knjiga i o drugih književnih poslovih u Hrvatskoj od god. 1620-1648, *Starine JAZU* 22 (1890) 1-40, 14-17, 19-20.

⁵ O stvaranju fonda vidjeti: J. Bignami Odier, *Premières recherches sur le fonds Ottoboni*, Studi e Testi 245, Città del Vaticano, 1966, 9-21; *Guida ai fondi manoscritti, numismatici, a stampa della Biblioteca Vaticana*, I, Dipartimento Manoscritti, Studi e Testi 466, a cura di F. D'Aiuto-P. Vian, Città del Vaticano, 2011, 446-455.

⁶ BAV Ottoboniani Latini (dalje Ottob. Lat.) cod. 2536.

⁷ J. Metzler, Die Kongregation in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts, *Sacrae Cong-*

spisima balkanske misije uz ovdje objavljene izvještaje zastupa nekoliko katorskih (luštičkih) dopisa i izvještaj skadarskog biskupa Dominika Andriašija.⁸

Balkanski izvještaji Marina Bicija

Ličnost i aktivnosti barskog nadbiskupa Marina Bicija (Marina Bizzi-ja ili Bizzo) naročito su važne za istoriju balkanskih misija u 17. vijeku, i to zbog više razloga. Bici prije svega pripada naraštaju balkanskih misionara koji su djelovali u decenijama koje prethode osnivanju Kongregacije za širenje vjere, u vrijeme papa Klementa VIII (1592-1605) i Pavla V (1605-1621). Tokom tih godina već se višestruko naziru razvojne smjernice razdoblja nakon 1622. godine: misionarskim aktivnostima upravljaju manje-više konkretna, ovlašćena tijela Svete stolice, povremeno pod ličnim nadzorom pape, ali se istovremenoprimjećuje i nedostatak misionarske kongregacije, koja bi širenje vjere koordinirala prema jedinstvenim načelima.

Slično svojim savremenikima, i Bici se suočavao sa svim ozbiljnim teškoćama prelaznog razdoblja, a njegova važnost i cijenjenost mogu se najprije pripisati vrlo detaljnim i dokumentima potkrijepljenim zapisima o svom poslovnom putovanju po Albaniji i Srbiji 1610. godine, kojima se istorijska nauka služi već oko dva stoljeća.⁹ Njegov izvještaj prvi je iščitavao Daniele Farlati, autor do sada možda najopsežnije istorijske sinteze Balkan-

*regationis de Propaganda Fide Memoria Rerum, (350 anni a servizio delle missioni 1622-1972), I/1, (1622-1700), ed. J. Metzler, Rom-Freiburg-Wien, 1971, 244-305, 248-249. Druga knjiga (BAV Ottob. Lat. cod. 1941) koja sadrži misionarske spise u rukopisni knjižnički fond vjerovatno je takođe uvrštena posredstvom Pietra Ottobonija; njezine dokumente albanske tematike objavio je Karlo Horvat: K. Horvat, Novi historijski prilozi za Albaniju iz rimskih arhiva, *Vjesnik Kr. Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskog zemaljskog arkiva* 12 (1910) 79-106, 163-185, 242-244, *Vjesnik Kr. državnog arkiva u Zagrebu* 7 (1938) 42-60.*

⁸ Andriašijev izvještaj sačuvan je u prepisu iz istog razdoblja (Skadar, 4. juna 1623.): BAV Ottob. Lat. cod. 2536, fol. 332r-334v. Autograf izvještaja: Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (dalje APF) Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (dalje SOCG) vol. 262, fol. 129r-131r. Objavljuje tekst izvještaja: I. Zamputi, *Relazione mbi gjendjen e Shqipërisë veriore e të mesme në shekullin XVII, I, (1610-1634)*, Burime dhe Materiale për Historinë e Shqipërisë 3, Tiranë, 1963, 320-326.

⁹ Današnji arhivski znak vizitacijskog zapisnika: BAV Barberiniani Latini (dalje Barb. Lat.) cod. 5334. Svezak je vrlo lijepo ispisani rukopis-čistopis in octavo opsega 75 folija. Istoričari 19. stoljeća još su ga citirali prema starim rednim brojevima Biblioteke Barberini, pod inventurnim brojem 1160. Jezgro biblioteke Barberini predstavljala je zbirka knjiga i rukopisa pape Urbana VIII i njegovog nećaka Francesca Barberinija. Biblioteka koja se nalazila u palati Barberini uz Vatikansku biblioteku vrijedila je za najvažniju rimsku zbirku knjiga. Papa Leon XIII. 1902. otkupio ju je za Vatikansku biblioteku. L. Pásztor, *Guida delle fonti per la storia dell'America Latina negli archivi della Santa Sede e negli archivi ecclesiastici d'Italia*, Collectanea Archivi Vaticani 2, Città del Vaticano, 1970, 597; *Guida ai fondi manoscritti n. d., I, 336-340, 344-347.*

skog poluostrva, koji u VII tomu svog monumentalnog djela *Illyricum Sacrum*, u poglavlju o Barskoj nadbiskupiji donosi izvode iz Bicijevih zapisa.¹⁰ Farlati se, međutim, ne poziva na izvore, no njegov tekst nadbiskupove aktivnosti i događaje vizitacije nesumnjivo prikazuje prema knjizi Bicijevih zapisa, gotovo u obliku latinske redakcije italijanskog izvora, a usto od dvadeset pet dokumenata koje je prepisao Bici sedamnaest donosi u prevodu na latinski jezik. Izvještaj kroz kratki izvod u svom čuvenom djelu prikazuje i Leopold von Ranke,¹¹ a koristi ga i Ludwig von Pastor u svojoj opsežnoj istoriji papstva pri razmatranju balkanskih odnosa na početku 17. vijeka.¹² Do danas mjerodavno izdanje zapisa vezuje se za Franju Račkog.¹³ Znameniti hrvatski istoričar rukopis je pronašao u Biblioteci Barberini tokom istorijskih istraživanja u Rimu, nakon čega ga s vrlo kratkim predgovorom objavljuje 1888. godine.¹⁴ Na tragu objave Račkog, bez upoznavanja izvornog spisa izvor je objavio i albanski istoričar Injac Zamputi (publikacija osim italijanskog izvornika sadrži i tekst na albanskom),¹⁵ a Arhivsko odjeljenje u Budvi nedavno je objavilo i prevod izvještaja na srpski jezik, očito za potrebe lokalnih istorijskih istraživanja.¹⁶ Zaključke o izvještaju u zasebnoj studiji iznosi

¹⁰ D. Farlatus, *Illyricum Sacrum*, VII, Venetiis, 1817, 109-123.

¹¹ L. von Ranke, *Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert*, Leipzig, 1879, 539-540. Rankeova (prema mojim saznanjima zaboravljena) zasluga je skretanje pažnje na izvještaje rimskih poslanika i vizitatora, tih do tada potpuno nepoznatih izvora za izučavanje istorije Istoka. Na istom mj. 538.

¹² L. von Pastor, *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters*, I-XVI/3, Freiburg i. Br., 1886-1933, XII, Freiburg i. Br., 1927, 268-269.

¹³ F. Rački, Izvještaj barskoga nadbiskupa Marina Bizzia o svojem putovanju god. 1610 po Arbanaskoj i staroj Srbiji, *Starine JAZU* 20 (1888) 50-156.

¹⁴ U svojoj - inače izvrsnoj - publikaciji Rački očito usljed nepažnje prepisivača spaja potvrdu sapsko-sardskog biskupa Nicola Bianchija (Mieti, 7. augusta 1610) s datumom potvrde sofijskog biskupa Petra Zlojutrića (Prokuplje, 17. oktobra 1610), izostavljajući na taj način potvrdu bugarskog premeta. F. Rački, *Izvještaj n. d.*, 146-147. i BAV Barb. Lat. cod. 5334, fol. 66v-67r. Taj dokument važan je i stoga što o rečenom biskupu do danas nema previše poznatih zapisa. Tekst Zlojutrićeve potvrde: „Fede della visita di Servia. Noi fra Pietro Salinate per la gratia di Dio e della Santa Sede Apostolica vescovo di Sofia facciamo fede con le presenti nostre, qualmente l'illustrissimo et reverendissimo monsignor Marino Bizzi arcivescovo d'Antivari etc. con molti suoi travagli, spese et incomodi ha visitato con molto zelo e charità e sodisfazione comune di questi popoli quasi tutti i luochi di questo regno di Servia, dove ha potuto arivar stante la presente sua infirmità e pericoli quotidiani degli assassini di strada; havendo per tutto lasciato buoni e santi ordini per beneficio di quest'anime. E per fede della verità habiamo voluto far le presenti sottoscritte di nostra propria mano e sigillate col nostro solito sigillo. Fatto in Procupie, alli 17 ottobre 1610. Ita est fr. Petrus episcopus qui supra. Locus + sigilli.” BAV Barb. Lat. cod. 5334, fol. 67r. Objava Zlojutrićeve dopisa Rimskoj Inkviziciji: A. Molnár, Anfänge der Mission der bosnischen Franziskaner in Bulgarien an der Wende des 16-17. Jahrhunderts. Petar Zlojutrić und die Römische Inquisition, *Bulgarian Historical Review* 34 (2006/3-4) 243-265, 255-264.

¹⁵ I. Zamputi, *Relazione n. d.*, I. 48-241.

¹⁶ M. Бици, *Искушења на путу по Црногорском Приморју, Албанији и Србији 1610.*

Georg Stadtmüller,¹⁷ a zahvaljujući objavama Račkog ili Zamputija zapis su koristili brojni istraživači onovremene balkanske istorije.¹⁸

Marin Bici rođen je oko 1565. na ostrvu Rabu, u bogatoj plemićkoj porodici koja je vjerovatno imala albanske korijene.¹⁹ Nakon studija prava i sticanja doktorata unapređen je u dužnost dekana rapske katedrale. Papa Pavle V 9. februara 1608. imenuje ga za barskog nadbiskupa i budvanskog administratora.²⁰ Nakon posvećenja putuje u Mletke, kako bi pribavio dozvolu senata za djelovanje u Budvi. Usput u Dubrovniku neuspješno posređuje u sukobu Dubrovčana i Budvana koji je završio ubistvom. U budvansku rezidenciju stiže 20. avgusta, gdje će se, uz brigu o vjernicima i uvođenje normi katoličke obnove, prvenstveno baviti pripremama za pokatoličavanje oko 5000 srpskih pravoslavaca u Paštrovićima. Zbog toga tijesno je sarađivao s kotorskim mletačkim providurom Frančeskom Morosinijem, prvenstveno u interesu sprečavanja nametanja jurisdikcije (ubiranja desetine) Pečke patrijaršije. Budvanski sveštenik Frančesko Skoroveo sa svojim sljedbenicima od samih početaka nadbiskupa je doživljavao kao konkurenciju, praktično spriječivši Bicijeve unionističke težnje. Carigradsku dozvolu za ulazak na osmansku teritoriju čekao je skoro godinu: sultanski ferman, kojim se priznaje za duhovnog vođu katolika i omogućava mu se obilazak vjernika, primio je 20. septembra 1609. godine.²¹

U januaru 1610. s osmočlanom pratnjom upućuje se iz Budve u Bar, gdje ga osim katolika, zahvaljujući miru sklopljenom s Mlecima, s velikim počastima dočekuju i osmanske vlasti. Njegov izvještaj podnesen papi Pavlu V predstavlja možda najvažniji opis jugozapadnog Balkana na početku 17.

године, Библиотека "Анали Будве," превод с италијанског, предговор и напомене Никола Вучковић, Будва, 1985.

¹⁷ G. Stadtmüller, *Die Visitationsreise des Erzbischofs Marino Bizzi, Serta Monacensia Franz Babinger zum 15. Januar 1951 als Festgruss dargebracht*, hrsg. H. J. Kissling-A. Schmaus, Leiden, 1952, 184-199.

¹⁸ Ovdje ukazujem jedino na odgovarajući dio srpske monografije o balkanskim katolicima: Јован Радонић, *Римска курија и јужнословенске земље од XVI до XIX века*, САН Посебна издања CLV, Одељење друштвених наука, Нова серија 3, Београд, 1950, 19, 23-24.

¹⁹ Navedena biografska skica osim Bicijevog izvještaja te citiranih Farlatijevih i Stadtmüllerovih radova temelji se na sljedećem sažetku: D. Caccamo, Bizzi, Marino, *Dizionario Biografico degli Italiani*, X, Roma, 1968, 742-744.

²⁰ P. Gauchat, *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, IV. 1592-1667, Monasterii, 1935, 86.

²¹ Dugo čekanje pored nedostatka sultanove dozvole prouzrokovalo je i kašnjenje papških ovlašćenja (ovlašćenja za dodjelu odrješena dobavljačima oružja paganima, otimačima dobara brodolomnika i nepropisno zaređenih klerika), kako je to istaknuo u dopisu kardinalu Scipionu Borgheseu: Bici - Scipione Borghese, Budva, 20. januara 1609. Archivio Apostolico Vaticano (dalje AAV) Fondo Borghese ser. III. vol. 7b, fol. 323rv. Mjesec dana kasnije umjesto sebe u posjetu albanskim vjernicima šalje arhidakona Teodora Pasqualija. AAV Fondo Borghese ser. III. vol. 47c, fol. 251r.

vijeka. Bici je znao važnost svog izvještaja, pa nije bez razloga isticao kako vrijednost njegovog zapisa ne zaostaje za vrijednošću godišnjih izvještaja isusovaca iz Indije.²² Pored opšteg stanja osmanskih pokrajina, prvenstveno prikazuje bijednu situaciju u kojoj su se nalazile katoličke zajednice Albanije i Južne Srbije, posebno propadanje albanskih gradova, nezaustavljivu islamizaciju i kriptohrišćanstvo koje je prožimalo narodnu pobožnost. Rješenjem je nesumnjivo smatrao povećanje broja učenih sveštenika, hvalio je rad franjevacu opservanata i zdušno se zalagao za obnovu albanskog sveštenstva u tridentinskom duhu. U Budvu se vraća u jesen 1610, au februaru 1611. već se nalazi u Rabu, odakle odlazi u Rim, gdje će narednu deceniju provesti u okruženju kardinala Đulija Savelija. Upustio se u dugu polemiku s prizrenskim biskupom Petrom Katićem (1618-1622) o jurisdikciji nad srpskim crkvama, koju na kraju rješavaju Katićeva smrt (1622), Bicijeve ostavka (1624) i podređivanje svih srpskih crkava jednom velikodostojniku, barskom nadbiskupu Pjetru Masarekiju (1624).

Nadbiskupovi sukobi

Novootkriveni spisi Vatikanskog tajnog arhiva bacaju novo svjetlo na detalje Bicijeve prilično dobro dokumentovane i obrađene karijere. Početkom 17. vijeka aktivnosti imenovanih misionarskih prelata (pored Bicija između ostalih sofijskog biskupa Petra Zlojutrića, skradinskog biskupa i bosanskog administratora Antuna Matića, a kasnije i prizrenskog biskupa Petra Katića) obilježili su brojni sukobi: njihovo prihvatanje kod lokalne crkvene i svjetovne elite nije išlo bez teškoća. Više biskupa sukobilo se s dubrovačkim trgovcima i njihovim kapelanima koji su se pribojavali gubitka povlastica te bosanskim franjevcima.²³ Članovi novog naraštaja prelata, naime, u duhu rimske centralizacije i tridentske obnove odlučno su se umiješali u život crkvenih struktura koje su već decenijama nesmetano djelovale pod osmanском влашću ili uz mletačku granicu, čemu su se one oštro suprotstavljale.

Ranije pomenuti budvanski sveštenik Frančesko Skoroveo Bicijeve aktivnosti vjerovatno je smatrao preprekom na putu ka vraćanju budvanske biskupije i svom biskupskom imenovanju, pa je svim silama sprečavao njegov rad.²⁴ Bici je zbog jednog rapskog dekanskog i kanoničkog beneficija ušao u težak sukob i sa splitskim nadbiskupom Mark' Antoniom de Dominisom (tada već optuženim za herezu), čije mu je zadržavanje - s obzirom na siromaštvo njegove biskupije među paganima - odobrio papa. Rapski biskup na pritisak splitskog nadbiskupa taj je beneficij dodijelio njegovom bratancu Nikoli de

²² F. Rački, *Izvještaj n. d.*, 52.

²³ A. Molnár, *Confessionalization n. d.*, 33-44.

²⁴ F. Rački, *Izvještaj n. d.*, 58-62; Бици, *Искушења на путу n. d.*, 8-9.

Dominisu, a svoju odluku povukao je tek nakon što se bratancu rodilo nezakonito dijete. Nadbiskup de Dominis nakon toga borbu za beneficij nastavlja na Apostolskoj datariji, a Bici je zatražio posredovanje pape Pavla V, skrenuvši pri tome pažnju Svete stolice na antirimski rukopis svog splitskog kolege.²⁵

Ipak, najviše teškoća imao je s vjernicima pod osmanskom vlašću, barskim katoličkim građanima i albanskim biskupima; tako je ponajviše zahvaljujući njihovom otporu prije početka putovanjama morao u Budvi čekati gotovo 16 mjeseci.²⁶ Odmah po dolasku u Mletke nadbiskup je barskim vjernicima uputio pastirsko pismo, zatraživši od vikara Frančeska Lumbardijera da kod lokalnih osmanskih vlasti pripremi njegov dolazak.²⁷ Uskoro se pokazalo kako problem rezidencije – za koji je Bici upravo zbog mira između Mletaka i Visoke porte mislio da će se lako riješiti – predstavlja nesavladivu teškoću. Iz nadbiskupove korespondencije s njegovim stvarnim vikarom, Frančeskom di Lukom saznajemo kako su se Barani pozivajući se na otpor turskih vlasti zapravo suprotstavljali njegovom dolasku, a pastirsko pismo na slovenskom jeziku ih je uvrijedilo, jer su mislili da ih nadbiskup smatra neznalica; preporučili su mu da slično svojim prethodnicima ostane na mletačkoj teritoriji.²⁸ Na najvažniji razlog, međutim, Bici ukazuje u gore citiranom pismu upućenom kardinalu Scipionu Borgezeu: nakon osmanske okupacije (1571) barski katolici su na temelju povlastica dobivenih od osvajača prisvojili crkvenu imovinu, koju bi po nadbiskupovu dolasku morali vratiti.²⁹ Takva, za Osmansko carstvo poprilično neuobičajena situacija nastala je zato što su Barani, tačnije mletački branitelji grad predali Osmanlijama bez otpora,³⁰ a za uzvrat Pertev-paša 1571. i sultan Murat III 1575. njihove povlastice potvrđuju

²⁵ Bici - papa Pavao V, Mleci, 14. aprila 1612. BAV Boncompagni-Ludovisi cod. E 23 fol. 225rv. Istrage pokrenute protiv De Dominisa od strane Svetog Oficija počele su tek 1616. I. Golub, Marko Antun de Dominis u Arhivu Svetog oficija, *Marko Antun de Dominis splitski nadbiskup, teolog i fizičar*, Bibliotek knjiga mediterana 42, ur. V. Tudjina, Split, 2006, 161-200, 163-168.

²⁶ Bici u dopisu upućenom 24. aprila 1609. kardinalu Scipionu Borgheseu građane Bara okrivljuje da su spriječili njegovo useljenje u rezidenciju. AAV Fondo Borghese ser. III. vol. 47c, fol. 245rv. Uz svoj podnesak prilaže prepise korespondencije s barskim i albanskim biskupima: na istom mj, fol. 247r-251r.

²⁷ Bici - Francesco Lumbardier, Mleci, 12. jula 1608. Na istom mj, fol. 247r.

²⁸ Barski vikar Francesco di Luca - Bici, Bar, 20. augusta i 16. oktobra 1608; Bici - Francesco di Luca, Budva, 18. oktobra 1608. Na istom mj, fol. 247r-248r. Sličan dopis 19. oktobra primio je i od tri barska patricija (Zoržija Nasachija, Antonia Proculiana i Hieronima Bazana): na istom mj, fol. 248r. Predstavljanje barskih patricijskih obitelji u 15-17. stoljeću: S. Marković, U kripti suetoga posluxa: povijest barske patricijske familije Samuelis, *Povijesni prilozi* 37 (2009) 191-215, 193. Vidjeti još: Isti, *Barski patricijat*, Bar, 1995.

²⁹ Na to ih poziva u pismu izuzetno miroljubiva tona: Bici - stanovnici Bara, Budva, 17. februara 1609. Na istom mj, fol. 250v-251r.

³⁰ Za detalje vidjeti: F. Kesterčanek, Pad grada Bara u turske ruke 1571 god. Prema mletačkim svjedočanstvima u Drž. notarijatu u Dubrovniku, *Istorijski zapisi* 13/17 (1960) 565-572.

ahdnamom.³¹ Prvim odredbama Pertev-pašine i potvrđujuće sultanske ahdnahme izriče se nedodirljivost gradskih crkvenih beneficija (prema terminologiji osmanske diplome crkvenih i nadbiskupskih vakufa), čime se ta dobra u formi hrišćanskih vakufa ostavljaju u vlasništvu katoličke zajednice.³²

Bici će ubrzo shvatiti da mu je za postizanje cilja, to jest zaposjedanje sjedišta i djelovanje na osmanskoj teritoriji potrebna neposredna dozvola Carigrada. Da bi dobio dozvolu s jedne strane angažovao je barskog emina Karstofala Damianija, a s druge strane mletačkog baila Simonea Kontarinija i rapskog otpadnika Mahmud-agu, koji se uzdigao u dužnost glavnog konjušara. Nadbiskup je zahtijevao slobodnu jurisdikciju i vizitaciju (poslovna putovanja) na teritoriji Srbije, Albanije i Bugarske, bez intervencija srpskih episkopa i osmanskih vlasti.³³ Sultanov ferman, koji ga priznaje kao biskupa franačkog naroda i predstavnika sveštenika i monaha i omogućava slobodno djelovanje prema vlastitim zakonima uručen mu je u septembru 1609. godine; dobio je punu nadležnost nad brakovima i razvodima, a mogao je uživati i u prihodima koje su ostvarivali njegovi prethodnici.³⁴

³¹ V. Boškov, *Ahd-nama Murata III. stanovnicima Bara iz 1575. godine, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 28-30 (1977-1979) 279-285. Osmanski vladari ahdnahme, povelje s povlasticama obično su izdavali stranim državama ili (muslimanskim ili kršćanskim) zajednicama unutar Carstva. Ahdnamu koja sliči na barsku ranije su dobili Dubrovnik (najranije: 1430, 1442), Galata (1453), Khios (1559) ili bosanski franjevci (1463). S. Papp, *The System of Autonomous Muslim and Christian Communities, Churches and States in the Ottoman Empire, The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy* 53, ed. by G. Kármán - L. Kunčević, Leiden-Boston, 2013, 375-419. Velikodušnost Osmanlija bila je samo djelimična: nadbiskup Giovanni Bruni koji je predvodio misu u katedrali na dan ustoličenja izvučen je u svečanom ornatu pred crkvu i obješen. F. Kesterčanek, *Pad grada Bara n. d.*, 567.

³² V. Boškov, *Ahd-nama Murata III. n. d.*, 280. Ostvarenje privilegija kod lokalnih osmanskih vlasti početkom 17. stoljeća već je bilo opterećeno teškoćama. V. Vinaver, *Privilegija grada Bara, Istorijski zapisi* 15/19 (1962) 62-65, 64-65.

³³ Emin Carstofalo Damiano - Bici, Bar, 22. novembra 1608; Bici - mletački bailo Simon Contarini, Budva, 10. decembra 1608. (ponovno dostavljeno: 11. februara i 19. aprila 1609); Bici - Mahmud-aga, Budva, 10. decembra 1608. (ponovno dostavljeno: 18. aprila 1609). AAV Fondo Borghese ser. III. vol. 47c, fol. 248v-249v. Svojih nastojanja prisjeća se i u izvješću: F. Rački, *Izvještaj n. d.*, 62-63. Zanimljiv je i dopis Mahmud-agi u kojem nastoji pobuditi otpadnikovo domoljublje (Mahmud-agu uhitili su obrovački Turci 1571. kad je imao osam godina): „...per la memoria che pur deve tener ancora della sua patria...”, i prisjeća se ponosa Rabljana zbog visoke časte koju je postigao njihov sunarodnjak: „... se mi farà gratia di raccomandarmi anco in questo a questi signori che governano, per il che oltre che mi darà occasione di laudarmi de suoi favori ai nostri patrioti d'Arbe, i quali tutti hanno allegrezza de suoi honori e grandezze, obbligarà la persona mia e di tutta casa mia perpetuamente.” Na istom mj, fol. 249r.

³⁴ Italijanski prijevod: F. Rački, *Izvještaj n. d.*, 63-64; latinski prijevod: D. Farlatus, *Illyricum Sacrum n. d.*, VII, 112-113. Iz Budve u Bar polazi početkom januara 1610. F. Rački, *Izvještaj n. d.*, 65.

Slično građanima njegovog sjedišta nabiskup nije oduševljavao ni svoje sufraganske biskupe. Barska nadbiskupija, nasljednica drevne dukljanske nadbiskupije djelovala je s prekidima od druge polovine 11. stoljeća kao mitropolija srpskih i sjevernoalbanskih biskupija; njezini prelati od 15. vijeka nose titulu primasa Srbije, koji je papa Klement VII službeno priznao u buli izdanoj 1524. godine.³⁵ U skladu s tim Bici je u jesen 1608. o svom dolasku izvijestio prelate svoje nadbiskupije, sapskog i stefanskog biskupa te leškog i skopskog vikara. Primaoci nisu odgovarali mjesecima, niti su se izjašnjavali o indulgenciji koja je dostavljena radi objave. Na Bicijevo negodovanje konačno se u februaru iz Bara javiosapski biskup Nikolo Bjanki, no ni on nije pristao da nabiskupa pozdravi na mletačkoj teritoriji, već je radije pričekao dozvolu iz Carigrada i vizitaciju.³⁶

Bicijevi izvještaji iz 1622. godine

Kongregacija za širenje vjere odmah nakon svog osnivanja počela je da prikuplja informacije o misionarskom području, tražeći prvenstveno od nuncija i misionarskih biskupa opširne informacije o vjerskim odnosima na njihovoj teritoriji. Zahvaljujući tome u Rim su pristizali brojni izvještaji iz osmanske Ugarske i s Balkanskog poluostrva, tvoreći (uz apostolske vizitacije Petra Masarekija) ishodište balkanske misionarske politike nove kongregacije Svete stolice.³⁷ U taj niz ubraja se i ovdje objavljen izvještaj Marina Bicija, koji je u proljeće 1622, samo nekoliko mjeseci nakon osnivanja nove rimske kongregacije podnio opširan izvještaj o odnosima na području nadbiskupije.³⁸

U uvodu svog zapisa nadbiskup određuje granice svoje jurisdikcije, koje su praktično obuhvatale južni dio Balkanskog poluostrva, to jest Make-

³⁵ Najnoviji historiografski pregled istorije nadbiskupije: A. Gulin, Srednjovjekovna Barska (nad)biskupija i kaptol, *Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko-hrvatski dodiri: Identitet povijesne i kulturne baštine crnogorskog primorja. Zbornik radova*, ur. L. Čoralić. Zagreb, 2009, 107-125. Klasična obrada ovog pitanja: M. Faber, Das Recht des Erzbischofs von Antivari auf den Titel Primas von Serbien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina* 11 (1909) 342-368. Primaska prava barske nadbiskupije balkanski klerici početkom 17. stoljeća već smatraju opšteprihvaćenom činjenicom. Tako o njoj govori i sofijski biskup Ilija Marini u zapisniku sačinjenom prilikom kanonskog ispitivanja Pietra Massarecchija (u Rimu, 6. augusta 1624): „So bene che detto arcivescovato è primato della Servia, et così sempre in quelli paesi l'ho inteso chiamare.” AAVDataria Apostolica (dalje Dataria Ap.), Processus Datariae vol. 3, fol. 566rv.

³⁶ Bicijev dopis biskupima i vikarima: AAV Fondo Borghese ser. III. vol. 47c, fol. 249v-250v.

³⁷ A. Molnár, *Le Saint-Siège, Raguse et les missions catholiques de la Hongrie Ottomane 1572-1647*, Bibliotheca Academiae Hungariae - Roma, Studia 1, Rome-Budapest, 2007, 192-198.

³⁸ Vidjeti na kraju članka: Vrela 2. Karakteristično je što ovaj izvještaj prema mojim saznanjima citira jedino Pastor u svojoj grandioznoj istoriji papstva: L. von Pastor, *Geschichte der Päpste n. d.*, XIII/2. Freiburg i. Br. 1929. 746.

doniju, Albaniju, Srbiju i Bugarsku; drugim riječima u njegovoj nadležnosti nalazilo se područje omeđeno Grčkom, Trakijom, Vlaškom, Ugarskom, Dalmacijom i Jadranskim morem. Njegovi izvještaji sa putovanja istovremeno nesumnjivo potvrđuju da je na osnovu neposrednih iskustava poznavao samo jugoistočni dio Balkanskog poluostrva (to jest Albaniju i Južnu Srbiju), nije uspio obići sjevernu Srbiju i Bugarsku, dok Bosnu uopšte ne spominje. U prvom dijelu svog zapisa iznosi podatke o vjerskom sastavu stanovništva, govoreći kako južni Balkan nastanjuju muslimani (koje prema ustaljenoj terminologiji onog vremena naziva Turcima), Jevreji, pravoslavci i katolici. O potonjima ima visoko mišljenje i veliča njihovu revnost, o kojoj svjedoče njihova bezuslovna poslušnost papi istrogi post, koji ih je navodio da se uveče uzdržavaju od jela te petkom izbjegavaju mliječne proizvode i jaja, a kada bi susretali sveštenika pozdravljali bi ga rukoljubom. U brojčane procjene upušta se jedino u vezi Albanije: prema tome, broj katolika u 17 bivših dieceza dostizao je gotovo 300.000 duša.³⁹ U Srbiji i Bugarskoj većinsku konfesiju predstavljali su pravoslavci, koji se prema Biciju ekspanzivno šire na štetu katolika. Broj albanskih katolika nadilazio je ukupan broj pravoslavnih i muslimana, a u nekim djelovima zemlje (u planinskom dijelu sjeverne Albanije i dukađinskoj regiji) živjeli su isključivo katolici, koji u svojoj slobodi nisu očuvali samo vjeru, nego su često izvodili oružane napade na okolna naselja nastanjena muslimanima. Najveći broj muslimana živio je u Makedoniji i Bugarskoj, dok su Jevreji predstavljali većinsko stanovništvo u Solunu.

Bici je pripadao onim „zapadnim” (zapravo, dalmatinskim) posmatračima, koji su Balkan ubrajali među evropske regije s najpovoljnijim prirodnim uslovima, a njegove narode veličali zbog izuzetnih vojničkih vrlina. Smatrao je, međutim, da produžavanje osmanske vladavine za tada još brojne katolike donosi prijetnju islamizacije ili priključenja pravoslavnoj crkvi. Opadanje broja katolika prvenstveno je tumačio neznanjem vjernika, koje jeprouzrokovala malobrojnost i potpuna neobrazovanost sveštenika. Usljed nedostatka škola i knjiga na narodnom jeziku, sveštenstvo koje se služilo samo maternjim jezikom bilo je isključeno iz visokog školstva, pa sveštenici nisu mogli pružati duhovnu podršku svojim vjernicima, a često im je ozbiljnu teškoću predstavljala i sama dodjela sakramenata. Nadbiskup je istovremeno morao trpjeti nekvalitetne sveštenike, bez kojih bi vjernici u cijelosti bili prepušteni ekspanziji islama i pravoslavlja. Među najtežim posljedicama takvog stanja navodi kako je u Albaniji od vremena pape Grgura XIII (1572-1585) islam prihvatilo oko 150 naselja, što je većina doživjela kao spoljni čin

³⁹ Leksikonski pregled srednjovjekovnih albanskih biskupskih sjedišta: L. Tacchella, *Le antiche sedi episcopali latine, greche e bulgare dell'Albania etnica e della Macedonia*, Biblioteca dell'Accademia Olubrense 4, Milano, 1990.

i u duši ostala privržena katoličkoj vjeri. Uz to su se događale i teške zloupotrebe sakramenata: sakrament bolesničkog pomazanja bio je potpuno nepoznat, sakramentalna ženidba sklapala se na turski način, sklopljen je veliki broj mješovitih brakova i brakova među rođacima, muslimanska djeca krštena su zbog praznovjerja, protiv uroka, mise su se služile na neposvećenim ili neispravno posvećenim prenosnim oltarima, jer u crkvama zbog straha da bi Turci mogli spaliti relikvije nije bilo oltara, a nije bilo niti krstionica, kako ih Turci ne bi isprevtali. Među plemenima dukađinske regije prelazak na gregorijanski kalendar ostvario je uz velike teškoćebog ustaljenosti starog računanja vremena-istrajavanje na julijanskom kalendaru u brojnim krajevima Osmanskog carstva bilo je jednako s vjernošću staroj vjeri.⁴⁰

Bici je sve lošiju situaciju djelimično pripisivao Svetoj stolici: smatrao je da pomoć iz Rima do tada nije dolazila zato što njegovi znaci za upozorenje nisu shvatani dovoljno ozbiljno. Osim iz duhovničkih pobuda, podršku južnobalkanskih katolika držao je važnom i zbog strateških razloga, jerbi prelazak na islam ovih borbenih katolika nadomak Italije imao teške posljedice za cjelokupno hrišćanstvo. Za unapređenje takvog stanja predložio je tri mogućnosti. U prvom redu u italijanskim školamatrebalo bi osigurati mjesta za seminariste iz najugroženijih krajeva, ili bi papa po uzoru na svog prethodnika Grgura XIII mogao osnovati poseban institut za balkanske mladiće.⁴¹ Bici je smatrao kako bi valjano obrazovani sveštenici po povratku u svoj zavičaj pored efikasne brige o katolicima mogli lako preobratiti i pravoslavce, koji su uostalom živjeli u jednako velikom neznanju. Drugo sredstvo predstavljalo je slanje misionara, barem dok se ne osigura podmladak, u formi lokalnih seminarista. Papa bi na kraju trebalo da popuni prelatske stolice, ako ne imenovanjem novih biskupa, onda povjeravanjem praznih dijeceza susjednim biskupima. Bici je tvrdio da biskupi na Balkanu uživaju golem ugled, u dijecezama koje su imale biskupa zatekao je disciplinu koja nadilazi italijansku.

Bicijev biskupski rad osim siromaštva sputavala je i pohlepa osmanskih činovnika, koji su za svoju blagonaklonost neprestano očekivali darove. Bez spoljne pomoći za biskupa je bilo gotovo nezamislivo da duže boravi na osmanskojteritoriji, osim ako je raspolagao većom privatnom imovinom, budući da su crkvena dobra bila u turskom vlaništvu, a biskupi živjeli od milosrđa siromašnih vjernika. Neizvjesni darodavci nisu bili dovoljni za darove i zaštitu od uznemiravanja, a prijava osmanskim vlastima u takvoj je situaci-

⁴⁰ I. Gy. Tóth, The Introduction of the Gregorian Calendar and the Turks. (The Investigation of the Bishop of Scardona in 1628), „*Quasi liber et pictura.*” *Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára*, ur. Gy. Kovács, Budapest, 2004, 581-588.

⁴¹ Bici je mislio na lauretanski ilirski zavod čije se osnivanje vezuje za papu Grgura XIII (1581).

ji bila jednaka s okončanjem biskupskih aktivnosti, kao što je to Bici iskusio na vlastitoj koži: zbog tog razloga morao je prekinuti vizitaciju, iako je već osigurao rezidenciju i prihode na osnovu carigradske dozvole, koja je tako na kraju propala. Nadbiskup je u svojoj dijecezi živio od porodične imovine, a nakon što su finansijski izvori presušili, morao je da napusti sjedište i vrati se u Rim-iz tog je razloga od Svete stolice zatražio prihode i predložio imenovanje novog nadbiskupa.

Istovremeno s podneskom koji je podnio Kongregaciji za širenje vjere nadbiskup je dostavio jedan kraći spis i Kongregaciji koncila.⁴² To nije bio njegov prvi izvještaj *ad limina*: 1618. već se bio obratio kongregaciji s dužom rekapitulacijom, gdje je praktički sažeo svoje djelovanje u Budvi i posebno, Baru te događaje i iskustva vizitacije sprovedene 1610. godine. Njegov izvještaj *ad limina* iz 1618. zapravo se može smatrati izvodom iz velikog izvještaja iz 1611, au njemu donosi i brojne detalje o pobožnosti katolika u južnoj Srbiji i Albaniji te obiluje pohvalama na račun njegovog vikara u Srbiji, albanskog sveštenika Pjetra Masarekija.⁴³ Izvještaj iz 1622. podnio je preko otpravioca poslova, puno je kraće i njime je zapravo samo htio udovoljiti trogodišnjoj obavezi pohoda *ad limina*, pa kongregaciju upućuje na prethodni, detaljni izvještaj.⁴⁴ Upravo zato zanimljivo je ono što ipak želi da saopšti kongregaciji. Iskazuje namjeru o odricanju od službe te od Svete stolice traži penziju i imenovanje nasljednika, smatrajući da je bez prelata i valjano obrazovanih sveštenika južnobalkansko katoličanstvo izloženo velikim opasnostim: prijetnju s jedne strane predstavlja sve veći broj zloupotreba, a s druge strane islamizacija i širenje kriptohrišćanstva. Na kraju pak ističe, kako bi se radi zadržavanja borbenih albanskih katolika, koji su za Italiju među ostalim važni zbog strateških razloga, u Italiji trebali obrazovati sveštenici.

Pouke izvještaja

Ovdje želim da skrenem pažnju na svega tri pouke podnesenih izvještaja. Bici je prije svega jedan od ranih detaljnih hroničara pobožnosti albanskih katolika, koji u svojim zapisima donosi brojne važne podatke o is-

⁴² Vidjeti na kraju članka: Vrela 1.

⁴³ AAV Congregazione del Concilio, *Relationes Dioecesium* vol. 56, fol. 1r-10v. Objavio s mnogo pogrešaka: M. Jačov, *Списи Тајног ватиканског архива XVI-XVIII века*, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, II одељење XXII, Београд, 1983, 31-40. Predstavljanje izvještaja: L. Tacchella, *Le diocesi dell'Albania nell'epoca posttridentina*, *Studia Borromaeica* 5 (1991) 161-189, 176-180.

⁴⁴ Prema svojoj namjeri Jačov je objavio i dio ovog izvještaja (M. Jačov, *Списи Тајног ватиканског архива n. d.*, 42.), istovremeno jedan stav publikacije ne pripada izvještaju iz 1622, već predstavlja kratak sažetak koji je početkom 18. vijeka pridodan popisu spisa u svesku s izvještajima *ad limina* barske nadbiskupije.

lamizaciji latinskih hrišćana i kriptohrišćanstvu, koje je u Albaniji vrijedilo za masovnu pojavu. Kriptokatolici (albanski: *laraman*, to jest mnogobrojni, šaroliki) bili su islamizovani katolici, koji su islam prihvatili samo prividno, primjenjivali propise islama, ali su u svojoj privatnoj sferi i dalje ostali vjerni katoličkoj tradiciji, posjećivali obrede, slavili blagdane i održavali post, poštovali svece i relikvije. Albansko sveštenstvo pa čak i biskupi (kako bi se izbjeglo veće zlo) manje-više su tolerisali takvo ponašanje, nastojeći spolja da muslimanske katolike potvrde u staroj vjeri, uglavnom im dodjeljujući sakramente. Možda je upravo takva tolerantnost crkve dovela do toga da za razliku od ostalih djelova Balkana izuzetno snažan vjerski sinkretizam u Albaniji nije nestao za nekoliko generacija. Rimski i djelimično lokalni crkveni velikodostojnici od početka 18. stoljeća strogo su se suprotstavljali toj pojavi, učestvovanje u sakramentima (svetim tajnama) uslovljavali su javnim poricanjem islama, što su kriptokatolici, a često i njihovi sveštenici odbijali, pa je taj oblik vjerskog prikrivanja u Albaniji opstao sve do 20. stoljeća.⁴⁵

Osim što je izvijestio rimske vlasti o raznovrsnim pojavnim oblicima vjerskog sinkretizma, Bici je tražio rješenje za specifične teškoće s kojima su se suočavali lokalni duhovnici. Nakon posjete nadležnom rimskom tijelu, Kongregaciji Svetog Oficija (to jest Rimskoj inkviziciji koja se u decenijama prije osnivanja Kongregacije za širenje vjere, upravo zbog problema s priznavanjem vjere, koji su se najčešće javljali u nekatoličkim zemljama naglašeno bavila misijama) najteže probleme prouzrokovane islamizacijom i mješovitim brakovima iznio je u četiri tačke.⁴⁶ Prva dva pitanja odnosila su se na dodjelu sakramenata katolikinjama koje su živjele u braku s muslimanima. Rimska inkvizicija potvrdila je Bicijev popustljiviji stav, omogućivši im slušanje svete mise s ciljem očuvanja katoličke vjere, ali im (u sporazumu s nadbiskupom) ni Inkvizicija nije dopustila učestvovanje u sakramentima. Nadbiskup nije odriješio od grijeha obožavanja one žene udane za muslimane koje su se pozivale na nasilje, što je potvrdila i Inkvizicija, ali je pristao da se obrate ispovijedniku, premda nisu mogle dobiti odriješnje od grijeha. Katolička žena mogla je da učestvuje u sakramentima ukoliko je njen muž na islam prešao nakon sklapanja braka, ona je bila njegova prva žena i

⁴⁵ Sve do danas nezaobilazne studije: G. Stadtmüller, Die Islamisierung bei den Albanern, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 3 (1955) 404-429; P. Bartl, Kryptochristentum und Formen des religiösen Synkretismus in Albanien, *Grazer und Münchener Balkanologischen Studien*, Beiträge zur Kenntniss Südosteuropas und des Nahen Orients 2, München, 1967, 117-127. O pozicioniranju albanskog fenomena u balkanskim dimenzijama: S. Skendi, Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans, *Slavic Review* 26 (1967) 227-246, 235-242. Noviji iscrpni sažetak: S. Zefi, *Islamizacija Albanaca i fenomen laramanstva tokom stoljeća (XV-XX) Razlozi i stav Katoličke crkve*, Zagreb, 2003, 127-178.

⁴⁶ A. Molnár, *Confessionalization n. d.*, 31-46.

nisu postojale zapreke za sklapanje braka. Treće pitanje odnosilo se na zloupotrebu krštenja muslimanske djece radi uklanjanja uroka, koju često pominje u svojim izvještajima i na koju su sveštenici najčešće prisiljavani. Bici je ovdje ponudio kompromisno rješenje: preporučio je da sveštenici obred krštenja obave samo spolja, bez potrebnih formalnosti. Inkvizicija je takvu mogućnost kategorički odbila, naglasivši kako dostojanstvo krštenja ne trpi nikakvo pretvorno postupanje. Istovremeno, strogo je zabranila dodjelu sakramenata kriptokatolicima: o tom pitanju savjetnici Inkvizicije zauzeli su jasno stajalište, što su na sjednici održanoj u prisustvu pape (*coram Sanctissimo*) potvrdili i kardinali Svetog Oficija.⁴⁷

Bicijevi podnesci jasan su odraz prelaznih ideja misionarskih naraštaja prve dvije decenije 17. vijeka, koje se nalaze između starog i novog misionarskog koncepta. Nadbiskup je izvorno pripadao onim misionarima dalmatinskih korijena, koji su dolazili izvana, uglavnom bez poznavanja balkanskih i osmanskih prilika, gajivši nerijetko nerealne zamisli o širenju vjere. Apostolski vizitatori koji su u drugoj polovini 16. stoljeća poslani u unutrašnjost Balkanskog poluostrva, dalmatinski prelati zainteresovani za život katolika pod osmanskom vlašću iliprvi (djelimično takođe dalmatinski) isusovački misionari pravili su ozbiljne planove pokatoličenja pravoslavaca, a ponekad čak i muslimana.⁴⁸ Marin Bici na svom jednogodišnjem putovanju Balkanom posebno je upoznao lokalne odnose, a svojih snova prema svjedočanstvu izvještaja iz 1622. nije se odrekao čak ni u starosti. Sljedeći naraštaj balkanskih prelata, u prvom redu Bicijev bliski saradnik, vikar i nasljednik Pjetro Masareki smatrali su nemogućim preobraćanje pravoslavaca, pa je za prvenstven cilj misionarskog djelovanja postavljena duhovnička briga o katoličkim manjinama.⁴⁹ Veliku važnost Bici je pridavao i vojnim sposobnostima balkanskih (naročito albanskih) katolika, što takođe podsjeća na stajališta koja su obilježila vrijeme dugog protuturskog rata (1591-1606). S druge strane nadbiskup je iznio brojna zapažanja i zamisli koje već ukazuju na misionarsku strategiju nakon 1622. godine, pa tako oživljavanje mreže kolegija koji se vezuju uz Grgura XIII, slanje obrazovanih misionara u inostranstvo i reorganizaciju crkvene hijerarhije. Te mjere postale su podloga balkanske

⁴⁷ Zapisnik sjednice Svetog Oficija (6. decembra 1612.): Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede, Decreta Sancti Officii vol. 1612. pag. 576-577. Dopis kongregacije Biciju (Rim, 15. decembra 1612.) sačuvan je u prijepisu sačinjenom 5. septembra 1625: APF SOCG vol. 262, fol. 39r-40v. Rimska Inkvizicija 1625. i 1641. usvojila je rješenje istog smisla o krštenju muslimanske djece radi zaštite od uroka: S. Zefi, *Islamizacija Albanaca n. d.*, 151-152.

⁴⁸ A. Molnár, *Le Saint-Siège n. d.*, 107-121.

⁴⁹ K. Draganović, Izvješće apostolskog vizitatora Petra Masarechija o prilikama katol. naroda u Bugarskoj, Srbiji, Srijemu, Slavoniji i Bosni g. 1623. i 1624. *Starine JAZU* 39 (1938) 1-48, 6, 11, 27-28.

misionarske politike Kongregacije za širenje vjere, što se nesumnjivo može zahvaliti preporukama prethodnog naraštaja misionara.

Treću intrigantnu pouku predstavljaju različite reakcije dva vrhovna tijela Svete stolice, Kongregacije Koncila i Kongregacije za širenje vjere.⁵⁰ Najvažniji zadatak prvog tijela bio je što cjelovitijesprovođenje zaključaka Tridentskog sabora, pa nije iskazivalo pretjeranu fleksibilnost prema specifičnim problemima misionarskog područja, iako mu se Kongregacija za širenje vjere u 17. stoljeću zbog teološke kompetentnosti u više navrata obraćala s teorijskim problemima.⁵¹ Potpuni nedostatak kreativnosti može se iščitati i iz odgovora kojim je Kongregacija Koncila nakon šest mjeseci odgovorila na nadbiskupov izvještaj *ad limina* od 10. augusta 1622: kardinali su izrazili žalost zbog teškog stanja njegove crkve, pozivajući ga da iz dana u dan jača svoju prelatsku marljivost, bez ikakvog odgovora na stvarne teškoće i prema svemu sudeći realnu namjeru da se povuče.⁵²

Za razliku od toga Kongregacija za širenje vjere odmah je prepoznala problem, a imala je i idej kako ga riješiti. Istovremeno s podnošenjem izvještaja Bici se u podnesku obratio vrhovnom misionarskom tijelu, pozivajući se na svoje duže izvještaje i preporuke o širenju ili barem očuvanju katoličke vjere, iznijevši želju o odricanju i zatraživši starosnu penziju.⁵³ Napo-

⁵⁰ Prema Bicijevom izvještaju *ad limina* osim tri kongregacije (uključujući i Rimsku inkviziciju) koje se spominju u članku stupio je u vezu i s Konzistorijalnom kongregacijom saopštivši tom vrhovnom tijelu tačne razloge napuštanja rezidencije. Pripadajuću dokumentaciju, međutim, nisam pronašao u onim spisima kongregacije koji dolaze u obzir u hronološkom smislu: AAV Archivum Concistoriale, Congregationis Consistorialis Acta vol. 1589-1632.

⁵¹ A. Molnár, *Le Saint-Siège n. d.*, 331-333.

⁵² „Domino Archiepiscopo Antibarensi. Perillustris etc. Amplitudinis tuae procurator ad visitanda Beatorum Apostolorum limina ablegatus ad praescriptum constitutionis sanctae memoriae Sixti V. proximis superioribus diebus ipsa limina pie ac reverenter visitavit, deque istius Ecclesiae miserabili statu plura retulit Sacrae Congregationi illustrissimorum patrum Tridentini Concilii interpretum, cui eiusmodi relationum excipiendarum munus iniunctum est. Qui quidem patres istius Ecclesiae vicem vehementer indolerunt, atque amplitudinem tuam summopere hortandam duxerunt, ut pastoralementem suam industriam ac diligentiam in commisso sibi grege custodiendo ac curando quotidie magis augeat, saepius cogitatione repetendo se positum pastorem regere Ecclesiam, quam Jesus Christus acquisivit sanguine suo. Quod de amplitudinis tuae pietate sperantes omnipotentem ac misericordem Deum precantur, ut pios eius conatus omnes sua ope fovere, eaeque gratiae suae praesidio semper adesse dignetur. Die X. augusti 1622.” AAV Congregazione del Concilio, Libri Litterarum Visitationum Sacrorum Liminum vol. 5, fol. 108r.

⁵³ „Illustrissimi et reverendissimi signori. Havendo l'arcivescovo d'Antivari humilissimo servitore delle vostre signorie illustrissime et reverendissime in una succinta informatione rappresentatoli lo stato miserabile della christianità di sua giurisdizione nei regni di Macedonia, Albania, Servia e Bulgaria in partibus infidelium, col modo che a lui pareria efficace di agitarla, per almeno sustentarla nella santa fede, et accioch'ella più lungamente non patisca per non poter esso arcivescovo tornar a continuar il divin servizio in quelle parti, come già fu mostrato, le supplica riverentemente (accioché lasciato l'arcivescovato, vi si possaman-

menu o datiranju spisa (te istovremeno ili nešto kasnije podnesenog izvještaja) dobijamo od zapisa sekretara kongregacije Frančeska Ingolija od 3. juna 1622. koji se nalazi na spoljašnjem dijelu izvještaja: predlaže razgovor s papom radi zbrinjavanja biskupije (zapravo nadbiskupije).⁵⁴ Vjerovatno u to vrijeme u posjed Kongregacije dolazi i oko dvadeset pet uvjerenja o Bicijevim duhovničkim aktivnostima, od kojih je nažalost sačuvan samo popis. Radi se djelimično o dokumentima koje sadrži svezak s izvještajima, na koji se popis poziva (*libro della relatione*), no navode se i novi te drugdje nepoznati spisi.⁵⁵ Popis nedvosmisleno dokazuje kako je kongregacija za informisanje o južnom Balkanu koristila nadbiskupove izvještaje i dokumentaciju o njegovom djelovanju.

Stari nadbiskup nakon godinu dana ponovio je svoju molbu: naglasio je kako se ne može odreći službe dok ne primi odgovarajuću penziju.⁵⁶ Njegova stvar ponovo je odložena, a Ingoli je smatrao da se prije odluke ne može donijeti odluka o mirovini.⁵⁷ Početkom 1623. Bici je za nasljednika preminulog sapskog biskupa Pietra Budijapredložio rapskog franjevca Geremiju Nimirija, koji je proveo dosta vremena na papskom dvoru i bio dobrano italijanizovan (*ben italianato*), a pored *ilirskog* (slovenskog) dobro je naučio i albanski jezik. Vrijedio je za dobrog teologa i propovjednika, a u vrijeme Bicijeve misije djelovao je u Albaniji i Srbiji te bio izuzetno cijenjen među nadbiskupima zbog svoje propovjedničke nadarenosti.⁵⁸ Na sjednici kongrega-

dar un altro pastore dei molti soggetti di qualità, che vi andariano) di premer che sia provisto di qualche sustentamento alla sua vecchiaia, trovandosi egli (non senza qualche mal esempio) in gravissima povertà, doppo haver in quelle parti et in XV anni del suo ministerio da lui operato senza nessun agiuto ecclesiastico dissipate le sue sustanze, che li bastavano per il suo honesto vivere nella sua patria, dove è nato nobilmente. E non solo tornerà a gran servitio di Dio e beneficio di detta christianità, ma esso arcivescovo ne resterà obligatissimo alle vostre signorie illustrissime et reverendissime. Quas Deus etc.” APF SOCG vol. 382, fol. 94r.

⁵⁴ „Die 3 junii 1622. Agatur cum Sanctissimo, ut arbitrio suo provideat de episcopatu predicto in regno, vel pensione vel de victu. Saulius cum Barberino aut Milino.” Na istom mj, fol. 99v. Predmet taj dan nije razmatran na sjednici kongregacije: APF Acta Sacrae Congregationis (dalje Acta), vol. 3, fol. 11r-12r.

⁵⁵ *Summario di alcune testimonianze dell'operationi dell'arcivescovo d'Antivari nel suo ministerio in Turchia*. APF Scritture riferite nei Congressi, Dalmazia Miscellanea vol. 3, fol. 217r-218v. Važniji ranije nepoznati dokumenti: dva ohrabrujuća pisma kardinala Scipiona Borghesea; pismo Bicijevog brata (4. decembra 1609) s kojim dostavlja novac za nastavak putovanja i žali se da je na nadbiskupove aktivnosti porodice do tada potrošila već 2000 dukata; pisma zahvale albanskih prelata, barskih građana i barskog bilježnika Pietra Goettija nakon odlaska nadbiskupa (datum posljednjeg pisma: 10. jula 1623).

⁵⁶ APF SOCG vol. 383, fol. 120r.

⁵⁷ Ingolijeva bilješka 9. maja 1623. Na istom mj, fol. 121v. Dnevni red istodnevne sjednice kongregacije ponovno nije sadržao pitanje barske nadbiskupije: APF Acta vol. 3, fol. 39v-40v.

⁵⁸ APF SOCG vol. 383, fol. 43r, 44v. Nije ga naslijedio on, nego Giorgio Bianchi. A. Molnár, *Le Saint-Siège n. d.*, 357.

cije koja je održana 20. februara 1623. kardinali su zajednički razmatrali pitanja nasljednika barskog nadbiskupa i sapskog biskupa, što potvrđuje da su Bicijevo odricanje smatrali gotovim činom; papa Grgur XV htio mu je dodijeliti poštenu penziju.⁵⁹ Papa je nakon mjesec dana potvrdio svoju odluku: nadbiskup treba da se odrekne službe i dobije odgovarajući prihod.⁶⁰ Na preporuku kardinala Farnesea, papa Urban VIII odlučio je da imenuje splitskog arhidakona Girolama Allegettija, ali se unapređenje ipak nije dogodilo.⁶¹ Bici se na kraju nabiskupske dužnosti odrekao u ljeto 1624,⁶² a naslijedio ga je njegov sofijski i srpski vikar i balkanski apostolski vizitator Pjetro Masareki, koji je kako bi se izbjegle ranije nesuglasice dobio i administraciju praznih srpskih biskupija.⁶³ Bicijevi prihodi, koji mu uostalom nisu dugo trebali, ne spominju se u spisima kongregacije: stari nadbiskup preminuo je nakon šest mjeseci, 1. februara 1625. u Rimu.⁶⁴

⁵⁹ „Cum nuntium esset allatum obiisse reverendissimum Petrum episcopum Sappatensem, et huius Ecclesiae occasione actum esset de archiepiscopo Antibarensi renunciare Ecclesiam suam volenti, quia non potest iustis de causis in ea residere, fuit cardinali Valerio mandatum, ut de personis idoneis ad episcopatum et archiepiscopatum predictos se informaret, et in alia congregatione referret. Ut ne archiepiscopus Antibarensis ob renunciationem mendicare cogeretur, Sanctissimus dixit de aliqua honesta pensione providendum esse.” APF Acta vol. 3, fol. 33r.

⁶⁰ „Cum de archiepiscopo Antibarensi rursum actum esset, Sanctissimus stetit in decretis alias factis, quod scilicet archiepiscopus renunciaret, et quod de aliqua pensione provideatur.” 21. marta 1623. Na istom mj, fol. 36v.

⁶¹ 16. oktobra 1623. Na istom mj, fol. 64v. O Allegettiju vidjeti: I. Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu*, *Analecta Croatica Christiana* VII, Zagreb, 1975, 185-186.

⁶² Namjeru odricanja od službe iskazao je pred javnim bilježnikom 26. jula 1624, primjerak izjave nalazi se u zapisniku kanonskog propitivanja o Pietru Massarecchiju. AAV Dataria Ap., Processus Datariae vol. 3, fol. 571r.

⁶³ „Archiepiscopatus Antibarensis fuit concessus D. Pietro Massarecchio visitatori apostolico per decretum sequens. Quoniam in regno Serviae sub dominio Turcarum esistenti unus sufficit episcopus, Sanctissimus de consilio et assensu cardinalium Congregationis de Propaganda Fide D. Petrum Masarecchium, presbiterum Prisreniensem, olim in eodem regno Serviae et in urbe Sophiae vicarium generalem, et deinde in partibus Ungariae Turcis subiectis et in regnis Serviae, Bosnae et Bulgariae visitatorem apostolicum archiepiscopum Antibarensem cum administratione episcopatum eiusdem regni Serviae vacantium designavit, iussitque processum et alia de more fieri, ut quamprimum dictus D. Petrus ad dignitatem praedictam promoveri, ac promotus et consecratus ad curam fidelium in dicto regno degentium habendam et fidem catholicam ibi propagandam mitti possit.” 7. jula 1624. APF Acta vol. 3, fol. 117v.

⁶⁴ Zanimljiva je okolnost da registri kongregacije tokom rasprave koja je trajala preko dvije godine nisu sačuvali spise naslovljene na Bicija: APF Lettere e Decreti della Sacra Congregazione vol. 1-3.

*Vrela***1.****Izveštaj ad limina barskog nadbiskupa Marina Bicija
Kongregaciji koncila**

5. marta 1622.

Autograf.

Barski nadbiskup i primas Srbije Marino Bici obavlja pohod ad limina.

Prije tri godine podnio je opširan izvještaj o stanju svoje crkve i vjernika koje je posjetio, koji pod njegovom primaskom jurisdikcijom žive pod osmanskom vlašću u Epiru, Makedoniji, Srbiji i Bugarskoj. Ovom prilikom samo pridodaje kako vjersko stanje njegovih vjernika i služenje Bogu trpi veliku štetu zbog njegove odsutnosti iz sjedišta, pa traži finansijsku pomoć i imenovanje novog nadbiskupa. Usljed neobrazovanosti sveštenstva, naime, proširile su se zloupotrebe te posebno kriptohrišćanstvo.

Uz to traži da se pojedinim klericima [albanskog] naroda omoguće studije, kako ovaj katolički ratnički narod, koji je nekad pod vođstvom Skenderbega izvojevao tolike pobjede protiv Turaka, ne bi usljed nedostatka sveštenika postepeno propao na vratima Italije.

***ASV Congregazione del Concilio, Relationes Dioecesium vol. 56, fol.
11rv., 12v.***

[*Tuđom rukom:*] 1622.

Illustrissimi et reverendissimi domini.

Marinus Bizzius miseratione divina et Sanctae Sedis Apostolicae gratia archiepiscopus Antibarensis et regni Serviae primas, uti filius devotus et obediens eidem Sanctae Sedi, accedit ad sacra limina visitanda, suo muneri satisfactus.

Et quia praeterito triennio satis diffusam relationem praesentavit circa statum suae Ecclesiae et numerosi caetus christifidelium a se olim pro maiori parte visitorum, tam in civitate et agro Antibarensi, quam in Epiro, Macedonia, Servia et Bulgaria sub Ottomanica tirannide suae iurisdictioni metropolitico et primatiali iure subiectorum; ad illam se referens nil aliud subiungendum putat, nisi quod dictorum christifidelium status spiritualis et cultus

divinus inter eos quotidie magis ac magis sine praesentia pastoris patitur et patietur detrimentum, cum ob rationes iam in Sacra Consistoriali Congregatione allegatas et probatas residentia illa dicto archiepiscopo facta sit impossibilis. Propterea iamdiu summopere optat sibi de aliquo subsidio provideri ad sustentationem sexagenariae suae senectutis, quae nimia paupertate premitur, post dissipatas suas substantias ob divinum servitium a se, dum potuit, prestitum in eo ministerio, ut resignato archiepiscopatu provideantur iidem christifideles de alio pastore, saltem ad divini cultus inter eos sustentationem in iis partibus perneccessario, cum passim minuatur ob imperitiam praesertim ecclesiasticorum, nullum aliud idioma nisi maternum communiter intelligentium, ac scholis etiam grammaticae carentium. Ideo non pauci abusus irrepserunt, et multi fideles, dum credunt sibi reservatam spem salutis, in solo corde christianam fidem retinendo ad Maumettanam sectam defecerunt, et fere quotidie deficiunt.

Suggerit propterea archiepiscopus illustrissimis et reverendissimis dominis, satis necessarium esse ad salutem tot animarum in illis partibus degentium, ut aliquo numero clericorum illius nationis locus studendi designetur, ne genus catholicorum christianorum armis potentium, tot praeclaris victoriis contra Turcas Scanderbegh duce elapsis temporibus insignitorum, in foribus Italiae ob defectum operariorum paulatim totum (quod Deus avertat) pereat.

[*Adresa:*] Sacrae Congregationi illustrissimorum dominorum cardinalium Concilii Tridentini interpretum.

[*Tuđom rukom:*] Antibarensis. Relatio XII trienni exhibita hac die V. martii 1622.

2.

Izvještaj barskog nadbiskupa Marina Bicija Kongregaciji za širenje vjere

Bez datuma [prije 3. juna 1622]

Autograf.

Oduševljenje zbog osnivanja Kongregacije za širenje vjere podstaklo je autora ovog izvještaja da iznese sažetak svojih misionarskih iskustava i preporuka za nastavak rada. Njegova nadbiskupija obuhvata katolike Makedonije, Albanije, Srbije i Bugarske, protežući se dakle na teritoriju omeđenu Grčkom, Trakijom, Vlaškom, Ugarskom, Dalmacijom i Jadranskim morem.

U ovim zemljama žive Turci, Jevreji i hrišćani. Latinski hrišćani bezuslovno se pokoravaju papi, u danima posta suzdržavaju se od večernjeg obroka, a petkom ne jedu jaja i mlječne proizvode; kad sretnu sveštenika uvi-

jek ga pozdravljaju rukoljubom. Broj katolika u Albaniji u nekadašnjih 17 dijeceza dostiže skoro 300.000 duša, od kojih spominje skadarsku, drivatsku, svačku, ulcinjsku i barsku biskupiju.

Hrišćani grčkog obreda neprijateljski su nastrojeni prema latinskim hrišćanima, svoju vjeru šire nasilno, a u Srbiji i Bugarskoj čine većinu, dok u Albaniji broj katolika nadilazi ukupan zbroj pravoslavnih i muslimana. U nekim regijama (u dukađinskoj regiji i planinskom dijelu Sjeverne Albanije) živjeli su samo katolici, koji su u svom slobodnom stanju ne samo očuvali vjeru, već redovno izvodili oružane napade na okolna turska naselja.

Najveći broj Turaka živi u Makedoniji i Bugarskoj, dok Jevreji tvore većinu u Solunu, gdje ih je iz Španije protjerao kralj Ferdinand Katolički.

Autor izvještaja obišao je najveći dio barske primaske provincije, koju ubraja među evropske regije s najboljim prirodnim uslovima, čiji stanovnici još od vremena Aleksandra Velikog i Skenderbega posjeduju izuzetne vojničke vrline, te su protiv Osmanlija izvojevali svijetle pobjede. Ozbiljnom prijetnjom smatrao je produženje osmanske vladavine, što bi tada još mnogobrojno katoličko stanovništvo moglo navesti na prihvatanje islama ili pravoslavlja. Razlogom smanjenja broja katolika smatrao je vjerničko neznanje, koje je proizlazilo iz malobrojnosti i potpune neobrazovanosti sveštenstva. Zbog nedostatka škola i knjiga na narodnom jeziku, sveštenici koji su govorili samo maternji jezik bili su u potpunosti isključeni iz visokog školstva, pa nisu mogli da pruže duhovnu podršku svojim vjernicima.

Tokom svojih putovanja primijetio je da zbog nesposobnosti sveštenika vjernici ne učestvuju u milostima propovijedi i sakramenata, posebno ispovijedi i svete pričesti. Istovremeno je morao da trpi slabe sveštenike, bez kojih bi vjernici u potpunosti ostali prepušteni širenju islama i pravoslavlja.

Među najtežim posljedicama spominje kako je u Albaniji od vremena pape Grgura XIII islam prihvatilo oko 150 naselja, što je većina stanovnika učinilaspolja, istrajavši u duši u katoličanstvu. Osim toga, događale su se ozbiljne zloupotrebe sakramenata: vjernicima je sakrament bolesničkog pomazanja bio nepoznat, ženidba je sklapana na turski način, turska djeca krštena su zbog praznovjerja. Sveta misa prikazivana je na neposvećenim ili nepropisno posvećenim prenosnim oltarima, jer u crkvama zbog straha da Turci ne unište relikvije nije bilo oltara, niti krstionica, kako ih Turci ne bi isprevrtali. Sklopljen je veliki broj mješovitih brakova i brakova između rođaka. Plemena dukađinske regije jedva je mogao navesti na korišćenje gregorijanskog kalendara jer su istrajavali na starom načinu računanja vremena.

Sveta stolica do tada nije pružala efikasnu pomoć jer nije baš vjerovala autoru izvještaja. Osim duhovnih pobuda, podrška je bila važna i zbog strateških razloga: ukoliko bi taj ratoborni narod u vratima Italije prihvatio islam, posljedice bi bile teške po cjelokupno hrišćanstvo.

Za unapređenje situacije predložio je tri rješenja.

Prva mogućnost je osiguravanje mjesta u italijanskim zavodima za seminariste iz najugroženijih krajeva. Tako bi valjano obrazovani sveštenici po povratku u svoj zavičaj osim puno efikasnije brige o katolicima lako mogli preobratiti i pravoslavce, koji su takođe živjeli u velikom neznanju. Papa bi po uzoru na Grgura XIII za potrebe balkanskih seminarista mogao osnovati samostalan institut.

Drugo sredstvo je slanje izvrsnih i revnosnih misionara, koji bi lokalne sveštenike naučili propisnoj dodjeli sakramenata, barem do povratka lokalnih seminarista.

Na kraju, zatražio je od pape da popuni biskupski prijesto. U toj regiji biskupi uživaju golem ugled i održavaju strogu disciplinu, pa je u dijecezama koje su imale biskupa naišao na odnose koji nisu zaostajala za onima u središtu Italije. Ukoliko papa ne pošalje nove biskupe, predlagao je da ispraznjene dijeceze povjeri prelatima koji su djelovali na licu mjesta, koji bi uz odgovarajuće prihode mogli raditi i u problematičnim sjedištima. Biskupski rad ne sprečava samo siromaštvo, nego i pohlepa turskih službenika, kojima biskupi neprestano moraju donositi darove kako bi zadobili njihovu blagonaklonost i uopšte mogli ostati u svojim dijecezama.

Bez spoljne podrške niti jedan biskup ne može duže ostati na osmanskoj teritoriji, izuzev ako posjeduje privatnu imovinu, budući da je crkvena imovina u turskom vlasništvu, pa biskupi žive od potpore siromašnih vjernika. To nije dovoljno za odbranu od uznemiravanja, posebno kad ih tuže kod turskih vlasti, što se i njemu dogodilo. Stoga je morao prekinuti putovanje trenutku kada je već osigurao rezidenciju i prihode zahvaljujući dozvoli iz Carigrada, koja je na kraju propala.

Živio je od vlastitog imetka, služeći u toj regiji petnaest godina bez crkvene pomoći, pa je na kraju potpuno osiromašio. Napustio je dijecezu, očekuje penziju i slanje novog nadbiskupa na njegovo mjesto.

BAV OttobonianiLatini cod. 2536, fol. 282r-285v.

Illustrissimi et Reverendissimi Signori.

Havendo piaciuto alla divina bontà per suo gran servizio e salute di molte anime ispirar l'errettione di questa Sacra Congregatione de Propaganda Fide, ha parso a me Marino arcivescovo d'Antivari⁶⁵ humilissimo servitore delle vostre signorie illustrissime e reverendissime convenirsi, come

⁶⁵ Antivari, Bar.

a capo spirituale d'una numerosa christianità fra i Turchi nei regni di Macedonia, Albania, Servia e Bugaria, col rapresentarle l'infrascritta informatione tanto maggiormente provocar il loro santo zelo a porger anco a detta chistianità quegl'agiuti, ch'elle desiderano, e dei quali si tiene bisogno estremo in quei paesi, che tutti confinano per Levante, e mezzogiorno con la Grecia e con la Tracia, per settentrione con la Valachia et Hungaria, e per occidente con la Dalmatia e col Mar Adriatico, dal qual si divide l'Italia dall'Albania col tramite di sole 80 miglia.

Sono al presente tutti li sopradetti paesi habitati indistintamente da Turchi, Giudei e christiani, e di questi parte sono Latini, i quali convenendo con la Chiesa Romana riconoscono il Sommo Pontefice per capo di Santa Chiesa e per vicario di Christo, e dagl'ordini e governo suo omninamente dependono. Tutta buona e devota christianità, inclinata molto agli atti della pietà e devotione; tiene in somma veneratione il Pontefice Romano; nei giorni dei digiuni tralascia communemente la refettion della sera; nei venerdì s'astiene anco dall'ova e dai latticini, e non vi è alcun di loro che incontrandosi in un sacerdote non gli baci la mano; con altri molti segni di buoni christiani, il numero dei quali in Albania sola ascenderà a puoco meno di 300 mila anime in XVII diocesi, comprese quelle di Scutari,⁶⁶ Drivasto,⁶⁷ Suazzi,⁶⁸ Dulcigno⁶⁹ e di Antivari, che è la metropolitana, seben queste sono di qua dalle fiumane del Drino⁷⁰ e della Boiana,⁷¹ ma tutte sotto il dominio de infedeli.

L'altra parte è di rito Greco, contraria e nemica de Latini, si mantiene nello scisma, né cessa con l'occasione di accrescer e propagarlo. Questa gente nella Servia e nella Bulgaria prevale di numero ai Latini, i quali poi in Albania superano di numero gli scismatici e i Turchi; anzi si come in alcun altre populationi non vi sono se non Latini, così fra i populi Ducaini⁷² et alcuni altri, che habitando quelle montagne per la maggior parte inaccessibili, e che s'attraversano per tutt'Albania ed entrano in Bulgaria, non solo conservano con la loro libertà la fede christiana, ma con l'armi in mano infestano e disertano tutti i luochi circonvicini dei Turchi, dai quali sono cinti da tutte le parti.

Sono poi li Turchi di maggior numero in Macedonia et in Bulgaria che non sono li christiani et i Giudei, i quali finalmente avanzano gl'altri in Te-

⁶⁶ Scutari, Shkodra, Al.

⁶⁷ Drivasto, Drisht, Al.

⁶⁸ Svač, ma Šas (Shas).

⁶⁹ Dulcigno, Ucinj.

⁷⁰ Rijeka Drim.

⁷¹ Rijeka Bojana.

⁷² Dukadin, sjevernoalbanska regija s katoličkim stanovništvom, po kojem su zbirno prozvana lokalna plemena i plemena koja potiču iz tog kraja.

ssalonica, hoggi chiamata Salonicchi,⁷³ essendovi sene andata gran quantità doppo che da Ferdinando re catholico⁷⁴ furon cacciati di Spagna.

Per la cognitione ch'io tengo di detti paesi per haverne personalmente scorsa e praticata gran parte, mentre nel mio ministerio potei essercitarvi il mio buon animo nel divin servitio andando in visita, e con la debolezza mia servendo et agiutando quella christianità latina, che in tutti li sudetti paesi riconosce la chiesa d'Antivari per sua metropolitana e primatiale, non si può dir, se non che quanto spetta al temporale, non so a qual altro paese di Europa cedano di felicità di clima e di bontà e fecondità di terreno, poiché l'aria vi è salutifera, e l'abondanza del vivere inestimabile, e tuttavia quella christianità (seben oltremodo maltrattata dai Turchi) ritiene quei spiriti militari, coi quali già sotto Alessandro Magno⁷⁵ quei popoli vinsero l'Oriente, e al tempo dei ancestri sotto la scorta di Scanderbegh⁷⁶ con puoco numero rintuzzaron la potenza e superbia ottomana, riportandone tante e così gloriose vittorie. Ma convenendoli al presente gemer sotto il duro giogo dei Maumettani, deplo-rano la loro lunga cattività e miseria, ridotta a tal segno che se dalla potente mano di Dio non vengono sollevati, in breve col resto che ancora si mantie-ne in piedi, abbandonati dalla luce della vera fede, corrono a pericolo di restar ingombrati dalle tenebre dell'infidelità, abbracciando il Maumettesmo, o pur di sottrarsi dall'obedienza del vicario di Christo con accettar lo scisma dei Greci che li confinano, anzi già in gran numero stanno meschiati fra loro. Perché è vero che i Latini quotidianamente in quelle regioni si diminuiscono più per grande ignoranza delle cose appartenenti alla fede che per malitia. Poiché il numero degli operarii puoco, e quelli quasi tutti di puoca o di nessuna dotrina, per non haver scole di nessuna sorte, ne intender altra lingua, che la materna, nella quale non hanno libri, dove studiando potessero render-si habili per il carico e ministerio, nel qual sono applicati.

Dal che aviene che in quelle visite trovai che in puochi luochi quei popoli da simili operarii ricevessero alcun agiuto di momento, non partecipando di quei sussidii che nella Chiesa Santa sì copiosamente si somministrano con sermoni e ragionamenti spirituali e con l'amministratione dei sacramenti, massime della confessione e communione, altri tralasciati, altri malamente e senza frutto amministrati da ministri inetti et insufficienti. Onde tanti che chiedevano il pane della vita, non haveano chi sapesse spezzar e porgergli. E nondimeno conveniva tollerar l'insufficienza di tali ministri, accioché non

⁷³ Thesszaloníki, Gr.

⁷⁴ Španjolski vladar Ferdinand Katolički: Kralj Aragonije pod imenom Ferdinand II, (1479-1516), kastiljski kralj pod imenom Ferdinand V, kasnije regent (1475-1516), napuljski kralj pod imenom Ferdinand III (1504-1516).

⁷⁵ Makedonski vladar Aleksandar Veliki (336-323. pr. Kr.).

⁷⁶ Skenderbeg, Gjergj Kastrioti (Giorgio Castriota, Iskender beg), albanski knez i vojskovođa (1405-1468).

restasse abbandonato affatto il culto divino, e tanto maggiormente aperta la porta agl'operarii Greci e Maumettani di tirarli a se, mentre fra tanti lupi fossero restati pur senza qualche tal qual pastore.

Gli disordini che trovai introdotti per tal mancamento di dotrina, non si può credere quanti fossero, e quanto bene habbino impedito, e quanto male apportato, essendo molti e di gran consideratione e danno. Ma fra gl'altri in Albania sola si contano più di 150 populationi Latine che dalla felice memoria di Gregorio 13⁷⁷ in qua hanno accettato il Maumettesmo; e per grand'ignoranza la maggior parte di tali infelici rinegati persuadersi esser sicuri in consciencia di professar nell'esteriore il Maumettesmo, col ritenersi la fede solo nel cuore, per sottrarsi dalle gravezze e mali trattamenti dei Turchi; e quasi in ogni luoco trovai estinti li sacramenti dell'estrema unzione e del matrimonio, questo celebrandosi more Turcarum e dell'altro, schivandosi quei popoli semplici per certo vano rimorso di consciencia; et amministrarsi il sacramento del battesimo ai figlioli de Turchi, non per farli christiani, ma per alcuni interessi corporali, e specialmente, come essi dicevano, per levargli il fetore; e celebrarsi in ogni luoco sopra altari portatili o non consecrati, o mal consecrati, o esecrati, non si trovando quali in nessuna chiesa altari consecrati per dubio (come dicevano) che dai Turchi non li vengano levate et abbrugiate le reliquie; come nemeno trovai fonti battesmali, temendosi che i Turchi non gli li spandano. E si contrahevano le parentele coi Turchi e coi scismatici, e fra i Latini anco in gradi prohibiti. Et hebbi qualche difficoltà fra i popoli Ducaini sopranominati a ritenerli nella osservanza della correctione dell'anno, mentre pensavano per alcune loro vane osservanze tornar all'uso antico.

E trovai altri disordini di momento che per brevità si tralasciano, bastando haver accennati questi per far riflessione nel resto, e sottrar i loro bisogni spirituali, i quali non si possono con la penna in una breve e succinta relatione esprimere, ma bisognaria poterli rimirar con la presenza, come li vidi io, che per lo vero più volte mi commossero le viscere a compassione in veder tante migliaia d'anime redente col sangue di Christo in stato così miserabile e senza nessun agiuto da loro sin hora non conseguito, non per mancamento di buona volontà di questa Santa Sede, ma per non esser forse stato creduto tanto a chi fedelmente più volte non ha mancato di rappresentarlo per obbligo e per charità e zelo della loro salute, et anco per qualche ragion di stato humano. Poiché se questi popoli di tanto spirito militare che qui sule porte dell'Italia paiono abbandonati da tutto il mondo, finalmente si risolvessero (il che Dio non permetta) di abbracciar tutti il Maumettesmo, si può imaginar ogn'uno quanto ne potrà patir tutto il resto del christianesimo.

⁷⁷ Papa Grgur XIII (1572-1585).

Dunque per oviar ai mali, che potriano occorrere, e per conservar quell'anime al suo creatore con mantener et anco accrescer fra loro il culto divino, credo che principalmente consista in tre efficaci rimedii né difficili né di molta spesa.

L'uno è che si desse luoco a qualche numero de studenti cavati dai luochi più bisognosi dei prenominati paesi, i quali poi finiti i loro studii servissero in quelle parti nei gradi e ministeri, nei quali fossero giudicati più atti, altri per dignità maggiori, altri per minori, ciascuno secondo il suo dono e talento. Dal che si caveria gran frutto, mentre questi fatti sacerdoti di buona dotrina e di buoni essempii, tornando alle loro patrie, non solo potriano con le confessioni e predicationi ammaestrar e sostener nella fede i Latini, ma con le dispute e prediche far capaci della verità, e ridur sula vera strada anco gli scismatici circonvicini, e non con molta difficoltà per esser anco questi in tutti quei paesi comunemente di puoca dotrina, e per conseguenza di facil riduzione.

Questi luochi di studio non sariano di molta e forse di nessuna maggior spesa, se in tanti collegii, che sono in Roma per servitio de scolari, d'alcuni dei quali doppo i loro studii non si vedono quei buoni effetti, che si doveriano, ne fossero accettati de questi, che sono tanto necessarii per sostentar una christianità, che qui vicina con miserabile spettacolo si va perdendo. Se però la Santità Sua con imitatione della felice memoria di Gregorio 13 suo predecessore, non si compiacesse di erriger un collegio particolare per detti studenti.

L'altro rimedio io crederei che sarebbe inviar in quelle parti (almeno finché qualche numero di detti scolari finissero i loro studii) alcune missioni di persone pie e pratiche di buona mente e zelo, le quali instruissero gli ecclesiastici all'aministration de sacramenti et agiutassero insieme a portar il peso dei ministerii soliti a portarsi in simil missioni.

Il 3° rimedio, forse non inferiore ai sopradetti, presupponendosi che la presenza dei vescovi in quelle parti sia (com'è) di sommo giovamento, come vidi io in effetto alcune di quelle diocesi, che n'erano proviste, esser in così buon stato che puoco meglio si poteva desiderar in meza Italia, parendo che ogn'uno hebbi sempre rivolti gli occhi verso il vescovo, e tenendolo in gran veneratione, obediscono ai cenni, nonché ai suoi comandamenti, stando con riguardo di non commetter cosa, che importasse la sua disgratia, e lo provocasse a castigargli con l'escomunica, della qual comunemente hanno gran timore. Sarebbe dunque di grande agiuto, se non paresse alla Santità Sua di accrescer il numero di essi vescovi, con provederne qualche altra diocesi delle più bisognose almeno con questi puochi, che vi sono, allargar alquanto la mano in agiutarli con qualche puoco di pensione per potersi mantener in quelle residenze, le quali sono difficili, non solo per la povertà dei vesco-

vi, ma anco per l'avaritia e rapacità dei Turchi, i magistrati dei quali et altri provinciali convien al vescovo tenir del continuo regalati per conservarsi benevoli e mantenersi nel paese, e per repararsi dall'insolente della plebaia, convien quasi sempre tenir la casa aperta alla voracità et ebrietà loro; essendo a questi più sottoposti i vescovi, che altri christiani, per esser essi più mal visti e più reputati commodi degl'altri.

E questo ai vescovi è di gran spesa e fastidio, com'io ancora sperimentai, mentre vi stetti. Sichè senza agiuto è quasi impossibile potervisi lungamente mantener a chi però non havesse assai del suo, perché essendo i beni ecclesiastici comunemente usurpati dai Turchi, li vescovi non hanno altro che alcune puoche contributioni e quasi elemosine somministrateli da quei poveri christiani, e non ad ogni vescovo. E queste non sono bastanti, massime convenendoli ben spesso (oltre li sudetti regalamenti e spese) accomodar con danari le avanie promosseli da quei barbari, specialmente quando li prendono in urto con le suspitioni, per le quali alcuni vi hanno persa la robba e la vita, sicome a me ancora avvenne quasi simil incontro che essendo stato da persone di mala consciencia posto in alcune suspitioni ai Turchi, et anco ad altri, (come già ne restò informata la Sacra Congregazione Concistoriale), mi convenne ceder alla tempesta, e lasciar imperfette le mie attioni e la soprintendenza di tante diocesi, che sono della giurisdizione d'Antivari, in tempo che havevo già stabilita la mia residenza in quelle parti con sufficienti rendite per certa concessione fattami in quegl'ultimi giorni in Constantino-poli, che poi per la mia assenza resti inesequita.

Ma accioché per me non patiscano tant'anime restate senza pastore, sto [domandando]⁷⁸ et aspettando che mi sia fatta gratia di qualche sustentamento alla [mia sessagenaria] canitie, havendo in quelle parti et in XV anni del mio [ministerio], che operai senza nessun agiuto ecclesiastico, spese e consumate le mie [sustanze], che essend'io ben nato nella mia patria, bastavano per il mio ho[nore], et hora me ne sto ridotto in grave e rincrescevole povertà, [non senza qualche] mal esempio. Dico hora sto desiderando la gratia di detto sustentamento lasciato l'arcivescovato, si possa mandar un'altro pastore a quell'anime, che ne hanno sì gran bisogno. Si come con ogni riverente affetto supplico le vostre signorie illustrissime et reverendissime a far in ciò la reflection, che si deve, et agiutar questo mio giusto desiderio, mentre non mancano soggetti di ottimi requisiti per questo carico.

E queste quanto al presente m'occorre di rappresentar al loro santo zelo, non con altro fine che della sola gloria di Dio Nostro Signore e salute di tante anime, che prive di agiuto miserabilmente si perdono.

⁷⁸ Jedna riječ je nečitka zbog kidanja, dolje navedeni nedostaci proizilaze iz istog oštećenja stranice, riječi koje nedostaju sam dopunio prema tekstu podneska koji citiram u 52. bilješki.

[*Adresa:*] All'illustrissimi et reverendissimi signori, li signori cardinali della Sacra Congregatione de Propaganda Fide.

Informatione dell'arcivescovo d'Antivari intorno allo stato della christianità dei regni di Macedonia, Albania, Servia e Bulgaria in partibus infidelium.

[*Tuđom rukom:*] Per manus illustrissimorum et reverendissimorum dominorum cardinalium Sauli,⁷⁹ Bandini,⁸⁰ Surdi,⁸¹ Barbarini⁸².

Preveo: Ivan Tomek

Antal MOLNÁR

TWO UNPUBLISHED REPORTS OF MARINO BIZZI ARCHBISHOP OF ANTIVARI ON SERBIA AND ALBANIA (1622)

Summary

After its foundation (1622) the Congregation of Propaganda Fide assessed the situation in the mission territories immediately, and for this reason they asked not only the papal legates but also the bishops and priests working in missions to provide them with information. These reports are really exciting mainly because apart from the apostolic visitations they had a great impact on the decisions of the Congregation in establishing the mission institutions. The study publishes and analyses two so far unknown reports from 1622 prepared by Marino Bizzi, one of the most significant figures of the high priest generation of the Balkan missions prior to 1622. First, using some new sources as well the author describes the archbishop's activity, the valuable experience of his visitation, his relationship with the Roman Inquisition, then, an analysis of both reports follows. The analysis clearly shows that Bizzi represented mainly the old mission concept which believed in the conversion of Orthodox Christians. An essential difference can be noted between the reactions of the two Roman high authorities, the Congregation of the Council, and the Congregation of Propaganda Fide: whereas the former encouraged him, the latter saw to his resignation and the nomination of an efficient successor.

⁷⁹ Kardinal Antonio Maria Sauli, prefekt Kongregacije za širenje vjere (1622).

⁸⁰ Kardinal Ottaviano Bandini, član Kongregacije za širenje vjere (†1629).

⁸¹ Kardinal François d'Escoubleau de Sourdis, član Kongregacije za širenje vjere (†1628).

⁸² Kardinal Antonio Barberini, član i kasniji prefekt Kongregacije za širenje vjere (1632-1671).

Миљан ГОГИЋ*

ЈОШ ЈЕДНОМ О ЦИБОРИЈУМУ КАТЕДРАЛЕ СВ. ТРИПУНА У КОТОРУ ПОСВЕЋЕНОГ ПЕТИЛОВРИЈЕНЦИМА**

ABSTRACT: *On the basis of a newly discovered source, this paper presents new details in relation to the ciborium dedicated to the Kotor martyrs – the Petilovrijenci. The previously presented facts about its appearance and the writing on it are confirmed, but there are certain corrections of the statements previously made in regard to the ciborium's position in the cathedral and the time until when it could have existed as a whole in the St. Tryphon Cathedral.*

KEY WORDS: *Kotor, ciborium, St. Tryphon Cathedral, Petilovrijenci*

Све до новијег времена у науци је било само дјелимично прихваћено гледиште да припадају истом циборијуму једна страница сачувана у цјелини и пронађена у катедрали Св. Трипуна и дјелови других страница циборијума откривени у њеној околини, који су јој веома слични по декоративним елементима, дуктусу слова натписа и материјалу од којег су направљени.¹ Било је преовлађујуће мишљење да се ради о дјеловима више циборијума, али међу заговорницима овог

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Универзитета Црне Горе у Подгорици и сарадник у настави на Филозофском факултету Универзитета Црне Горе у Никшићу.

** Рад је настао као резултат активности на пројекту „CLIO Map - Crna Gora na političkoj i kulturnoj мапи Европе“ који финансира Министарство науке Црне Горе.

¹ J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije ciborija kotorske Katedrale*, (даље J. J. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije*) Petriciolijev zbornik I, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (даље PPUD) 35 (1995), 345–355; N. Jakšić, *Predromanički reljefi 9. stoljeća iz Kotora*, PPUD 38 (1999–2000), 131–134; J. J. Martinović, T. Plóciennik, *Epigrafika Crne Gore Latinski i italijanski natpisi na kamenu od IX do XVII vijeka* (даље J. J. Martinović, T. Plóciennik, *Epigrafika Crne Gore*), Varšava 2016, 19–23.

мишљења не постоји сагласност око поријекла и намјене ових фрагмената.²

У цјелини сачувана страница са текстом ANDREE SANCTI AD HONOREM SOCIORVMQ MAIOREM+ све до 1966. године налазила се изнад једних врата која су из сакристије водила у катедралу. Цртеж са њеним изгледом и положајем у катедрали са краја XIX вијека оставио је енглески историчар *T. G. Jackson*, (Цртеж бр 1.).³

Цртеж бр. 1 (T. G. Jackson, *The Dalmatia, the Quarnero and the Istria*, III, Oxford, 1887, 43, сл. 74)

² P. Vežić, *Ciboriji ranoga srednjeg vijeka u Kotoru*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 39 (2001-2002), 91-122; P. Vežić, M. Lončar, *HOĆ TIGIMEN Ciboriji ranog srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*, Zadar 2009; M. Čanak Medić, Z. Čubrović, *Katedrala Sveto-ga Tripuna u Kotoru*, Kotor 2010.

³ О овој страници циборијума детаљније: М. Гогић, *Прилог проучавању циборијума из сакристије катедрале Св. Трипуна посвећеног Петиловријенцима*, ИЗ 1-2 (2017), 7-36, 8-11 (даље: М. Гогић, *Прилог проучавању циборијума*)

Фрагменти друге странице, са сачуваним дијелом натписа ...[N] IKIFORIVS N... откривени су почетком шездесетих година XX вијека.⁴ Што се тиче треће странице овог циборијума, њени фрагменти пронађени су у шуту приликом санационих радова спровођених на згради гдје се данас налази Историјски архив у Котору, након земљотреса 1979. године. Из тих фрагмената може се прочитати следећи текст + НОС OPVS EST LAB[O]...TAM PVLC[HRE] ??..⁵ За четврту страницу овог циборијума, по димензијама и врсти камена од којег је изграђен, сматра се лучни надвратник над бочним вратима у згради Бискупије. Ова страница, по свему судећи, није садржала натпис.⁶

Открићем текста натписа у рукописном зборнику *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII* у Рукописном одјељењу Архива ХАЗУ у Загребу отклоњена је дилема да се ту не ради о страницама више циборијума, већ да је у питању један циборијум, посвећен которским мученицима Андрији, Ловру и Петру, познатим као Петилровијенци. Текст натписа у поменутом рукописном зборнику гласи:

*Hoc opus est laboratus, et tam pulchre decoratus
Andreae Sancti in dei honorem, sociorumque maiorem
Praesulis sub tempore Nikiiforius nomine*⁷

На основу његовог садржаја закључено је да овај текст одговара тексту натписа на потпуно сачуваној страници циборијума и фрагментима текста натписа других двају поменутих страница циборијума. Комбиновањем текста из овог рукописа и са, како у цјелини тако и фрагментарно сачуваних страница циборијума, може се извршити идеална реконструкција текста натписа на циборијуму, па би он гласио:

*HOС OPUS EST LABORATUM, ET TAM PULCHRE DECORATUM
ANDREAE SANCTI AD DEI HONOREM, SOCIORUMQUE MAIOREM
PRAESULIS SUB TEMPORE NIKIFORIUS NOMINE*⁸

⁴ Ј. Ковачевић, *Маргиналије уз проблеме археологије и уметности раног средњег века*, Зборник ФФ VII-1 (1963), 148-151, 150; I, Пушић, *Preromanska dekorativna plastika u Kotoru*, 45; М. Гогоћ, *Прилог проучавању циборијума*, 11, 12.

⁵ М. Гогоћ, *Прилог проучавању циборијума*, 13-15. О ранијем ишчитавању фрагмената који се могу приписати овој страници видјети: Ј. Ј. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije ciborija kotorske Katedrale*, 349; Ј. Ј. Martinović, Т. Plóciennik, *Epigrafika Crne Gore, Latinski i italijanski natpisi na kamenu od IX do XVII vijeka*, 25.

⁶ Ј. Ј. Martinović, *Pokušaj rekonstrukcije ciborija kotorske Katedrale*, 345, 346; Ј. Ј. Martinović, Т. Plóciennik, *Epigrafika Crne Gore, Latinski i italijanski natpisi na kamenu od IX do XVII vijeka*, 24.

⁷ Arhiv HAZU, Zagreb, Zbirka hrvatsko – latiničkih rukopisa i kodeksa, I. d 157, *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*, 3; М. Гогоћ, *Прилог проучавању циборијума*, 16-19.

⁸ М. Гогоћ, *Прилог проучавању циборијума*, 19-20. На фрагменту сачуваног натписа

О животу и страдању которских мученика забиљешке су оставили дубровачки и бокељски хроничари. По казивању хроничара, они су настрадали због припадности католичкој вјери. Анализом различитих казивања дубровачких, али и других хроничара, о тим догађајима, сâмог текста натписа као и других извора из тог периода, изнијет је закључак да се њихово убиство догодило 1169. године, а да је циборијум њима посвећен саграђен након тога, у доба када је Никифор II био епископ, најкасније до 1178. године, када он није више био на положају которског епископа. Средином XIII вијека њихове мошти пренијете су у Дубровник.⁹

Повод за поновну актуелизацију и писање прилога који се тиче овог циборијума јесте откриће још једног извора у којем се циборијум помиње. Садржина тог новог извора потврђује знатан дио већ изреченог: сâмо постојање као цјелине циборијума посвећеног Петилловријенцима и са тим оно што из тога произилази - повод и вријеме његове израде, текст натписа који се налазио са три стране, али ствара основу да се коригују неке констатације које се тичу времена до када је циборијум, као јединствена цјелина, постојао и мјеста гдје је био смјештен у катедрали.

Проучавајући грађу која се налази у Архиву ХАЗУ у Загребу, пронашли смо нову забиљешку која се тиче овог циборијума, његовог положаја и изгледа. У петој свесци преписа рукописног зборника чији наслов гласи *Storia delle Bocche di Cattaro di Triffone de Smecchia* налази се одјељак насловљен са *Notizie circa alcuni Vescovi di Cattaro raccolta ut infra*, гдје су дати неки подаци о појединим которским епископима. У оквиру одјељка о епископу Никифору стоји следећа забиљешка:

Nel tempo di questo Vescovo fu creato l'altar di S.Andrea, che al presente e alla mano sinistra dell' altar maggiore dalla Cathedrala di Cattaro, e volgammemente si dice la Mad(onn)a del Battesimo, perche o la sij, tato coretto, oppur trasportato non si sa i si legge pero sotto la cupola e sopra l arco nella cornice da tre lati il seguente:

nel primo:

Hoc opus est laboratus, et tam pulchre decoratus

Andreae Sancti in dei honorem, sociorumque majorem

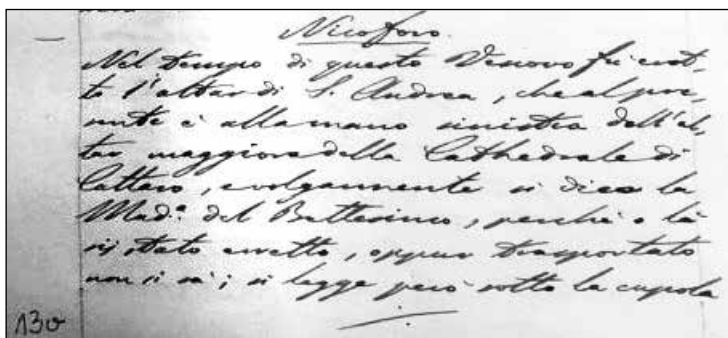
*Praesulis sub tempore Nichiforius nomine*¹⁰

графија имена которског епископа гласи [N]IKIFORIVS, са словом „K“ а не са диграмом „CH“ (како је то донешено у првом раду) с гласовном вриједношћу „K“, па се и у идеалној реконструкцији треба држати оригиналне графије и правописа.

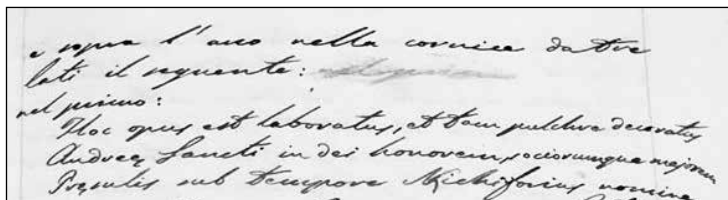
⁹ Детаљно о овом: М. Гогић, *Прилог проучавању циборијума*, 25-33.

¹⁰ Архив ХАЗУ, Загреб, Збирка хрватско – латиничких рукописа и кодекса, I d 64, *Storia delle Bocche di Cattaro di Triffone de Smecchia*, sv. V, 13v, 14r. (Слике 1, 2)

Поређењем текста натписа који даје Трипо Сmekја у овом рукопису и текста који се налази у рукопису *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*, чији је аутор такође Трипо Сmekја, види се да су они идентични, са истим грешкама у транскрибовању.

Слика бр. 1. Архив ХАЗУ, Загреб, Збирка хрватско – латиничких рукописа и кодекса, I d 64, *Storia delle Bocche di Cattaro di Triffone de Smechia*, св. V, 13v.

Слика бр. 2. Архив ХАЗУ, Загреб, Збирка хрватско – латиничких рукописа и кодекса, I d 64, *Storia delle Bocche di Cattaro di Triffone de Smechia*, св. V, 14r.

Анализу ове забиљешке почећемо од питања времена њеног настанка, односно писања дјела *Storia delle Bocche di Cattaro*. У вези са тим, од нарочитог значаја јесте податак да је у тренутку који се може поистовјетити са временом писања (*che al presente*), циборијум посвећен Петилловријенцима био смјештен на мјесту које се обично (*volgammente*) назива олтар посвећен Богородици од крштења. Које је то могло бити „садашње“ вријеме које се помиње у забиљешци? Као могућности намећу се два хронолошка термина. Први би се односио на вријеме када је дјело писано. Аутор тог дјела, из којег се цитира одјељак о циборијуму, Трипо Сmekја (1755-1812), био је истакнути културни стваралац, при-

падник истакнуте перашке породице Сmekја, чије стваралаштво треба везати за последње деценије XVIII и почетак XIX вијека.¹¹

Друго потенцијално значење термина „садашњи“ могло би се узети у обзир само у случају да је Трипо Сmekја дословно преузео текст о епископу Никифору од неког ранијег извора и да се његово „садашње“ вријеме у ствари односи на неку ранију садашњост, садашњост савременика који је записао тај податак и од којег га је он евентуално могао преузети. Ова могућност је готово минимална, зато што Трипо Сmekја у дјелу јасно прави разлику између извора које користи, односно наводи, и свог казивања. Изворе које преноси готово увијек ставља под знаке навода, или их на неки други начин означи, а то овдје није случај. Да се овдје не ради о дословном преношењу текста другог извора говори и стилизација текста. Говорећи о циборијуму, Трипо Сmekја иступа и излаже текст као очевидац, као неко ко је лично видео циборијум.

На основу тога могло би се претпоставити да је у неком тренутку, од краја XVIII вијека, односно почетка XIX вијека, након што је Трипо Сmekја забиљежио речене податке, а најкасније до средине девете деценије XIX вијека, када је енглески научник направио цртеж данас сачуване странице циборијума, извршено још једно преуређење катедрале Св. Трипуна. Једна страница циборијума тек је тада могла бити узидана изнад помоћних врата која воде у сакристију катедрале. Од 1966. године ова аркада циборијума демонтирана је са тог мјеста, пошто се дуго налазила на улазу степеништа реликвијара. Вјероватно у исто вријеме, могуће исто као надвратници у околним зградама, биле су узидане и друге двије странице тог циборијума које су садржале текст натписа. Четврта страница, која није садржала текст, уграђена је изнад једних врата у згради сусједне бискупије гдје се и данас налази.¹²

Након утврђивања приближног времена до када је циборијум као цјелина био у катедрали Св. Трипуна, нужно је такође указати на мјесто које је циборијум у катедрали заузимао. Приликом првог писања о натпису и циборијуму посвећеном Петилловријенцима, на основу забиљешке *Inscrizione nell arco della capella sinistra in S. Trifone sotto il vescovo Nichiforio di Cattaro*, на маргина текста натписа, изнијето је мишљење да је циборијум посвећен Петилловријенцима био смјештен у сакристији

¹¹ М. Пантић, *Сусрети с прошлoшћу*, Београд 1984, 400; N. Vuković, *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka: Analisti, hroničari, biografii*, Cetinje 1996, 48; P. Butorac, *Kulturna povijest grada Perasta*, Perast, 1999, 382, 383; A. Mažibradić, *Stara porodica Smekja iz Perasta i njeni posjedi*, Бока 31 (2011), 171-198.

¹² Познато је да је земљотрес 1729. године знатно оштетио катедралу. Прва велика рестаурација катедрале извршена је у периоду између 1897-1907. године, када је аустријским властима предочено готово катастрофално стање у којем се катедрала налазила (М. Čanak Nedić, Z. Čubrović, *Katedrala Svetoga Tripuna u Kotoru*, 53-61.).

катедрале и да је најкасније до средине XIV вијека демонтиран, а његове стране уграђене у сусједне објекте.¹³ Текст који Трипо Сmekја даје у дјелу *Storia delle Bocche di Cattaro* нуди могућност да се изнијете констатације о положају циборијума коригују и допуне. Казивање Трипа Сmekје о том питању је прецизно: циборијум се налазио у олтару који се налазио лијево од главног олтара. Олтар гдје се налазио циборијум био је посвећен Св. Андрији и по ријечима перашког хроничара саграђен је у вријеме епископа Никифора II. У његово вријеме обично се називао олтаром Богородице од крштења. Олтар посвећен Св. Андрији помиње се у ранијој архивској грађи. Тако се он, са другим олтарима у катедрали, наводи у изворима из XVI вијека, гдје се набраја укупно 17 олтара.¹⁴ По ријечима Трипа Сmekје, изнад циборијума у том олтару налазила се представа - скулптура или фреска тог епископа, која је вјероватно уклоњена када је и циборијум демонтиран.

Лијево у односу на главни олтар, у катедрали данас постоји олтар Блажене Дјевице Марије. Имајући у виду опис положаја циборијума посвећеног Св. Андрији и друговима који се налази у поменутом дјелу Трипа Сmekје и данашњи положај олтара посвећеног Блаженој Дјевици Марији у катедрали Св. Трипуна, који би се могао налазити на мјесту гдје је био олтар посвећен Св. Андрији, јасније постаје и значење термина *capella* у рукописном зборнику *Catharensia – Transumpta documentorum et statutorum civitatis, saec XII et XIII*. Поменути термин могао је бити употребљен да означи и бочне олтане у катедрали¹⁵, те је у том значењу коришћен у поменутом зборнику. Сада, када је јасно да се циборијум посвећен Петилловријенцима налазио у катедрали Св. Трипуна током XVIII вијека, може се казати да се и запис о његовом положају у рукопису са преписима которских исправа, чији је аутор такође Трипо Сmekја, односио на вријеме када је он састављао рукопис. Према томе, подаци о положају циборијума посвећеног Петилловријенцима у катедрали у записима Трипа Сmekје међусобно се допуњују, у његовим казивањима нема елемената који би дали повода за сумњу у истинитост његових исказа.

Оно што такође привлачи пажњу у казивању Трипа Сmekје јесте да он најприје наводи да је олтар Св. Андрије саграђен у вријеме епископа Никифора, док одмах затим у наставку саопштава да није сигуран

¹³ М. Гогић, *Прилог проучавању циборијума*, 21 (нап. 31), 22.

¹⁴ I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, Kotor 1940 = Arhivska istraživanja Boke Kotorske, Perast 2003, 13-105, 91, нап. 159.

¹⁵ Све раширеније поштовање реликвија, меценство богатих породица и жеља различитих братовштина да имају истакнуто мјесто у цркви довеле су да се на њиховим бочним странама постављају капеле отворене према броду, чинећи органску целину са грађевином (*Enciklopedija arhitekture*, приређивач S. Maldini, Beograd 2004, 597.).

да ли је олтар ту на правом мјесту (*...perche o la sij, tato coretto, oppur trasportato non si sa...*), тј. да ли се одувјек ту налазио, или је ту однекуда пренијет. Ова његова дилема свакако је интересантна и привлачи пажњу. У прилог томе да се циборијум на том мјесту налазио од краја седме деценије XII вијека, па све до краја XVIII односно почетка XIX вијека јесте поменута забиљешка да се циборијум у катедрали налазио испод представе епископа Никифора, скулптуре или фреске. Мишљења смо да градњу циборијума у вријеме епископа Никифора II и његову представу над циборијумом треба посматрати повезано, те да су циборијум и та представа епископа вјероватно из међусобно блиског хронолошког периода. Могућност да је циборијум више од пет вјекова био у катедрали наводи на помисао да је он преживио све земљотресе и реновирања катедрале који су се догађали током тих вјекова, укључујући и уклањање првобитног олтарског циборијума умјесто којег је средином XIV вијека изграђен нови циборијум у готичком стилу.¹⁶ Циборијум посвећен Петилловријенцима био би у том случају један од преосталих сачуваних предмета првобитног сакралног мобилијара катедрале Св. Трипуна, освештане 1166. године. Смјештање циборијума посвећеног Петилловријенаца у катедралу Св. Трипуна условило је и снажење њиховог култа у катедрали, о чему говори и чињеница да се у црквеном реликвијару налазе мошти које се приписују овим которским мученицима.¹⁷

Остављајући без одговора нека питања која се тичу циборијума посвећеног Петилловријенцима смјештеног у катедрали Св. Трипуна, желимо овим радом дати даљи допринос проучавању ове теме, наглашавајући да би можда нека позната али занемарена биљешка - податак, у контексту ових нових чињеница, могла унијети више свјетла у сазнања о наведеном циборијуму и његовој судбини.

Miljan GOGIĆ

ONCE MORE ON THE CIBORIUM OF THE ST. TRYPHON CATHEDRAL IN KOTOR DEDICATED TO THE PETILOVRIJENCI

Summary

The discovery of a new source has confirmed the previously presented proof and conclusion that the preserved side of the ciborium from the St. Tryphon Cathedral

¹⁶ О њему видјети: Ј. Максимовић, *Которски цибориј из XIV века и камена пластика суседних области*, Београд 1961.

¹⁷ I. Stjepčević, *Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru*, 53.

and the fragments of two other sides with very similar decorations constitute parts of a single ciborium, dedicated to the Kotor martyrs Andrew, Lawrence and Peter, built during the eighth decade of the 12th century at the time of bishop Nikephoros II. The matter in question is a note in the manuscript *Storiadelle Bocche di Cattaro di Triffone de Smecchia*. This note, related to the Kotor bishop Nikephoros, contains the text of the writing:

*Hoc opus est laboratus, et tam pulchre decoratus
Andree Sancti in dei honorem, sociorumque majorem
Praesulis sub tempore Nichiforius nomine*

The contents of the note referring to this writing indicate that the ciborium dedicated to the *Petilovrijenci* in the St. Tryphon Cathedral existed as a whole up to the end of the 18th century or until the beginning of the 19th century. No later than the mid-ninth decade of the 19th century, it was dismantled and its sides built into the walls of the cathedral and other surrounding structures. The text of the newly discovered note by Tripo Smecchia enables the correction of the previously stated assumption regarding the ciborium's position in the cathedral. At the turn of the 19th century, it was to the left of the main altar, at the place where St. Andrew's altar was located, which was at the time of Tripo Smecchia usually called our Lady's altar of baptism.

Savo MARKOVIĆ*

MARC'ANTONIO BORISI: ŽIVOT I SMRT BARSKOG
I KOPARSKOG PLEMIĆA, MLETAČKOG VELIKOG
DRAGOMANA (o. 1570-1620)

ABSTRACT: *On the basis of historical sources and historiography, the life path and circumstances related to the death of Marc'Antonio Borisi (c. 1570-1620), the nobleman of Bar and Koper; the Grand Dragoman in the Venetian embassy of Constantinople, are reconsidered. The interdisciplinary approach to the research and particularly the comparative method shed light on the work, significance and reputation of this polyglot in the diplomatic world of the Ottoman capital, Venice and Europe.*

KEYWORDS: *dragoman, interpreter, bailo, Bar, Koper, Venice, Constantinople, the 17th century*

Uvod

Marc'Antonio Borisi (Боризи, од Бориш) rođen je oko 1570/71. godine u Baru, od oca Petra (*Pietro*), barskog nobila, i majke Jakome Brutti (*Giacoma*, Giacomina, Jakomina Bruti). Rođena, kako genealoški podaci kazuju, 1549, Jakoma je bila kćerka Antonia Brutija (1518-1571) i Marije Matteove Bruni, domicilnih plemića Ulcinja. Ujaci su mu poznati u diplomatskom svijetu XVI-XVII vijeka. Njegova braća bili su Bernardo, Francesco i Marino (Marin), a sestra Franceschina. Marc'Antonio, ili kako se još bilježi u istorijskim izvorima i istoriografiji - *Marc' Antonio*, *Marc Antonio*, *Marcantonio*, Marc-Antonio, Marko Antun - svakako nije bio najstariji od djece Petra i Jakome Borizi. Vjerovatno je kao dijete iz Bara s članovima najuže porodice preseljen u Istru. U izvještaju mletačkom Senatu iz 1592. godine, bailo Lorenzo Bernardo, govoreći sa mnogo hvale i simpatija o sposobnostima i uopšte ličnosti *messer Marc' Antonia* Borisija, naglašavajući da je

* Autor je doktor pravnih i humanističkih nauka, Bar.

tada imao „*venti in ventidue anni*“, ističe: „*la lingua schiava e l'italiana si può dire che siano tutte due sue naturali*“. ¹ Rod Borisi (*Borisc*), ² čiju slovensku etničku utemeljenost srednjovjekovni arhivski izvori obilato potvrđuju (uključujući i heraldičku predstavu pitomog bora), nakon nekoliko stoljeća je, procesom venetizacije, ³ svoju identitetsku i društvenu afirmaciju u XIX i XX vijeku ostvarivao unutar italijanskog nacionalnog korpusa.

Napredujući od 1592. g. u karijeri tumača, posebno za orijentalne jezike (veliki dragoman, 1603), Marc'Antonio je, nakon nekoliko decenija života u diplomatskom svijetu Carigrada, bio obješen naredbom velikog vezira malo prije 21/30. januara 1620. U historiografiji se pominje vrlo rano, vjerovatno već kod F. Visdominija (Venecija, 1629), svakako kod V. Lodijsa (Beč 1701), ali je transkripcija prezimena (*Buonricci*) zamagljivala njegovu ličnost (B. Nani, Bologna, 1680; Venecija 1720), a time i istoriografsku konsolidaciju njegovog životnog puta.

Marc'Antoniova rodna kuća: prilog ubikaciji palate Borisi u Baru

Iako je u literaturi navedeno da se *Piero* oženio *Giacomom* kad je bio nastanjen u Kopru („con Piero Borisi, nobile di Antivari domiciliato a

¹ *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, raccolte annotate ed edite da Eugenio Albèri. Serie III.^a – Volume II.º Firenze, Tipografia all'insegna di Clio, 1844., 416.

² Rod Borisi je razmatran u više istoriografskih priloga i knjiga, s dopunjavanjem prethodnih saznanja, posebno u: Savo Marković, „Barski patricijski rod Borisi u prošlosti: Jadran, Evropa, Mediteran“, *Povijesni prilozi*, god. 24, br. 28, Zagreb 2005, 71-105; *isti*, *Studia Antibarensia*, Perast: Gospa od Škrpjela, 2006, 292-339; *isti*, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, NIP „Gospa od Škrpjela“, Perast 2014, 589-612. V. i tamo citiranu literaturu. *Isti*, „Posljednja od barskog patricijskog roda Dalmas: „*Catharina Borisc, herede universale del q. m. Antonio Dalmas*“, *Arhivski zapisi, Časopis za arhivsku teoriju i praksu*, god. XXII/2015, br. 1(2016), 27-72.; *isti*, „Kontesa Santa Borisi Gavardo, književna urednica, 1771“, *Matica, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, god. XX, br. 77, 2019, 233-254; *isti*, „Dubrovački Baranin Marin Borisi: Nezaboravni susret s Petrom Zrinskim“, *Hrvatski glasnik*, god. XVII, br. 171, 2019, 83-86.

³ „La Famiglia Borisi, ancor Ella Illustrissima sotto i raggi di luminosa nobiltà, vanta, oltre al titolo, un antica, e chiara discendenza in Capo d' Istria (Città sotto nome di Giustinopoli eccellentemente da' Scrittori ricordata) ed ivi tra le Case de' primi Nobili è con i primi onori riguardata.“ Francesco Antonio Conte de Athimis 15. januara 1696. svjedoči: „li Signori Conti Borisi di Capo d' Istria, olim Justinopolis, miei vicini, a me ben noti, e praticati, che in un ora dalla mia possessione, che hò in Triesti, posso essere nella loro Contea; & assicuro che vivono da Principi, e possono essere Cavalieri di Malta per la loro antica Nobiltà. Hanno belli palazzi; massimamente quel gran palazzo situato in quel vistoso luogo delle Fontane, vicino al mare, quale io ho visto, e vi può stare ogni principe. Hanno jus civile, e criminale, e si trovano anche congiunti con li Marchesi Gravisi di Pietrapelosa, colli Cavalieri Bruti &c.“ *L'Immortalità Del Cavalier Marc Antonio Mamuca Della Torre, Conte del Sac. Rom. Imp. consigliere attuale di guerra di Sua M. Ces.&c.*, don Vincenzio Giulio Lodi. Vienna d' Austria, App. Andrea Heyinger, Stamp. Accad. 1701, B11, B12.

Capodistria“),⁴ dakle 1571. g. ili poslije, to je zasigurno bilo znatno ranije. Štoviše, Jakov Bruti (Giacomo Brutti), ujak njihove djece, septembra 1575. „proizveden u plemića Kopra s potomcima“, je „malo prije toga došao da prebiva u ovom gradu zbog gubitka Ulcinja“ („sua patria“).⁵ Pretpostavlja se stoga da se porodica Petra i Jakome Borisi iselila nakon avgusta 1571. godine (ili nekoliko godina kasnije) u Istru. Njihov sin Marin Borisi, koji će 1588. poslovati u Transilvaniji i Moldaviji i nastaniti se u Dubrovniku, održavao je do smrti tijesne veze sa zavičajem.⁶ To će činiti i njegovi potomci. Za socijalnu topografiju Bara od posebne važnosti bilo bi da se utvrdi u kojem dijelu grada se nalazila palata Borisi. To je pitanje otvoreno, a možda bi njegovom rješavanju mogao pomoći sačuvani grb Borisija, čiji „istorijski hod“ prati sudbinu Starog grada Bara.⁷

Arhivski izvori iz XV vijeka indiciraju da je palata (objekat br. 136) koja je fasadom *okrenuta gradskim zidinama*, mogla pripadati Borisiji-

⁴ Domenico Venturini, „La famiglia albanese dei conti Bruti“, *Atti e memorie della società istriana di archeologia e storia patria*, anno XXI, 1904, volume XX, Parenzo: Presso la Società istriana di archeologia e storia patria, 1905, 368; rodoslov iza p. 408 („con Pietro Bensa“).

⁵ Tomaso Luciani, „Notizie e documenti per la conoscenza delle cose istriane. I Bruti e i Borisi.“ *La Provincia, dell'Istria*, Capodistria, 1. settembre 1873, Anno VII, N. 17, 1304-1305.

⁶ Umro je 1634. g. I on i njegov sin su u izjavama svojih posljednjih volja određeni kao Barani. Marin Borizi je bio i pomorski preduzetnik, koji je imao suvlasništvo nad brodom („*partecipe nella Nave*“) čiji je kapetan bio *Nicoletto* Marković iz Budve. Državni arhiv u Dubrovniku, *Testamenta Notarie*, 10.1, sv. 61, ff. 47r-47v. Na ustupanju snimka ovog dokumenta zahvaljujem prof. dr sc. Nelli Lonzi.

⁷ Prema ljubaznom saopštenju arheologa Omera Peročevića, mermerna ploča na kojoj je isklesan kasnosrednjovjekovni grb nalazila se više od 120 godina uzidana na vrlo uočljivoj, južnoj fasadi nekadašnjeg Velikog mlina (uljare), ispod zidina Starog grada Bara, tj. neposredno ispod izvorišta *Kajnak*. Kamena zgrada nekadašnje stare uljare znatno je dozidana i adaptirana neposredno nakon oslobođenja Bara od Turaka 1878. g. Modernizovani objekat od tada je radio kao manja fabrika za proizvodnju ulja i izradu sapuna, a njen vlasnik je bio vojvoda Mašo Vrbica.

Za dogradnju zgrade fabrike u znatnoj mjeri je korišten obrađeni kamen iz ruševina Starog grada Bara, naročito mermerni okviri vrata i prozora. „Mjerenjem dimenzija ugrađenih okvira i otisaka na objektima br. 136 (*Kneževa palata*) i br. 194 (*Crkvena zgrada*) evidentno je da su ovi arhitektonski elementi odande demontirani i ugrađeni u dograđenu zgradu fabrike. Tada je istovremeno, gotovo sasvim sigurno, sa zapadne fasade skinuta mermerna ploča – kasnosrednjovjekovni grb porodice Borisi – i ugrađen na južnoj fasadi sprata kuće, kao *spolia*.“ Nalazi sugerišu da je palata (br. 136) mogla ostati u posjedu roda Borisi i tokom dijela osmanskog perioda Bara. Uljara tri decenije nije bila u funkciji, a sama zgrada je rapidno propadala. Na inicijativu g. Omera Peročevića, 2003. g. je sa tadašnjim korisnicima dogovoreno da se ploča sa grbom demontira i prenese u Stari grad. Demontaža je pažljivo izvedena, ploča s grbom je očišćena, konzervirana, te izložena u postavci u zgradi *Carinarnice*.

Izražavam posebnu zahvalnost arheologu Omeru Peročeviću na odgovoru od 12. septembra 2019. i predusretljivosti u razjašnjavanju ovoga pitanja.

ma. Martolica *de Buchia* i njegova žena, Baranka Mara (*Maro*), kći Nikše *Pichicho*, 25. februara 1440. su odredili za svojeg punomoćnika Andriju Stefanova Ruggija, kanonika katedrale Sv. Đura, da zastupa njihove interese u Baru, naročito u pogledu Marine mirazne imovine: kuće pored mlina za masline Dominika de Vano, ispod kuće Marina Julijanova, *iznad* (!) kuće Marka Mirkova (Borisa).⁸

Veza sa barskim zavičajem bila je jaka i kod braće Borisi iseljene u Istru. Prema izvoru od 7. februara 1611, u Červaru kraj Poreča iskrca-

Fig. 1. Palata Borisi? („Rektorova / Kneževa palata“); Stari grad Bar, objekat br. 136.
Photo: Savo Marković, 2018.

ne su „*famiglie, che, leuate dal territorio d'Antiuari, da Luca de Duimo, sono capitate in questa Prouincia* (...)“.⁹ Muškaraca je bilo 47, a porodica ukupno 18.¹⁰ Neki od lokaliteta odakle su iseljenici koji se pominju u dokumentima su: *Sosina, Spiza, Susan(i), Taggiomil, Antivari, Marcovich, Montenegro*. Rašporski kapetan P. Bondu(l)mier je smatrao da se niko ne bi mogao pobrinuti bolje za njih, niti dati pobožnim djelom zadovoljstva Presvijetlom duždu od kapetana Bernarda Borisija, brata „*de Messer Marc'Antonio, che serue la Serenità Vostra* (...) *nel carico di Dragomano Grande in*

⁸ Istorijski arhiv Kotor, Sudsko-notarski spisi VI, R. br. 2.625, str. 905 (25. februar 1440); R. br. 2.626, str. 906.

⁹ *Pisma i poruke istarskih rektora*, Svezak I. Od 1607. do 1616. Sastavio i obradio Miroslav Bertoša, *Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium*, Volumen 52, JAZU Zagreb 1979, 52-53.

¹⁰ Up.: „(...) *alcune famiglie morlacche formanti in complesso 47 persone*.“ Carlo De Franceschi, *L'Istria, note storiche*, Parenzo, Tip. Gaetano Coana, 1879, 363.

Constantinopoli.¹¹ Bondumier dalje ističe: „Ne želim izostaviti da Vam kažem, s obzirom da se našao ovdje na iskrcaju ovih ljudi, budući i on rođen u Baru, prepoznao se sa nekima od ovih staraca, koji su bili njegovi radnici, dok se taj grad nalazio pod vlašću ove Prejasne Republike: te sam vidio da ovaj narod pokazuje izuzetnu utjehu računajući na njega. Ja nikako nisam htio rasuđivati u vezi sa tim o kapetanu Bernardu dok prethodno ne primim vašu zapovijed (...).“¹²

***Cursus honorum* Marc'Antonia Borisija**

Marc'Antonio Borisi je od 1585. g. obučavan za mletačkog dragomana u Carigradu, zahvaljujući svojem ujaku, Cristoforu Bruttiju (dragomanu za turski jezik na Porti od oko 1582. i pouzdaniku velikog vezira Sinana-paše), rođenom Ulcinjaninu.¹³ Obuka za dragomana pretpostavljala je ne samo savladavanje orijentalnih jezika, već i upoznavanje rada bailata, usvajanje znanja iz politike, diplomatije, prava i običaja islama, te sticanje iskustava i uvida u odnose moći na Porti. Njegova je molba (vjerovatno od februara 1587) da zvanično postane jedan od mletačkih „*giovani della lingua*“ uvažena od Senata 1588. g.¹⁴ Već se 1590. g. ističe njegov rad za bailat.¹⁵ Sep-

¹¹ *Pisma i poruke istarskih rektora*, Sv. I, 96.

¹² *Isto*.

¹³ Savo Marković, „Ulcinski patriciji Brutti i europska diplomatska povijest ranog Novog vijeka I“, *Hrvatski glasnik*, god. VII, br. 53/54, 2009, 34-37.

¹⁴ Eric R. Dursteler, „Sex and Transcultural Connections in early Modern Istanul“, „Contacts on the Move – Toward a Redefinition of Christian-Islamic Interactions in the Early Modern Mediterranean and Beyond“, *Studi e Materiali di Storia delle Religioni* (dalje: *SMR*) 84/2, Sapienza - Università in Roma, 2018, 500. Datumi koji se navode u vezi sa molbom su 23. i 24. februar 1587.

¹⁵ Preveo je obraćanje sandžaku i kadiji Skadra jula 1590. („*mi e statto fato intender che li soprad.to cadi et voivoda di Monte Negro habbino pigliato dalli sud.to sudditi di Monte Negro che vano et vengono da Ven. a con il mio nobil command.to*“); obraćanja kadiji Lješa i dr. oko 11. jula 1590. u vezi sa brodom Marka Bronze iz Perasta (*Marco Branza*); beglerbegu, kadiji i defterdaru Alepa 15. jula 1590. (pominju se mjesta u Crnoj Gori); kadiji Smirne iz avgusta 1590; beglerbegu i kadiji Alepa, kadiji Tripolija i dr. iz avgusta 1590; sandžaku *Karlielije* (Etolije-Akarnanije) i kadijama Santa Maure (Lefkade) i Preveze oktobra 1590; oko 28. oktobra preveo je pismo, potvrđeno od deseterice svjedoka, u kojem se izlaže da se čauš Porte Seid Abdi predstavio Abdulhi Mehmetovom sinu, sudiji Galate i *ostrva* Marmare, uz intervenciju *Marca Antonia* Borisija, uposlenika mletačkog baila, izjavljujući da je siguran da Venecija čini ono što treba da bi održala sigurnim svoje vode od korsara, da se njoj ne smije pripisati pljačkanje senjskih uskoka pretrpljeno od davaoca izjave kod Gabele Nereve i da *Signoria* za to nema nikakvu obavezu plaćanja nadoknade; stoga se odriče svakog zahtjeva za naknadu. U prijevodu pisma duždu od 4. septembra 1590, kao i u dokumenta iz 1604/05. potpisan je kao (*Marc Ant.o, Marc 'Antonio*) *Borissi*, kako se nalazi i u drugim dokumentima. Borisi, Marc'antonio | The Dragoman Renaissance Research (dalje: M'A. Borisi), <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019); „I li-

tembra 1591. još je bio „*giovane di lingua*“.¹⁶ U izvještaju mletačkom Senatu iz 1592, bailo Lorenzo Bernardo, govoreći sa mnogo hvale i simpatija o sposobnostima i uopšte osobnosti *messer Marc' Antonia* Borisija, kako je već navedeno, ističe: „može se reći da su mu oba jezika urođeni, i slovenski i italijanski“.¹⁷ L. Bernardo je 9. maja 1592. izvijestio i da Borisi vrlo dobro govori turski, grčki je takođe učinio sebi poznatim, a da sve ove jezike dobro čita i piše.¹⁸ Pored rane lingvističke zrelosti, istaknuto je da posjeduje „mudrost i iskustvo u pregovorima (Mlečana) na Porti kao da je četrdesetogodišnjak, a to je zbog toga što je strpljiv u svojim dužnostima, u kojima uživa.“¹⁹ Zapravo, da se ophodi na prelijep način, sa skromnošću i velikom umješnošću.²⁰

Iste je 1592. njegova obuka za tumača bila u završnoj fazi, budući da je dužd naložio bailu Matteu Zaneu (1591/94) da mu dodijeli stipendiju od 12 srebrnih dukata mjesečno „*per acquistare l'intera cognizione di lingua (et scrittura turca)*“, uz 50 dukata godišnje koje je primao u prethodnih pet godina, te pokrivanje drugih troškova za njega i njegovog slugu.²¹ Tada je istaknuto da on dolazi iz loze „najodanijih slugu“ Venecije.²² S obzirom na to da je od 1585. do 1587. g. bio bez prinadležnosti, ovime je njegova pozicija bila ne samo finansijski ojačana, već se smatra da je upravo 25. jula 1592. izabran za samostalnog mletačkog dragomana.²³

Značaj Marc' Antonia Borisija za mletačku ambasadu očituje se u brojnim obavještenjima baila iz Carigrada. Marco Venier (1593/97) i *Matheo*

bri XXIV, XXV, XXVI, XXVII e XXVIII dei memoriali“, *I libri memoriali della Repubblica di Venezia, regesti*, Tomo VII. Venezia: Monumenti storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di storia patria, Vol. XII. Serie prima, Documenti, Vol. XIII, 1907. (XXV, 46), 56.

¹⁶ Cristian Luca, *Dacoromano-Italica, Studi e ricerche sui rapporti italo-romeni nei secoli XVI-XVIII*, Cluj-Napoca: Accademia Romena/Centro di Studi Transilvani, 2008, 234.

¹⁷ Lorenzo Bernardo je bio mletački diplomatski predstavnik u Carigradu 1585/87. i 1591/92. g. *Relazioni degli ambasciatori veneti al Senato*, E. Albèri. Serie III.^a – Volume II.º Firenze, 1844, 416.

¹⁸ „*Parla benissimo turco; la lingua schiava e l'italiana si può dire che siano tutte due sue naturali: la greca anco l' ha fatta sua familiare, e tutte queste lingue le legge e scrive bene*“. Mª A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utsc.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019).

¹⁹ E. R. Dursteller, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*, 500-501.

²⁰ „*ha bellissima maniera, modestia e destrezza grande nel trattare*“, Mª A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utsc.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019).

²¹ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 114, 130-131.

²² „(...) discendendo massime esso Borisi da persone fidatissime et benemerite dello Stato nostro (...)“; *Isto*, 130-131; E. R. Dursteller, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*: „ASVe, Senato dispaacci Costantinopoli, b. 36, 29 Nov 1592, c. 235v.“, 500.

²³ E. R. Dursteller, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*, 500 („ASVe, Senato Mar, r. 53, cc. 59r-v, 25 July 1592.“).

Zane, ambasadori, pisali su iz Vinograda Pere 13. februara 1594. sljedeće: „(...) U moje vrijeme, Zanea, engleski ambasador je pokrenuo postupak protiv izvjesnog Charlesa Elmana, koji je podređen nadležnosti mojeg suda. Kako nisam mogao da primoram ambasadora da prihvati nalaze mojeg suda, predložio sam arbitražu. Ovaj prijedlog je prihvaćen, ali su nove svađe prekršile dogovor i sada je, uz pomoć *Ibraim*-paše, sultanovog zeta,²⁴ engleski ambasador pozvao Elmana pred turski sud. *Ibraim*-paša je poslao kavaza meni, Venieru, da objasnim ovo; a ja sam Borisija poslao paši da potvrdi nadležnost ovog suda. Paša je bio lako uvjeren; ali vidjevši da je engleski ambasador stranka, rado bih to pitanje uputio na arbitražu.“²⁵

Bailo u Carigradu M. Venier pisao je duždu i Senatu 22. aprila 1594. o putovanju Marc'Antonia iz Carigrada u Veneciju: „Nakon mojih zadnjih depeša na temu mojeg sekretara, Carazze, koadjutora; ispalo je da je potonji paralizovan u lijevoj ruci i u opasnosti mu je lijeva noga zbog spuštavanja humora (tjelesne tečnosti) s glave na slabiji dio tijela. Pored toga, on pati od spore, flegmatične groznice za koju je sigurno da će trajati, kakva je i priroda flegme. Prema tome, u takvom je stanju da mi nema nikakve koristi, i živi u neprestanoj stravi da će ovdje umrijeti. Zrak ovog mjesta je vrlo nepovoljan za njegove teškoće, što svjedoči i potvrda ljekara Valentina.

Moj sekretar ima stalno temperaturu koja ga iscrpljuje, a njegovo raspoloženje vidi se sada da ima stvarni uzrok, a ne da je puki kapric. Zbog toga sam ostao sam s Albertijem, koji jedva uspijeva da šifrira brojne depeše i registruje ih u kancelariji. Sve ostalo pada na mene, jer, kako bih mogao dopustiti da Borisi ode u Veneciju, sav posao Ambasade sada prolazi kroz moje ruke s rezultatom da sam bio budan dvije cijele noći. Ne kažem ništa na činjenu da Alberti, koji je premješten u kancelariju da popuni mjesto koadjutora, na kojem se dobro snalazi, počinje zaboravljati svoj turski jezik, koji je naučio uz toliko troška vremena, svojeg rada i novca Vaše Vetrine, pa će

²⁴ Ibrahim-paša, osmanski veliki vezir i vojskovođa, smatra se da je bio Hrvat iz Hrvatske (Slavonije) ili Bosne. Odveden dankom u krvi, brzo se uspeo do visokih funkcija (čemu je pomogao i njegov zemljak Mehmed-paša Sokolović); janičarski aga postaje 1579, a beglerbeg Rumelije 1581. g. Oženivši sultanovu kći Ajšu 1581. g. nosio je i naslov damata, zeta osmanskog sultana. Dolaskom na vlast Mehmeda III dolazi na visok položaj u prijestonici; u tri navrata je bio veliki vezir: od 4. aprila do 27. oktobra 1596, od 5. decembra 1596. do 3. novembra 1597, i od 6. januara 1599. do 10. jula 1601. Naziv „osvajача Egera“ stekao je 1596. g., u pohodu protiv Habsburške monarhije. Umro je u Beogradu 1601, a pokopan je u džamiji Šehzadi u Carigradu, pored velikog vezira Rustem-paše Hrvata. https://en.wikipedia.org/wiki/Damat_Ibrahim_Pasha (17. 12. 2019).

²⁵ „Venice: February 1594”, u *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603*, ed. Horatio F Brown (London: Her Majesty's Stationery Office, 1897 – dalje: London, 1897), 120-121. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp120-121> (no. 252).

javna služba vjerovatno patiti u prilikama poput sadašnje, kad nas Borisi napušta. Poslao sam ga u Veneciju krajnje nevoljno, jer je ovdje vrlo vrijedan s obzirom da može temeljito govoriti i pisati turski. U skladu s tim, ponizno molim Vašu Vedrinu da mi nakon povratka Borisija pošalje nekoga ko bi mi mogao pomoći u kancelariji. Ja sam bez sekretara i bez koadjutora; rad je iznad moje snage, čak i da sam mnogo sposobniji nego što jesam. Stoga molim Vašu Vedrinu, ne ostavljajte me dugo u ovom ugnjetavanju.“ Istoga dana bailo piše: „Poslao sam, po želji Vaše Vedrine, Marc' Antonia Borisija da prati kavaza Džafera u Veneciju.“ *Dalle Vigne di Pera*, 22. aprila 1594.²⁶

Bailo Venier i u pismu od 21. januara 1595. ističe ulogu Borisija za bailat: „(...) Ovo je treća depeša ove pošte, ali je treba prvu pročitati jer vijesti koje sadrži ne trpe odlaganje. Iskoristio sam sva svoja sredstva kako bih saznao je li sultan zaista mrtav; i, između ostalih koraka, poslao sam Borisija Memi-paši, koji ga je uvjerio da je sultan umro u ponedjeljak u noći između 16. i 17. ovog mjeseca,²⁷ u vrijeme prvog poziva“ („*al cantar del primo Turco*“).²⁸ Borisi je preveo pismo sina i nasljednika ovog sultana, Mehmeda III, duždu Pasqualeu Cicogni.²⁹

Borisi je 1595. g. primao platu od 250 dukata godišnje, što ga je činilo drugim najplaćenijim čovjekom bailata, odmah iza Velikog dragomana.³⁰ Negdje u to vrijeme bailo Leonardo Donato ga opisuje kao „*persona confidente*“, dok četiri godine kasnije bailo Vincenzo Gradenigo navodi: „*Ogni giorno s'avvanza in merito*“,³¹ da bi mu 9. januara 1600. mletačko Vijeće desetorice i Državni inkvizitori potvrdili povjerenje, odbacujući glasilne koje su ga optuživale za nedostatak vjernosti prema Serenissimi.³² Borisi

²⁶ „Venice: April 1594“, u *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603*, ed. Horatio F Brown (London, 1897), 123-126. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp123-126> (nos. 270, 271).

²⁷ Osmanski sultan od 1574, Murat III (4. jul 1546 – 15. januar 1595); pjesnik i političar, saradivao je s engleskim dvorom.

²⁸ „Venice: January 1595“, u *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603*, ed. Horatio F Brown (London, 1897), 149-153. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp149-153>.

²⁹ „Giugno 1595“, „*Marc' Antonio Borissì*“, M' A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

³⁰ E. R. Dursteller, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*, 500.

³¹ *Revue Des Études Sud-est Européennes*, Tome 10, Institutul de Studii Sud-Est Europene (Academia de Științe Sociale și Politice a Republicii Socialiste România), Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1972., https://books.google.com/books/about/Revue_Des_%C3%89tudes_Sud_est_Europ%C3%A9ennes.html?id=241mAAAAMAAJ (9. 7. 2018.), 242.

³² C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 114-115, 133 („fedelissimo Dragoman nostro Marc' Antonio Borisi, il quale conforme alli meriti, et all'integrità delli suoi antenati, si è fatto sempre conoscere buon suddito“), 234.

nije ni smatrao da je dužd povjerovao takvim imputacijama; ipak je bio zahvalan Vijeću desetorice, i, kako bailo ističe, bio je spreman – „radije izložiti svoj život hiljadi mučeništava i smrti, nego što bi umrljao iskrenost i odanost najpoštovanije naklonosti prema njemu, vrlo posvećen tome da nastavi u svojoj stalnoj i nevinoj službi; kojom sam se, premda svjedočenje nije potrebno, upravo ja svim time za sve vrijeme mog bailata okoristio u svakom poslu djelovanjem ovog podanika, našavši ga podjednako sposobnim koliko vjernim.“³³

Prema podatku od 10. januara 1600, pored italijanskog („la *lingua franca* du Levant“), „il Borisi parla et scrive in molte lingue, come nella valacca, albanese, greca, schiava, persiana, studia ordinariamente l'araba, che quasi possiede, et parla la turca cosi elegantemente che viene con gran gusto ascoltato dal Bassà e da tutti li Grandi della Porta, da quali è cosi ben veduto, che con gran vantaggio tratta li negotii della Serenità Vostra.“³⁴

Dragomanno Borisi se pominje 26. septembra 1600. u pismu baila Nanija i Cappella Senatu. U istoriografiji je u rezimeu Nanijevog izvještaja za Borisijeve karakteristike navedeno da su „izvrsne, i savjetuje da se učini velikim dragomanom, jer odlično piše i govori različite jezike“.³⁵

Agostino Nani, bailo u Carigradu (izabran 3. aprila 1600, do 1603), iz Vinograda Pere je 21. januara 1601. pisao duždu i Senatu: „(...) Upravo kad sam završavao ovaj dopis, ušao je Borisi; zadužio sam ga da otkrije je li engleski ambasador zaista predao svoj memorijal sultanu kad je bio na kiosku. Borisi mi kaže da kad je sultan ugledao ambasadora, pitao je što želi; i kad je ambasador napravio znakove da želi da preda svoju molbu, sultan je naredio da se spusti vrpca s prozora kioska, a ambasador je molbu vezao za nju. Čini se da je, osim ako nije sramota zbog ove nedolične metode podnošenja molbi spriječila ambasadora da me o tom događaju obavijesti, to sigurno bila razlika na koju sam već ukazao.“³⁶

³³ (Dispaccio baila Agostina Nanija, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere di Ambasciatori, Costantinopoli, omotnica 7 14). M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

³⁴ Andrei Pippidi, „Quelques drogmans de Constantinople au XVIIe siècle“, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București: Editura Academiei – Paris: Éditions du C.N.R.S., 1980., 147-148, 157.; Ella-Natalie Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects and cultural mediation in the early modern Mediterranean*, A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy (Anthropology and History) in The University of Michigan, 2006, Copyright 2007 by ProQuest Information and Learning Company, 255, 460.

³⁵ *Le Relazioni degli stati europei lette al Senato daggli ambasciatori veneti, nel secolo Decimosestimo*, raccolte ed annotate da Nicolò Barozzi e Guglielmo Berchet. *Turchia*, Volume unico - Parte I. Venezia, Prem. Stabil. Tip. di P. Naratovich Edit. 1871., 25-27, 44.

³⁶ „Venice: January 1601“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603*, ed. Horatio F Brown (London, 1897), 438-

Mletački bailo je pismom od 26. januara 1601. uvjeravao predstavnike Vijeća desetorice i magistrature u njegovu vjernost, iskazujući poštovanje prema aktivnostima koje je obavljao u mletačkoj ambasadi u Carigradu.³⁷ Nani zaključuje da u datim uslovima Borisi prednjači „nad bilo kojim drugim dragomanom: da ga Bog sačuva, jer u nedostatku njega, sigurno se vrlo dugo ne bi pronašao neko drugi sposoban da ga zamijeni, pa se s pravom čini dostojnim milostite Prevedre Vlasti.”

Senat je u pismu bailu potvrdio veliko zadovoljstvo načinom obavljanja posla i lojalnošću Borisija. To mu je olakšavalo i mogućnosti poslovanja. Kao povlastica mu je oko 13. avgusta 1601. izdat berat za bescarinski uvoz 10 t somota i 10 t satena.³⁸ Borisi se pominje 17. jula 1604. u vezi sa carin-

444. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp438-444>.

³⁷ „Se prima delli 16 del p'nte havessi ricevuto il replicato delle lettere de 9. Genn.o dell'a-no passato [1600.?] dell'ecc.so Cons.o de X, scrittemi in giustificatione di mr Marc' Antonio Borissi Dragomano, harei prontam.te essseguito quanto con esse vien commandato; ma perche il dispaccio di quel tempo si perse p[er] la fregatta, che naufragò, non essendone doppo andato di male alcun' altro; non ho potuto innanzi che hora dal duplicato espedito-mi solam.te nelli p.mi giorni del precedente mese sapere l'ordine predetto: Et per discarico del mio reverente debito, che è sempre di ubidire, non ho stimato inconveniente rappresentare à VV SS Ill.me la cagione di questa dilatione Per essecutione poi della sudetta commissione, notificai al Borissi l'ottima opinione, che quell'Ecc.so Cons.o tiene della sufficienza, et fedelta di lui, assicurandolo, che quei ss.ori Ecc.mi non davano orecchie à simil relationi circa la persona sua, et con altre amorevoli, et affettuose parole lo resi certo della sodisfattione, che ricevono dal suo servitio, con quel di più che mi viene commesso, avvertendolo per lo avvenire à non tener alcun proposito delle imputationi dategli, ne meno quanto io lo havevo avisato per nome di quell' Ecc.mo Cons.o. Et se bene non ha mai creduto, ch le attioni sue dal suo Prencipe siano tenute per poco fedeli, non dimeno ha egli dimostrato del detto off.o incredibile cotento, apprezzando molto più questa Publica attestatione della sua leatissima servitù, che ogni gran dono, che potesse aspettare da quella ser.ma Rep.ca; Et mi ha con affettuosa istanza ricercato, che per nome di lui rendi humiliss.e gratie à quell' Ecc.so Cons.o, et che più tosto, esponerà la sua vita à mille cruciati, e morti, che punto macchiare la sincerità, et devotione della osservantiss.a volontà di lui, deditissima à continovare nella sua perpetua, et candidiss.a servitù; della quale sebene il testimonio non è necessario, con tutto ciò havendomi io in tutto il tempo del mio Bailaggio valso solo in ogni negotio dell'opera di questo sogetto, l'ho trovato altrettanto sufficiente, quanto leale; Et hoggidi à questa porta, non che in questa casa di Sua Ser.tà, avanza egli nelle sudette conditioni qualsi voglia altro Dragomano: Et piaccia à Dio di preservarlo perche mancando lui non si troverebbe certam.te altro sogetto di gran lunga atto à sustituirgli, onde meritam.te si fà degno della gratia di quel ser.mo Dominio. Et raccomandandomi colla solita mia riverenza nella loro buona gratia fò fine. Dalle vigne di Pera à 26 Gennaro 1601 Di VV SS Ill.me, et Ecc.me S.tor aff.mo Agostino Nani K.r bailo. (Dispaccio baila Agostina Nanija, Capi del Consiglio dei Dieci, Lettere di Ambasciatori, Costantinopoli, omonica 7 14). M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

³⁸ Berat je potvrđen iza 18. jula 1612, kada je Borisijev zahtjev za sličnim uvozom uslovljen predloženjem prethodne dozvole (Ecnebi defterleri 13, f. 47). Otrprike u junu 1608. Borisi podnosi žalbu Porti zbog nezakonitih nameta na grožđe i vino, koja je usvojena (Ecnebi

skim stopama koje plaćaju dubrovački trgovci.³⁹ Dubrovački poklisari kod Divana i paše, rasuđujući vjerovatno prema državnoj pripadnosti pokrajine, na njega 30. aprila 1605. referiraju kao na „*Albanese*“, a bailo Ottavio Bon navodi da je on osmanski podanik.⁴⁰ Sljedeće godine zabilježena je njegova trgovina na Levantu; 4. januara 1606. opunomoćuje kao svojeg prokuratora i povjerenika Girolama Pietra Albertija, sekretara Nicolò Sagreda, generalnog providura Kraljevstva Krita, da naplati od Nicolò Zucca 140 zlatnih cekina, koje mu je dugovao „*per l'amontar de cuori di buffalo trentacinque consignati ad esso Sig.r Zuco in questo loco*“.⁴¹

Način odvijanja poslova u Carigradu ogleda se i u obavještenjima baila Nanija od 12. jula 1601: „(...) Grk, Zuanne de Diorio, podanik Vaše Vetrine, zatvoren je zajedno sa svojim slugom, a da Borisi nije stigao s novim naredbama od velikog vezira, kadija bi svugdje slijedio isti smjer. No te su naredbe ohladile njegov žar i on je počeo da bilježi podatke o vinu. Iz ovoga bi se činilo da su Mlečani imali puno više od bilo koga drugog; drže četiri puta više nego Francuzi i Englezi zajedno. Shodno tome, poslao sam mojeg sekretara s Borisijem velikom veziru da ishoduje oslobođenje zarobljenika i da se kuće mletačkih podanika ne smiju dirati. Vezir je spremno odobrio puštanje, ali je odredio da se zatvorenici dovedu pred njim da provjeri činjenicu njihovog državljanstva, i uz vrlo oštro lice rekao im je da nisu bili mletački podanici da bi ih objesio. (...) Glavni Eunuh odgovorio je da to nije njegov posao i da moramo otići velikom veziru; iako je rekao Borisiju - istina vrlo hladno - da nas neće iznevjeriti. Možda ne želi da se miješa iz vjerskih razloga; vjerovatnije zato što se boji iritiranja milicije.“⁴²

Baili u Carigradu Francesco Contarini i Agostino Nani 2. decembra 1602. izvještavaju središnje vlasti u Veneciji da je dragoman Borisi „*con molta grazia*“ prevodio sultanu, koji ga je rado slušao; istakli su i sljedeće: „(...) Juče smo bili u audijenciji kod Velikog Gospodara, sa svim uobičajenim ceremonijama. Banket je bio izuzetno sjajan. Veliki vezir često nas je pozivao na jelo, a razgovor je bio najsrdačniji. Kada smo pristupili sultanu, zatekli smo ga veselog, kako puši i sa zadovoljstvom okreće pogled prema nama, kao hoće da pokaže da nas rado vidi. Kad je brod „*Martinella*“ ušao u luku, ispalio je uobičajene salve, a kako je bio vrlo blizu obali, udar je razbio neke

defterleri 13, f. 28). Krajem maja ili početkom juna 1612. pokušava da naplati dug od 14.000 akči od spahije Sarayil Hasana (Ecnebi defterleri 13, f. 45). *Isto*.

³⁹ M' A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

⁴⁰ (Senato, Dispacci Costantinopoli, kutija 61). *Isto*.

⁴¹ (Bailo a Costantinopoli, busta 275, fasc. 1, 147r-v), 25. januar 1607. *Isto*.

⁴² „Venice: July 1601”, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603*, ed. Horatio F Brown (London, 1897), 463-467. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp463-467> (no. 997).

prozore u kiosku. Azamogliani je izašao i napravio gužvu, tražeći zapovjednika broda. Poslao sam Borisija Bostangi-paši⁴³ da mu se izvini, a on je poveo Borisija da vidi štetu; osim razbijenog stakla, na bogate tepihe je opao gips. Bostangi je prihvatio izvinjenje i zatražio neke lovačke pse⁴⁴.

Marc'Antonia Borisija je dužd Marino Grimani 26. aprila 1603. promovisao, tako da je prvi od mletačkih građana nosio naslov *Dragomano grande* na Porti, radeći nadalje sa više baila.⁴⁵ Međutim, njegovi odnosi s otomanskim vlastima više puta su bivali problematični. Tako je jednom, budući prijatelj osobe koja je bila osuđena zbog kalumnije nekih muslimanskih vjerskih vođa, bio prinuđen da se brani od optužbi pred Divanom i otomanskim sudijama.⁴⁶

Mletački bailo Ottavio Bon (1604-1609), 20. januara 1605. obavještava dužda i Senat o zbivanjima kraj Divana kojima je prisustvovao i Borisi: „*Mustafâ*-paša, *poručnik velikog vezira*, čovjek od najvišeg autoriteta, koji je vladao Carstvom kako je htio, miljenik sultana koji je neprestano primao poklone, čak i na račun sultanovih vlastitih odora, čovjek za kojeg su svi mislili da ima dugoročni zajam moći kod njega jer je znao oraspoločiti sultana i sultanu dajući ovom hiljadu cekina nedjeljno da troši na svoje užitke, a ovoj divne haljine i ukrase; - ovaj *Mustafâ*, kažem - prošlog ponedjeljka, 10. ovog mjeseca, bio je kraj Divana u izvrsnom raspoloženju, šaleći se sa svima, a posebno s Borisijem, kad je sultan poslao da mu se kaže da želi da dođe kod njega sam. *Mustafâ* je ustao i, izjavivši da će se uskoro vratiti, pošao u privatne odaje. Kako je ušao, sreo je mutavca koji je dao znak da se pozove glavni egzekutor.⁴⁷

Bailo 1612. g. navodi: „Vaša Vedrina na prvom mjestu od svojih dragomana drži g. Marc'Antonia Borisija. Vaše Izvrsnosti su odavno obaviještene o vjernosti, dobroti, vrijednosti ovog časnog podanika, a uz to Vas, iskusivši ih s velikom uslugom, mogu uvjeriti da se u njegovoj službi ne može

⁴³ *Bostangi* (*bostandî* ili *bostanji*, od turskog *bostancı*, doslovno bostandžija, vrtlar), bio je pripadnik jedne od sultanovih straža. *Bostangi* su uglavnom bili odgovorni za zaštitu sultanove palate. Njihov vođa se zvao *bostanji-bashi* (turski: bostancıbaşı) i imao je čin paše.

⁴⁴ „Venice: December 1602”, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 9, 1592-1603*, ed. Horatio F Brown (London, 1897), 510-513. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol9/pp510-513>; *Le Relazioni degli stati europei lette al Senato daggli ambasciatori veneti, nel secolo Decimosettimo*, 47-50.

⁴⁵ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 115.

⁴⁶ *Isto*, 116.

⁴⁷ „Venice: January 1605”, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 10, 1603-1607*, ed. Horatio F Brown (London: Her Majesty's Stationery Office, 1900), 204-215. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol10/pp204-215>. Bailo Ottavio Bon, na vrhuncu karijere 1617. g., bio je uz baila Almorò Nanija. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 115.

poželjeti više, zadovoljavajući svim svojim stranama na način da kao što su drugi ambasadori silno zavidjeli takvom dobrom sluzi u kući Vaše Vedrine, tako bi nas Turci rado vidjeli lišene njegovih sposobnosti. Stoga zaslužuje ljubav Vaše Vedrine koja će, potvrdivši ga u izvrsnom raspoloženju da dobro služi, sigurno uvijek upotrijebiti, uz ozbiljnu prednost njegove službe, svaku njegovu uslugu.⁴⁸ Međutim, posao dragomana je bio prepun teškoća. Prema izvještaju baila S. Contarinija iz 1612. *Dragomanno* nije mogao da razumije što mu je u uvijenoj formi rekao („*così inviluppatamente gli articolò alcune pochissime parole*“) novoizabrani paša Kaira, rođenjem Bosanac.⁴⁹ Jednom ga je bailo Contarini povukao da prevodi u krajnjoj pogibelji.⁵⁰ Borisi-jeve djelatnosti u bailatu nisu se odnosile samo na operativnu podršku diplomatskom saobraćanju, niti na prepoznavanje trgovačkih prilika koje su se u tom svijetu pojavljivale, već i na vrlo delikatne poduhvate i probleme. Negdje oko 27. marta 1612. Borisi je nastojao da odvede bailu mletačku porodicu (oca, majku i dvije kćeri), zarobljenu na turskoj teritoriji, a oslobođenu sultanovom naredbom, dok je 13. maja 1613. bio u sukobu s jednim dervišem zbog navodnog obraćanja 13-godišnjeg sestrinog sina povjerenog mu za obučavanje u islamu, čitanju i pisanju.⁵¹

⁴⁸ „Vostra Serenità nel primo luogo de' suoi dragomanni tiene Messer Marc'Antonio Borisi. Della fede, della bontà, del valore di questo onorato soggetto restano già da gran tempo informate l'Eccellenze Vostre, pure, avendolo io sperimentato con gran servizio loro, posso assicurarle che nell'offizio suo non può desiderarsi d'avvantaggio, soddisfacendo a tutte le parti sue in modo che siccome dagli altri ambasciatori viene grandemente invidiato un così buon servitore nella casa di Vostra Serenità, così i Turchi per l'accortezza del suo termine volentieri ce ne vedrebbero privi. Merita pertanto l'amore di Vostra Serenità che, nel confermarlo nella sua ottima disposizione di ben servire, impiegherà certo sempre con grave vantaggio del servizio suo ogni favore nella persona di lui.” *Le Relazioni degli stati europei lette al Senato dagli ambasciatori veneti, nel secolo Decimosettimo*, 250. Tada je navedeno da je *Simon Niholihi* služio vrlo loše kao dragoman, više uhom nego jezikom, da je rado slušao samo ono što je odgovaralo njegovim, malo mudrim mislima. Pri tome, bio je u stalnom neprijateljstvu s Borisijem, tako da su istu stvar prikazivali na dva načina („Tuttociò, oltre la disamicizia che passava continua in fra lui ed il Borisi, i quali spesso mi rappresentavano per loro contrarij affetti una stessa cosa a due modi.”). Za Barnabu Bruttija je naveo da je pametan, željan da služi i da ima sve karakteristike dobrog dragomana. „Io l'ho unito al Borisi, acciò s'avanzi tanto più facilmente nel termine.”; „Fra tutti questi dragomanni, mi sono accorto passar poco buona intelligenza, specialmente come accennai più innanzi tra Simon Niholihi ed il Borisi; (...)” *Isto*, 251, 252.

⁴⁹ *Isto*, 147. Borisi se pominje kao prevodilac prilikom inauguracije baila Veniera, u Contarinijevom i Venierovom izvještaju od 26. marta 1612. *Isto*, 258.

⁵⁰ „(...) m'alzassi dallo scagno, e prendessi il Borisi per lo petto una volta, tirandolo vigorosamente innanzi, acciocchè continuasse di parlare, quel di appunto che con inganno mi volle il Bassà alla presenza del Cadileschiere, che per tante cause, sdegni, confusioni e forzi, mi pareva veramente il giorno del giudizio (...).” *Isto*, 254.

⁵¹ (Ecnebi defterleri 13, f. 44: oko 27. 3. 1612.; Ecnebi defterleri 13, f. 51: 13. 5. 1613.). M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

Međutim, i pored takvih sukobljavanja, prestiž Borisija je rastao, čemu je uveliko doprinio i diplomatski uspon njegovog brata Bernarda. Zapovijed sultana kadiji Galipolja i kaštelanima Kaštela od februara 1613, na osnovu obavještenja mletačkog baila, francuskog i holandskog ambasadora, ističe da je tamošnji novi konzul Bernardo (Borisi), brat velikog dragomana mletačkog bailata Marc'Antonia, rezidenta na Porti, koji i donosi sultanovu naredbu, prema kojoj se ništa neće mijenjati u obavljanju te dužnosti.⁵²

Mletačke ambasadore u Carigradu (baile) su redovno u diplomatskom kapacitetu odmjenjivali sekretari; Gabriel Cavazza (nećak Gabriella Cavazze koji je 1579. g. zamijenio Barbariga) poslat je 1613. godine s Marc'Antonijem Borisijem⁵³ u Jedrene, gdje se sultan bio povukao radi lova,

⁵² F. 89v, „*Com.to del Gran Sig.re Al Cadi di Galipoli, et alli Castelani delli Casteli*. - Al gionger dell' Ecc:so Segno Imp[eria]le saprete qualm.te il Bailo di Ven[eti]a, et li Amb[asciato]ri di Franza, et Fiandra per scrittura bolata mandata alla mia felice Porta mi han[n]o fatto intendere, come essendo morto frà Zuane, che **essercitava il Carico di Console per parte loro**. Han[n]o essi **eletto, et asseg.to p[er] Console Bernardo apportator di questo mio Imp.l ord.e, che è fr[at]ello di [Marc'Antoni]o Drag.no Grande del Bailo di Ven.a residente all' Ecc:sa mia Porta**; onde havendomi loro ricercato mio nobil ord.e, **accìò, che sia posto nel s[er]vitio** sud[ett]o conforme l'ord.rio; [prekriženo: Perciò] è mio ord.e, che in conformità dell'antico solito, et Ecc.si Capo.li debba esser lasciato ad' essercitar [prekriženo: dal] **detto Bernardo il s[er]vitio sud[ett]o del Consolato**, che essi **Amb.ri hanno co[n]sento loro eletto**. Pero Comando, che al Gionger di questo mio Imp.l Com.to con **fr. Ant.o Comesso di detto Bernardo** dobbiate lassar, che lui esserciti conforme l'uso antico, et Ecc.si Cap.li il carico del Consolato nel modo, che faceva il sud[ett]o o Console morto, non lassando, che d'alcun' altro gli sia dato molestia, ne travaglio contra l'ord.ria consuetudine, Imp.l ordeni, et Ecc.si Cap.li, che tengono in mano. Così saprete, et dopò visto questo mio Imp.l Com.to lo restituirete nelle sue mani p[re]stando fede all' honorato, et Imp.l sego. - Scritto in Cos[tantinopo]li alla mettà della luna di Zilchaze l'an[n]o 1022 cioe circa li primi Febraro 1613. - Trad.o da Christoforo Bruti.“ (Bailo a Costantinopoli, Busta 251, Fascicolo 334); *Isto*. Potertao S. M. Da se godine konzularne službe ne poklapaju, ili nisu poznate u potpunosti, svjedoči navod prema kojem je nakon Gratianievog vremena Bernardo iz Moldavije prebjegao u Poljsku, a zatim otišao u Veneciju (1620), gdje je primio zaduženje mletačkog konzula u Galipolju, u kojem će ostati do smrti 1625. g. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 117.

⁵³ Indikativne su Borisijeve opservacije. „Gabriele Bethlen, dobivši podršku kajmakana za sticanje transilvanske pokrajine, pojavio se početkom marta 1613. u Jedrenu, gdje se izmjestio dvor sultana Ahmeda I (1603/17) kako bi uživao u lovu – da provjeri poziciju Porte prema njemu.“ „A ogni modo il gran visir, in attesa del ritorno degli ambasciatori che aveva mandato in Ungheria, in Polonia e in Transilvania e del çavuş e del dragomanno che aveva inviato alla corte imperiale, si teneva pronto per ogni evenienza al campo di Adrianopoli eseguendo manovre militari che addirittura coinvolgevano tutti i pascià e i 'Grandi' della Porta, „cosa non più usata, se non a tempo di vecchi Imperatori“ – navodi „Marc'Antonio Borisi al cavaliere Simone Contarini, Adrianopoli, 11 marzo 1613, in Mircse“, Gizella Nemeth, Adriano Papo, „L'ascesa di Gabriele Bethlen al principato di Transilvania e i suoi primi anni di regno sulla base dei rapporti diplomatici degli ambasciatori veneti presso la Porta. 1613–1619.“, https://crisia.mtariicrisurilor.ro/pdf/2017/G%20Nemeth_A%20Papo.pdf (21. 12. 2019.), 75.

da pregovara o spornom graničnom pitanju⁵⁴ i da ishoduje nekoliko naredbi s obzirom na poteškoće s otomanskim pokrajinskim zvaničnicima.⁵⁵

Mletački dragomani, pak, zbog poznavanja jezika, nisu bili zamjenjivani redovno kao baili, te su razvijali prisnije odnose s otomanskim zvaničnicima. Veliki dragoman Marc'Antonio Borisi bio je početkom XVI vijeka poznat na Porti po svojem kraljevskom odijevanju i držanju; na inaugurálnom prijemu Almorò Nanija,⁵⁶ *Kaiceman* se zaigrano našalio s Borisijem, „koji je zbog odjeće, koja je bila vrlo pompezna, i zbog načina na koji se ponašao, izgledao kao knez Bogdanije (Vlaške).“ Stoga je paša odgovorio, „s osmijehom na licu“, predloživši da bi onda bilo dobro, ako bi mu to odgovaralo, budući da tako izgleda, imenovati Borisija na taj položaj; a zatim je topla nastavio da hvali mletačkog dragomana.⁵⁷

Zapaženo je da Marc'Antoniova diplomatska korespondencija odražava poštovanje normi utemeljenih mletačko-otomanskom diplomatskom praksom, a pridržavanje idiomatskih formulacija u prevodilaštvu duboko razumijevanje otomanskih državno-pravnih pojmova. Ipak, njegovi rukopisi sadrže pravopisne neujednačenosti, s manje uobičajenim varijacijama. Duždevom naredbom od 13. (*alio loco*: 11) juna 1615, za usluge učinjene Republici Sv. Marka dodijeljeno mu je doživotno 12 cekina mjesečne penzije, s mogućnošću da je ostavi u nasljeđe budućem sinu ili kćerkama koje ima.⁵⁸

Borisi je oko 2. aprila 1616. preveo sultanovu naredbu beglerbegu Bosne Skender-paši.⁵⁹ U to vrijeme već je uživao izuzetan ugled i među osmanjskim kolegama, što je vidljivo u narednom dokumentu. „Dragoman Giulia-

⁵⁴ *Borissi* je preveo sultanovu zapovijed beglerbegu Bosne (u vezi sa akcijama uskoka i dr.). Sultanova pisma bosanskom paši iz Jedrena prevodi oko 8. marta 1613. M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

⁵⁵ Eric R Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006, 33-34.

⁵⁶ Izabran je 19. marta 1614, s komisijom od 2. oktobra: 1614/20. Maria Pia Pedani, „Elenco degli inviati diplomatici veneziani presso i sovrani ottomani“, *Electronic Journal of Oriental Studies* V, No. 4 (2002), 37-38, 40.

⁵⁷ James Peter Helfers, *Multicultural Europe and cultural exchange in the Middle Ages and Renaissance*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, Conference, Brepols, 2005, 37. [https://books.google.se/books/content?id=25jWAAAAIAAJ&hl=sv&pg=PA37&img=1&pgis=1&dq=Marc%27+Antonio+Borisi&sig=ACfU3U2RbGJbZrsZ3oxmUjqx8OlQ3W752Q&edge=0\(11. 7. 2018.\)](https://books.google.se/books/content?id=25jWAAAAIAAJ&hl=sv&pg=PA37&img=1&pgis=1&dq=Marc%27+Antonio+Borisi&sig=ACfU3U2RbGJbZrsZ3oxmUjqx8OlQ3W752Q&edge=0(11. 7. 2018.)); E. R Dursteler, *Venetians in Constantinople*, 175-176.

⁵⁸ Međutim, ova naredba, shodno žalbi Marc'Antoniovih kćeri od 7. decembra 1649, nikad nije realizovana. Franceschetta, Cecilia, Smaragda i Sultana, „rimaste orfane in età pupillare, forestiere e prive d'ogni humana assistenza et aiuto“, ističu da su je tek tada otkrile, sakrivenu za 29 (!) godina po njegovoj smrti; „il sudetto nostro padre havendo in servitio pubblico sacrificata la vita, come si sa, (...) affinché possiamo godere li frutti del paterno sangue sparso in servitio pubblico (...).“ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 116, 144-145.; M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

⁵⁹ M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

no kojeg sam poslao s kraljevskim zapovijedima za namjesnika Bosne i sandžake te pokrajine se vratilo, izvršivši u svim dijelovima naloge koje sam mu dao kad je krenuo odavde, tako da za mene od njegovog rada nisam mogao poželjeti (veću) korist. Od ploda te zapovijedi imam koliko je Vašoj Vedrini napisao Velutello, ne želeći reći da s Turcima čovjek mora biti spreman primiti korist, koju oni očekuju, jer su nedosljedni i umaraju se u činjenju dobra, a tako i u poslu ovakve prirode, jer se bore na mnogim stranama, što će biti još više u budućnosti, dolaskom ovdje drugih carskih ambasadora. Pomenuti me Giuliano izvještava, opazivši u dijelu ljudi na toj strani različite suprotstavljenosti – da je jedna od timariota, koji, čineći da njihove zemlje obrađuju oni koji žele doći u Službu Vaše Vetrine, postavljaju im hiljadu prepreka da ne krenu – a druga, budući da se više ne nalazi niko ili po više njih u saraju ili drugdje, pa su morali regrutovati ljude, odred po odred od 20 i 25 s jednim glavarom da bi ih onda poslali u Zadar, Omiš, ili Split, a odatle, upućeni po Dalmaciji, teško da se može učiniti što dobro; nadalje mi kaže, da bi bilo vrlo potrebno međusobno se dobro razumjeti s Gastaldima, ili Deganima, kako bi mi rekli, turskih sela, koja su na našim granicama, a koje uveliko slijede; pa iako traže tri talira za svakog soldata, ipak, kad bi pritisnuli u pregovorima, dogovorili bi se na znatno manje, jer se pomenuti Degani nude i da omasove ljudstvo i da ih vode tamo gdje bude trebalo; ali će se lakše bez ikakve sumnje, izvući iz Albanije, jer na tim obalama ima malo turskih upravitelja i s malo će ljubaznosti zatvoriti oči, čak i kad to ne žele; budući da su isti Albanci, može se reći, gospodari tih obala, dok se budu mogli ukrcati, neće ostati tamo. Takođe iz dana u dan čekam da se *Bernabà Bruti*⁶⁰ vrati iz Budima, nakon što sam nedavno primio pisma iz Beograda od 26. pret-hodnog (mjeseca), u kojima piše, da je bilo potrebno da se nakratko zaustavi, jer je dobio groznicu; ali koje se ipak nada uskoro riješiti. Obavještava me da je prešao odavde do Beograda za 15 dana, i da, saznajući da se tamo nalaze carski ambasadori, nije htio da uđe u grad, već je ostao vani u njegovom predgrađu, gdje je, obaviješten da se Paša s vojskom uputio prema Lipovi da zauzme taj trg, riješio da ode tamo da ga pronađe; ali jašući oprezno prema Szolnoku, preduzevši ovo putovanje dugo 12 dana, ipak je za nešto više od šest pronašao Pašu koji je napredovao s 25 hiljada vojnika, već izdajući naredbe onome u Temišvaru da se svim silama suprotstavi *Humonaiu*, da će ga pratiti, i kako je razumjela Vaša Vetrina, protjerati *Humonaia* iz Transilvani-

⁶⁰ Barnabà (-Bernardo) Brutti di Giacomo (1583/85/92-1660), mletački dragoman u Carigradu, svojim zaslugama je 19. avgusta 1619. stekao priznanje titule punopravnog mletačkog viteza (*cavaliere di S. Marco*). Za njega je 1602. zabilježeno da je „*giovane di anni dieci, già incamminato nel studio delle buone lettere latine, et che parla le lingue schiava et albanese naturale, et materne della sua Casa*“. U Carigradu je, kako je navedeno, obučavan za dragomana uz rođaka (brata od tetke) Marc'Antonia Borisija. Barnabà je promovisan u dragomana 1610. g. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 110, 134.

je i dočepati se tvrđave *Lippova*. Kad je stigao *Barnabà* kod Paše, otišao je u njegov paviljon, a Paša, obaviješten da je stigao Kapidžija s Porte, odmah ih je uveo, i iz ruke Kapidžije pružena mu je kraljevska naredba; i on je sam želio sve da pročita; tada je, prema onome na što je sumnjao, rekao da moraju poći s njima u Lipovu, i da će im tada odgovoriti; stoga su *Barnabà* i Kapidžija počeli da ga prate, a tamo se zaustavljajući malo, vratio u Budim: ali čini mi se, koliko sam obaviješten, da su glavni Ugri došli da se sastanu s njim, i zato što su se u ime svih pismeno obavezali da će, ako mu od *Humonaia* ili od nekog drugog bude učinjena šteta, svoje nadoknaditi, i da će se čak pobrinuti da bude kažnjen (...). Na povratku u Budim, *Bernabi* se u putu priključio *Feschiegreggi*, Pašin major, koji je njegov prvi sekretar, a upitan ko je, odgovorio je da je sluga svojeg gospodara, a još više, reče *Teschierepi* po imenu *Hibraim-agà*: *ja te odlično poznajem, vidio sam te više puta u Carigradu; pročitao sam naredbu koju si donio i pretpostavljam da je to djelo g. baila Venecije*. *Barnabà* je odgovorio da nije znao sadržaj naredbe, ali da je došao zajedno s Kapidžijom, jer je morao prikupiti nešto novca u Budimu; *Teschie-reggi* je odgovorio: *ne krij se, jer sam prijatelj kuće baila Venecije, i od nje sam uvijek primao usluge, i iz poštovanja prema [Marc'Antoniju] Borrisiju velikom dragomanu, mojem vrlo starom prijatelju, učinicu sve u službi baila (et p[er] rispetto del Borrisi Dragomano grande, amico mio molto vecchio farò ogni cosa in serv.o del Bailo)*. Sada vidjevši *Barnabà* dobro raspoloženje ovog glavnog podložnika otkrio se kao sluga ove kuće, i nakon različitih razmatranja *Teschiereggi* je rekao da je Paša ostao vrlo ometen naredbom koju je vidio, budući je vrlo djelotvoran, i iznenađen je da je u ovo vrijeme izdata takva naredba, da će ipak pisati kako kralj (sultan) traži caru od kojeg su učinjene snažne svađe jer kralj podnosi da njegovi podanici idu protiv nadvojvode, njegovog saveznika. Bruti je odgovorio *da s obzirom da Njegovo Veličanstvo i svi velikaši na Porti znaju iskreno i stalno prijateljstvo Prevedre Republike, a kako ona brine svom marljivošću iščupati ne samo nitkove uskoke, već i otkriti korijen i ukloniti njegova gnijezda, uzela je oružje protiv njih i onih koji im pogoduju; jer je šteta od uskoka zajedničko prokletstvo i za Prevedru Republiku i za Velikog gospodina;(...).*⁶¹

⁶¹ U nastavku pisma od 20. avgusta 1616: „*Teschieregi* je odgovorio da je to istina, ali da su car i nadvojvoda objavili da se ovo oružje diglo s drugom svrhom, štoviše, kazavši da je otkrio da su ti vladari veliki neprijatelji venecijanskog imena; nadalje, rekao je i da je kopija ove naredbe poslata ambasadorima u Beogradu, koji su poklonili jednu prelijepu kočiju Paši sa šest konja (...), nekoliko skupocjenih satova i hiljadu i petsto talira. Rečenog je *Teschiereggi* zadužio da napiše pisma caru za izvršenje naredbe, a jedno pismo Paši kao odgovor na ono što je učinio; kopije kojih su, prema onome što mi je nagovijestio isti *Barnaba Broti*, u njegovim rukama, ne želeći ih riskirati zbog toga, što mogu biti smatrani od „*Ser:to*”(?). A koliko sam obaviješten od njega, pismo caru je napisano u vrlo dobrom obliku, a bilo bi još bolje da ga je Paša htio djelimično izmijeniti; kad je *Teschiereggi*

Mletački carigradski bailo Nani je septembra 1616. obavještavao dužda i Senat o disonantnosti u tamošnjem diplomatskom korpusu:⁶² „(...) U svojoj sam posljednjoj (depeši) pisao o *carazovim* stvarima, za koje misle da budu plaćene jednako od podanika Francuske, Engleske, Flandrije i Vaše Vedrine. Ambasadori su se ujedinili radi odbrane, ali se francuski ambasador, iako je obećao da će se pridružiti ostalima, povukao, rekavši da o tom pitanju mora slobodno razgovarati s pašom i ne želi da to bude prejudicirano drugim stvarima. Osjetivši koliko bi to moglo biti štetno, iznio sam mu predstavke preko nećaka, koji se složio sa mnom. U skladu s tim, odlučili smo da zamolimo pašu da učini audijenciju u ime svih četvorice i da podnesemo zajedničku žalbu na inovaciju kao suprotnu dogovorenome, pokazujući kako ona može naštetiti prihodima Njegovog Veličanstva. Zakazan je prijem za 10. tekućeg mjeseca, ali su se oni odmah pokajali i odložili je, a Borisi nije želio da se pojavimo zajedno. U skladu s tim, ja sam tog dana sam bio u audijenciji (...)“.

Privatni život mladog tumača u bailatu

U mladičkoj dobi Marc' Antonia, 1596. godine, dogodila se njegova ljubavna afera s Turkinjom koju je, s „*giovenil leggierezza*“, iz susjedstva uvodio u svoju sobu,⁶³ i naišla na neodobravanje u Veneciji. Žena koja nije

poslužio [?] Barnabu, kako kažu, dobrotom [?] tinte, a zbog naklonosti koju gaji prema ovoj Kući, i zbog ljubavi koju nosi za Borisija (*et p[er]l'inclinat.e, che hà erso questa Casa, et p[er]l'amore che porta al Borrisi*), i čak zato što nije uzmanjkao, u skladu s običajem zemlje da u odnosu na njega upotrijebi neku ljubaznost, ali neka bude kako se želi, piše mi pomenuti Barnaba da je posao dobro prošao, a biću detaljnije obaviješten po njegovom povratku ovdje.“ Nadalje se razmatra odnos visokih predstavnika osmanske vlasti na granicama prema Mletačkoj Republici – „(...) iz čega razumijem, da će s promjenom onog sandžakata stvari na tim granicama poprimiti drugi oblik, nakon što bude izabrana na taj položaj osoba vrlo poželjna od svih na tim stranama. Onaj Mustafa-beg Uzunović koji je bio ovdje da dobije sandžakat Like prethodnih dana pošao je a da ga nisam vidio, što me je nekako začudilo, a budući da sam htio prodrijeti u uzrok, zaključujem da je pobjegao u sumnji (za opasnost) po život, načuvši da je paša Budima (?) pisao ovdje da ga zadrže, vjerujem na zahtjev *Stanzer*a, u znak osвете za to što je učinio protiv nadvojvode; to će biti razlog da ga se još više okrene protiv nadvojvode i na proganjanje uskoka, koji su smrtni neprijatelji; otuda pišem ovo obavještenje najizvršnijem G. generalu u Dalmaciji i presvijetloj gospodi rektorima Zadra, da bi se dobro razumjeli s njim, a da bi Vaša Vedrina u ovako povezanim stvarima mogla imati nemalu korist. Iz Vinograda Pere, 20. avgusta 1616.” (Senato, Dispacci Costantinopoli, box 81 343r-345r), *M'A. Borisi*, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

⁶² „Venice: September 1616, 16-30”, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 14, 1615-1617*, ed. Allen B Hinds (London: His Majesty's Stationery Office, 1908), 296-310. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol14/pp296-310>.

⁶³ E. R Dursteller, *Venetians in Constantinople*, 96.

imenovana bila je pripadnica domaćinstva starijeg Turčina, opisanog kao „čovjek bez milosti“, čiji je sin držao važan položaj vratara sultanove palače: živjela je u neposrednoj blizini građevinskog sklopa bailata u Vinogradima Pere, izvan gradskih zidina, u brežuljcima nad Galatom, preko puta Zlatnog roga; dvije susjedne nekretnine bile su zapravo razdvojene tek daščanim zasunom (kapkom).⁶⁴ Borisijeve odaje su se nalazile „u srcu“ mletačke ambasade, a mlada žena je u njih dolazila iskradajući se iz susjedstva, na poseban ulaz i zasebnim stepeništem.⁶⁵ Kako izvještaj od 19. maja 1596. navodi, noć bi provela „spavajući s njim“.⁶⁶ Bailo Marco Venier je lično opazio ženu koja je „kliznula“ u Borisijev stan: ostao je miran, ali je sljedećeg dana, kada je ona otišla, predočio Borisiju, opominjući ga riječima očinske brige, skandaloznost i grešnost čina; dragoman je u početku negirao optužbe,⁶⁷ ali je zatim, suočen s neposrednim dokazom, priznao aferu i obećao da će je okončati.⁶⁸ Da bi otklonio svako buduće iskušenje, Venier je naredio Borisiju da koristi glavni ulaz u ambasadu, a da se zasebno stepenište koje je vodilo u mladićevu sobu ukloni.⁶⁹ Iz pisma dužda Grimanija bailu Venieru od 6. jula 1596. uočljivo je da je situacija prouzrokovala zabrinutost u najvišim političkim krugovima Venecije; bila je to greška koja je, zbog položaja Borisija

⁶⁴ *Isti*, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*, 499, 501.

⁶⁵ *Isto*, 502.

⁶⁶ *Isto*.

⁶⁷ Pominje se i uvreda nanijeta bailu, koju iz raspoloživih izvora nije moguće nazrijeti. „Marcantonio Borisi imao je u svojoj aktivni zasluga godine cijenjenog posla kad je počinio ‚grešku dostojnu mnogo većeg ukora‘. Zaboravivši na poznati ‚način na koji čovjek mora živjeti u turskoj zemlji‘, zanemarujući diskreciju i razboritost, dugo je održavao skandaloznu vezu s lokalnom ženom. Bailovi prijekori, koji je shvatio da je ozbiljnost kuće u opasnosti, izazvali su nesmotrenu reakciju mladog tumača. Upotrijebio je teške riječi i pustio se da ‚se ponese da uvrijedi‘ ambasadora. Ubrzo obaviješten o ponižavajućem ponašanju Borisa, Senat je odgovorio bailu ovim izrazima: *‘...affine ch’egli nel avenir sappia contenersi nei debiti termini, Vi comettimo... che fattolo venir alla presenza Vostra, debiate in nome publico dirle con grave forma di parole, che per la buona volontà che noi havemo tenuto sempre verso la persona, et casa sua, et per li segni che in diverse occorrenze ne habbiamo dato, haveressimo da ogn’altro fuor che da lui aspettato operatione di questa sorte...; sela memoria della fede... de’suoi maggiori, non havesse forza di farci condonarle questa sua giovenil legerezza, tenendo... per certo, che lui medesimo avedutosene fin hora, et sentendo in se stesso dolore... vorra nell’avenir... procurar di meritar la grazia, che hora le facemo nell’escuar l’eror commesso... procedendo con quel rispetto, che convien al suo debito verso di Voi principal Rappresentante Nostro, con la qual admonitione, che dovesse martificarlo assai lo farete continuar à servir, come faceva prima, dicendole che debba obedir-ci, et dell’ esecutione ci darete aviso.’* Prijetnja kaznom i primjena blagosti bili su pametno iskorišteni: Senat zapravo nije izostavljao ni jedan način, nikakav sistem, konkretno ili psihološko oruđe, za sprovođenje poštovanja određenih pravila.” Carla Coco, „La ‘communità’ veneziana a Istanbul”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/692133>, (21. 12. 2019.), 661-662.

⁶⁸ E. R. Dursteller, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*, 502.

⁶⁹ *Isto*.

u bailatu i na Porti, zasluživala mnogo veći ukor.⁷⁰ Borisijevi susreti su predstavljali ozbiljnu prijetnju⁷¹ za čast i reputaciju ambasade i njenog domaćinstva, što je moglo ugroziti mletački položaj, odnosno tamošnje diplomatske ciljeve.⁷² Već su postojale nesuglasice oko imovinskih pitanja u vezi sa bailatom, koje su eskalirale kod lokalnog kadije, a kako je Borisijeva afera otkrivena za vrijeme ramazana, kada je vjerska osjetljivost pojačana, opasnost je bila još veća.⁷³ Međutim, Borisi je nastavio svoju opasnu vezu; iznajmio je malu kuću blizu bailata, na koju je njegova ljubavnica mogla gledati bez smetnji, i gdje je on mogao obavljati svoje zadatke bez bailovog motrenja.⁷⁴ Kuća je postala nešto poput momačkog stana, odnosno „otvorena poljana“, kako je opisuje bailo, korištena za „nečasne čine“ Borisija „i drugih“. ⁷⁵ Stvar je kulminirala jedne noći kada je sluga koji je čuvao bailove konje na polju pored bailata vidio Borisija, njegovu ljubavnicu i jednog Njemca kako se vraćaju iz iznajmljene kuće te posmatrao kako se žena popela uz zid u svoju kuću; kad su shvatili da su otkriveni, Marc'Antonio i njegov kompanjon su, prije nego što su pobjegli, napali i ranili slugu, iz straha, ili da ga učutkaju.⁷⁶ Ponovo suočen s dokazom Borisijeve nevoljnosti da okonča aferu, kao i s njegovim nasilnim činom protiv člana personala ambasade, Venier je sazvao formalno saslušanje i 19. maja 1596. odaslao po njega štetan izvještaj Senatu u Veneciju.⁷⁷ To je rezultiralo formalnim ukorom mletačkog Senata mladom

⁷⁰ Isto.

⁷¹ „di far succedere di quei importanti travagli, et disturbi, che suol causare il mescolarsi con Donna Turca.” (Deliberazioni Costantinopoli, R. 2, c. 42). M^aA. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

⁷² E. R. Dursteller, „Sex and Transcultural Connections“, *SMSR*, 503.

⁷³ Isto.

⁷⁴ Isto, 504.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto, 504.

⁷⁷ U bailovom pismu se navodi: „Gospodin *Marcantonio* Borisi, nakon njegovog nedavnog povratka ovamo i preobražen od onoga što je fingirao da je prije bio ... ušao je u zlu praksu koju sam uvijek izričito zabranjivao s najoštrijim opomenama. Dovodi susjetku Turkinju da spava s njim u njegovoj privatnoj spavaćoj sobi u utrobi ove kuće. Popela se preko daščanog zida i otišla da uskoči u njegov krevet, što je moglo da prouzrokuje da nas zlostavlja cijelo mnoštvo Turaka koji žive na ovom području. Ako bi to otkrio stari *Rais* [brodski kapetan], nemilosrdni čovjek, iz čije kuće se čini da je žena došla, a odvojena je od ove slabim zasunom od dasaka, ako je uskomešao susjedstvo, ne znam što bi se dogodilo, posebno tokom ovih dana njihovog posta (Ramazana), tokom kojih su za mnogo manje zločine i žene i vojnici poslani da se javno udave. ... Može se zamisliti što bi se dogodilo kada bi Turci otkrili da njihove žene napuštaju svoje odaje i ulaze u ovu kuću kako bi počinile preljubništvo ili bludničile s hrišćanima. Turkinja je pred mojim očima jedne večeri ušla u kuću i otišla u krevet s Borisijem. U to sam vrijeme mogao da napravim scenu i pošaljem je odmah iz kuće dobro izbičevanu, kao što se to događalo u drugim vremenima pod drugim bailima, ali sam odlučio da ćutim i dopustio sam da ta nevolja ostane u mojoj kući cijelu noć. Sljedećeg jutra, pozvavši Borisija u moju odaju, ukorio sam ga riječima očinskog milosrđa,

dragomanu, ali i oprostajem (6. jul 1596.), koji je potvrđivao Borisijevu važnost za mletačku diplomatsku misiju u otomanskom glavnom gradu.⁷⁸ U svoju odbranu, Borisi je tvrdio „da su drugi radili gore“ nego što je on, a da njegovi postupci nisu „ništa značajno“; Venier se indirektno složio makar s prvom Borisijevom tvrdnjom, kazavši da je ženu mogao odvesti i silom, „kako se dešavalo u drugo vrijeme pod drugim bailima“.⁷⁹

Podstican⁸⁰ na „*memoria della fede, et meriti de suoi maggiori*“, Marc'Antonio Borisi je ugovaranjem braka 25. novembra 1598. oženio plem-

izrazivši svoju tugu što je on, kome bih povjerio svoj život, u prijeziru i neposlušnosti prema meni počinio tako vrlo skandaloznu i opasnu stvar, i od tolike uvrede Gospodinu Bogu. U početku je to negirao, a onda je rekao da su drugi činili još gore, da nije riječ o nečem značajnom, da nije ubio čovjeka i da to nije učinio da bi me uvrijedio. Napokon je priznao svoju grešku i obećao mi je da se više neće susretati s njom. *Zadovoljan sam ovim*, rekao sam, *međutim, ne želim da to budeš mogao učiniti u budućnosti i znam da će ti to koristiti više nego drugima*, [tako da] *odlučio sam ukloniti stubište i vrata koja imaš iznad dvorišta i želim da ulaziš kroz glavni ulaz kuće. A kako ne bih negativno uticao na tvoje odnose s drugima, narediću da se stepenice i vrata ostalih soba u tvojoj blizini, koje imaju istu lakoću pristupa, ili, pak, sličnu đavolsku svrhu kao i tvoje, uklone zajedno s tvojim*. I tako sam tu sramotnu dozvolu na hiljadu opscenosti uklonio, za Boga da to nikad nije bilo napravljeno. Poslije je Borisi došao k meni i molio me da ga ne držim u prijeziru i da se koristim s njim, jer je bio vrlo željan nadoknaditi svoj prethodni neuspjeh jednakom količinom dobre usluge, i ja sam potvrdio da se uklanjanjem stepenica i vrata uklonila cijela uvreda iz mog sjećanja te sam ga podsticao da prione na učenje i izvršava svoju dužnost. Ali onda, ignorisanjem mojih podsticanja, u opasnosti za njega i ne uzimajući u obzir to za čitavo domaćinstvo, nastavio ju je dovoditi istim putem, ali u kućici malo iznad i izvan ove, koju je unajmio kako bi je koristio kao pribježište, i povukao se tamo kao na praznu poljanu, otvorenu njemu i drugima za besramna djela. Ova stvar ni na koji način nije razriješila opasnost povezanu sa susjedstvom i njen prelazak preko zida kroz polje. Jedne noći kad su [Borisi] i jedan Njemac išli s turskom ženom iz te kuće blizu zida, prolazeći pokraj paviljona gdje je nekoliko ljudi iz moje kuće čuvalo moje konje, koji su pasli u travi polja koje sam kupio, čuli su ih, i jedan od ljudi koji je bio robustniji od drugog, iskočio je iz šatora i pratio ih. Žena je preskočila preko zida i jasno se vidjelo da ide prema kući *raisa*, koji ima sina koji je kapidžija sultana. Muškarci su počeli da trče, [stražar] je udario jednom od njih jedan ili dva udarca po ramenu drškom jednog pijuka. Čovjek koji je iskočio i potjerao ih bio je jedan od mojih mladih i hrabrih kućnih slugu i odvažan turski podanik koji je živio u Carigradu sa svojim ocem, ... a pošto sam ga smatrao lojalnim povjerio sam mu ključeve i čuvanje kuće, sa zadatkom da noću kad su zaključana vrata nikome ne dozvoli da uđe ni izade, ili preko zidova, a zato što je, između ostalog jedne večeri lični Borisijev sluga kliznuo van, imao je to na umu.“ *Isto*, 510-511 („ASVe, *Senato dispacchi Costantinopoli*, b. 43, cc. 236r-241r, 19 May 1596.“).

⁷⁸ *Isto*, 504.

⁷⁹ *Isto*.

⁸⁰ Up.: „A Monsignor Vescovo di Tine; / Poiche dalla lettera di V. S. & dalle scritture, ch'ella mi ha inviate si vede espresamente, che il concedere la dispensa dimandata dal Signor M. Antonio Borisi non apporterà cossi scandalo alcuno, & darà sodisfattione a tutti V. S. potrà, & dovrà essequire puntualmente la bolla della detta dispensa, (...) che V. S. ha fatta de i meriti del Sig. Borisi & confida, che egli sia per continuar sempre nel suo pio istituto di aiutar V. S. nelle sue pastorali funtioni, e di promonuere la causa di Dio, in coteste parti, non potendo egli con miglior mezzo di questo acquistar merito eterno in Cielo, & fama solida

kinju Cassandru (shodno dokumentu o sklapanju braka: *Alessandru*) Piron,⁸¹ rodaku nekoliko dragomana u mletačkoj i engleskoj službi u Carigradu. Alessandra je bila pripadnica ugledne katoličke porodice, potomaka genovskih naseljenika u vrijeme IV krstaškog rata.⁸² S njom je Marc'Antonio imao pet kćeri: Giacomu (nazvanu po babi po ocu),⁸³ Smeraldu (Smaragdu, nazvanu po babi po majci), Franceschinu (Franceschettu, moguće nazvanu po tetki, očevoj sestri, ili po stricu; Giacomu i Franceschina su 1617. g. bile primljene i vaspitavane u samostanu sv. Blaža u Kopru), Ceciliju (udatu Brutti, a zatim Mamuca della Torre), te Sultanu (koja se udala za izdanka porodice Salvago).⁸⁴

Marc'Antonio je dobio u miraz dio velike kuće blizu crkve *San Francesco*, na glavnoj gradskoj ulici, pored kuće Muslimana; takode i ljetnu kuću na području saraja, istočno od muslimanskog groblja;⁸⁵ njegova nevjesta je kao „dotu“ dobila polovinu kuće u Galati, u blizini sv. Franja, koju je izgradio njen pokojni djed Alvise Piron, a od majke Smeralde polovinu kuće i vrta smještenih u saraju Vinograda Pere, koju je tašta naslijedila od oca. Pored toga, mladoženja je dobio „*gioe, ori, argenti, et vestimenti con oro*“ u vrijednosti od 150.000 aspri.⁸⁶

Godine 1608. (vjerovatno u julu), Alessandra Borisi, rođ. Piron, našla se u sporu sa starateljem Islamske vjerske fondacije u Galati oko vlasništva nad kućom u tom distriktu Carigrada; isticala je da je kuća bila u vlasništvu njene porodice stotinama godina.⁸⁷ Suprotno tome, staratelj je isticao da kuća nije bila ničije vlasništvo te da je stoga pripadala fondaciji; srećom po Alessandru, prethodni okružni kadija i čuvar carskog arhiva posvjedočili su da je imovina njena, snabdjevši njenog muža svojinskim dokumentom (*hüccet*) koji to potvrđuje.⁸⁸ Osmanski sistem je shvatao akt žalbe kao izraz submisi-

in Terra, & corrispondere compitamente al paterno, affetto, che S. Santità gli porta. (...).“ *Lettere del Signor Francesco Visdomini*, Parte prima. Scritte à nome di diversi Cardinali, e d'altri Principi Secolari. In Venetia, Appresso Alessandro de'Vecchi. MDCXXIX, 156. Pomenuta je dijeceza Tinosu i Mikonosu, u Egejskom arhipelagu.

⁸¹ „(...) *Magnifica Madonna Alessandra Pirona, figliola unica et di legittimo matrimonio nata del Magnifico Signor Niccolò Piron et della magnifica Madonna Smeralda, fu figliola del quondam Domino Pantaleo da Clavaro*(...)“. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 131-132, 234.

⁸² E. Natalie Rothman, „Afterword: Intermediaries, Mediation, and Cross-Confessional Diplomacy in the Early Modern Mediterranean“, *Journal of Early Modern History*, brill.com/jemh, © Koninklijke Brill NV, Leiden, 2015, 253.

⁸³ Moguće da je ona bila najstarija ili da je prva umrla, budući da je navedeno da su četiri Marc'Antoniove kćeri 1649. tražile isplatu prinadležnosti po dukalu iz 1615. g.: „*Franceschetta, Cecilia, Smaragda et Sultana*“. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 144-145.

⁸⁴ *Isto*, 115-116, 234.

⁸⁵ E.R. Dursteller, *Venetians in Constantinople*, 157.

⁸⁶ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 131-132, 234.

⁸⁷ E. N. Rothman, „Afterword: Intermediaries, Mediation, and Cross-Confessional Diplomacy“, 253.

⁸⁸ *Isto*, 253.

je sultanovom pravu; spomenuti ispis izdat je po nalogu mletačkog baila, čiji je veliki dragoman bio vrlo moćan ne samo u bailatu, već i u gradskim političkim i diplomatskim krugovima.⁸⁹ Marc'Antoniov zahtjev da se obezbijedi pismeno svjedočanstvo od otomanskih zvaničnika kojim bi se potkrijepila vlasnička prava njegove žene govori o mletačkim brigama zbog otomanske dokumentarne nestalnosti, čije su se usmene izjave smatrale nedovoljnim.⁹⁰ U svakom slučaju, Alessandru Borisi je 19. avgusta 1609. staratelj vakufa u vezi sa kućom u Galati i dalje uznemiravao.⁹¹

Nešto ranije, „*Signor Marc' Antonio Borisi Dragomano della Serenissima Signoria, del quondam Magnifico Signor Pietro nobile della Città di Antivari*“, prokurom od 7. marta 1603. odredio je brata Francesca, stanovnika Kopra, da povрати dio od solila koje je prodao njegov ujak Giacomo za oko 240 dukata i jedan vinograd s maslinjakom u kontradi „*di Oltra*“, koji je prodala gđa Maria Brutti.⁹² Za prokuratora i povjerenika 13. aprila 1609. odredio je brata Bernarda, da povрати vinograd koji je njegova „*ameda*“, gđa Maria Brutti, prodala za 134 dukata, kao i pojedine zemljišne terene u kontradi *Rizan*, koje je prodao njen sin Alessandro za 370 dukata.⁹³ Nakon smrti njegove žene, koja se zbila prije 7. decembra 1609, mletačka vlast je nastojala omogućiti Marc'Antoniju da nesmetano i usredsređeno obavlja svoju dužnost, time što će zbrinuti njegovih pet kćeri u Kopru, gdje je već bio poslao tri, dodjelom doživotne godišnje stipendije od 100 zlatnih cekina, svakoj od njih po 20 cekina za ishranu i obrazovanje.⁹⁴ Marc'Antonio je ubrzo oženio Sopranu Caterinu Olivieri, kćerku Oliviera Olivieria, ključne figure Latinske zajednice u Peri i dragomana u francuskoj ambasadi.⁹⁵

Marko Antun i njegov nesuđeni zet, moldavski vojvoda Gaspar Gratiani

Marc'Antonio Borisi se pominje u vezi sa dokumentom od januara 1619. koji je stigao u Veneciju,⁹⁶ kao i po pitanju protivturskog angažova-

⁸⁹ *Isto*, 254.

⁹⁰ *Isto*, 256.

⁹¹ (Ecnebi defteri 13, ff. 28, 34); M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

⁹² C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 135-136.

⁹³ „Il Molto Magnifico Signor Marc' Antonio Borisi, fu del Magnifico Signor Pietro, Dragomano Grande della Serenissima Signoria di Venezia (...).“ *Isto*, 137-138.

⁹⁴ *Isto*, 115, 143-145.; S. Marković, *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*, 599-600.

⁹⁵ E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects*, 254, 256, 271-273.

⁹⁶ *I "documenti turchi" dell'archivio di stato di Venezia*, Inventario della miscellanea a cura di Maria Pia Pedani Fabris, Ministero per i beni culturali e ambientali, Ufficio centrale per i beni archivistici, Venezia 1994., 327.

nja uskoka.⁹⁷ Diplomatske aktivnosti u naznačenom pravcu vezuju se, prema nekim piscima, za Dalmatinca, Hrvata,⁹⁸ Morlaka,⁹⁹ odnosno Ličanina Gaspara Gratianija (1575/80-1620), moldavskog vojvodu od februara 1619. do septembra 1620, koji je od 1606. obavljao dužnosti tumača (vladao je hrvatskim, italijanskim, njemačkim, engleskim, turskim, grčkim)¹⁰⁰ i diplomate za razne evropske države (za engleskog ambasadora u Carigradu, toskanskog nadvojvodu i španskog vicekralja u Napulju)¹⁰¹ i Osmanlije, pregovarajući o oslobađanju hrišćanskih zatočenika iz ruku korsara Barbarije. Kao dragoman na Porti, 1615/18. se bavio otomansko-habsburškim graničnim pregovorima na relaciji Carigrad – Beč i Prag, i igrao igru dvostrukog špijuna, što mu je koristilo da dođe na tron autonomne moldavske kneževine 4. februara 1619.

Nakon imenovanja moldavskim vojvodom, Gaspar Gratiani (Graziani, Gracianis, Gračianis) je nastojao da konkretizuje bračni projekt koji bi mu omogućio da se okoristi dragocjenom diplomatskom saradnjom i političkom podrškom Mletačke Republike kod Porte, preko baila u Carigradu i velikog dragomana tamošnje ambasade, Marc'Antonia Borisija. Ciljajući na neposredne političke rezultate koje je želio da postigne diplomatskim zagovorima mletačkog predstavništva u Carigradu, Gratianiju je cilj bio da oženi jednu kćerku Borisija.¹⁰²

⁹⁷ Senat je bailu 3. avgusta 1619. dao smjernice na osnovu „*anco delle lettere scritte dal Gratiani al Borisi*“, ističući da ne želi da mletački ministri u izmještanju uskoka imaju ikakvog učešća („*si haverebbe da desiderare che non solo cinquecento ma ogni maggior numero de Uscocchi fusse condotto in lontane parti*“). C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 212.

⁹⁸ Up.: Cristian Luca, „Il patrizio veneto Polo Minio, viaggiatore in Moldavia nei primi decenni del Seicento“, u: *Da Est ad Ovest, da Ovest ad Est. Viaggiatori per le strade del mondo*, Gaetano Platania (ed.), Viterbo: Sette Città, 2006, 88, 93.

⁹⁹ Njegova porodica se naselila u okolini Karlovca, izbjegavši s područja naseljenog Morlacima u Dalmaciji, pa je on možda pripadao morlačkoj, odnosno vlaškoj populaciji; hroničar Miron Costin ga naziva samo *Frank*, dok je Nicolae Iorga naveo da je Gračac ime starog *Morlahi* grada u Bosni. Gratiani je kao dijete odveden iz sela i bio sluga Kaštelana *Susseda*. Prema Thomasu Gainsfordu, njegovi brat i sestra su zarobljeni od Osmanlija i prevedeni u islam. Laura Jane Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown and its Embassy in Constantinople with Pretenders to the Throne of the principality of Moldavia between the years 1583 and 1620, with particular reference to the pretender Stefan Bogdan between 1590 and 1612.*“, PhD Thesis, University of London, 1993, 400.

¹⁰⁰ Manfred Stoy, „Gaspar Gračiani, Fürst der Moldau 1619-1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreißigjährigen Krieges“, *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 112. Band, Heft 1-4, Oldenbourg 2004, 306.

¹⁰¹ Pretpostavljalo se da je Gratiani u Veneciji stupio u službu engleskog diplomate Sir Henryja Wottona (kako ga identifikuje Paul Cernovodeanu), a da je u Carigrad otišao u službi Paula Pindara, koji je stigao 1611; tamo je bio zaposlen kao dragoman. Međutim, postoje dokazi da je Gratiani ušao u englesku službu znatno ranije i ne preko Wottona. L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 401.

¹⁰² „Prije odlaska za Iași *Gracianija* je zaokupio još i privatni problem. U *Odi biseru Jadrana* priznao je da je Mletačkoj Republici do sada odricao dužno poštovanje i ujedno je zamolio

Fig.2. Gaspar Gratiani (1575/80-1620), commons.wikimedia.¹⁰³

Plan moldavskog kneza, međutim, nije imao povoljan ishod zbog političke težine koju je preuzimao, realizacijom kojeg bi se okončala koherentnost diplomatske strategije Mletačke Republike prema Otomanskom carstvu, čiji je vazal bila Moldavija.¹⁰⁴ Pisma koja je Gratiani uputio duždu, iskazujući divljenje mletačkom sistemu uprave te spremnost za služenje interesa Venecije u jugoistočnoj Evropi, laskajući vrhovništvu visokih magistratora Serenissime, nisu uspjela da sakriju prave razloge pretjeranosti dobre volje moldavskog vojvode. Stoga su Mlečani s relativnom lakoćom odgonetnuli ulogu koju je u kontekstu vanjske politike Gratianija preuzimao ovaj potencijalno izvrstan bračni sporazum s jednom od kćerki velikog dragomana Marc' Antonia (*„una figliuola del s-re Borisi, dragoman grande di Lei; il valor del quale tanto stimo quanto anco a questa Porta et in ogni lu-*

baila Almora Nanija za dozvolu da se smije oženiti kćerkom mletačkog tumača *Marc Antonia* Borisija. Ovo je tim čudnije, jer se upravo Borisi uvijek nepovoljno izjašnjavao o *Gracianiju*. Bailo se nije usuđivao da u ovoj stvari donese odluku svojom voljom i molbu je prosljedio duždu. Prosac ipak za sada nije imao uspjeha.“ Manfred Stoy, „Das Wirken Gaspar Gracianis (Graftianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4. Februar 1619“, *Südost-Forschungen, Internationale Zeitschrift für Geschichte, Kultur und Landeskunde Südosteuropas*, Band XLIII, R. Oldenbourg / München 1984., 120-121.

¹⁰³ CC BY-SA 3.0, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=670172> (18. 12. 2019.).

¹⁰⁴ „Odmah nakon njegovog izbora na moldavski prijesto, 13. februara 1619, Gaspar Gratiani je nagovorio Paula Pindara da mu posudi dio novca potrebnog za plaćanje darova obećanih podržavaocima kraj Divana, posebno Iskender-paši, koji je obezbijedio njegov izbor na moldavski tron. U aprilu 1620. dug još uvijek nije bilo vraćen i Pindar je tražio da mu se novac nadoknadi, zbog čega je sklopljen ugovor koji je Gratiani potpisao, garantujući isplatu, i poslat moldavskom agentu u Carigrad, Mihai Stanzeru, koji je bio dužan pristati da jemči za dug.“ Radilo se o sumi od 6.600 cekina, čijoj su pozajmici svjedočili Marc' Antonio Borisi i Cristoforo Brutti, Bartolomeov sinovac. „Pindarov motiv da pozajmi Gratianiju novac nije bio da neposredno zaradi od podrške Gratianiju. Izgleda da je ambasador, koji je bio vrlo bogat čovjek, sa zadovoljstvom pomagao Gratianijevo postavljanje u Moldaviji. Pindar je vjerovatno bio svjestan da je Gratiani dobio zadatak pregovaranja o mirovnom sporazumu Poljske i Osmanlija koji bi obezbijedio da trgovina Engleske na Balkanu i na području Dunava ne bude prekidana sukobom. Drugo, Gratiani je bio njegov lični prijatelj i bivši kolega, čovjek čiji su talenti kao diplomate dobro služili interesima engleske ambasade i trgovačke zajednice u prošlosti i moglo se očekivati da će biti od koristi u budućnosti. Pindar je bio potpuno nesvjestan Gratianijevih prohabsburških simpatija i njegovog članstva u *Hrišćanskoj miliciji* i mogao je očekivati da će ostati na moldavskom prijestolu niz godina.“ L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 414-415, 416.

ogo viene riputato“).¹⁰⁵ Gratiani je želio važnog i iskusnog saveznika u budućem tastu, koji je održavao vrlo razvijene kontakte sa najuglednijim carigradskim i otomanskim dostojanstvenicima, nadajući se podršci koju bi mu i bailo mogao ponuditi (s obzirom na Gasparovu vjernost mletačkim interesima na Levantu) - imajući za cilj da i pored nepovjerenja Porte konsoliduje vanjsku politiku s podrškom Serenissime. Tako je nesumnjivo mogao pregovarati o detaljima antiotomanske vojne kampanje, o kojoj je očigledno razmišljao od dolaska na položaj vojvode.¹⁰⁶

Vanredni ambasador Francesco Contarini, i Almorò Nani, bailo Venecije u Carigradu, pisali su 1. februara 1619. Glavarima mletačkog Vijeća desetorice: „Borisi, veliki dragoman, obavijestio nas je prije nekoliko dana da je od pomirenja između njega i Gratianija, zadnji zatražio ruku njegove kćeri. Assan-paša i muftija savjetovali su mu da prihvati prijedlog i u Carigradu je stvar objavljena kao da je već utanačena. Međutim, Borisi je kao javni službenik želio savjet o smjeru koji bi trebao slijediti; on veoma oklijeva i misli da je to samo Gratianijev način da unaprijedi svoje pretenzije na vojvodstvo Bogdanije.¹⁰⁷ Stoga je tražio naše mišljenje. Rekli smo mu da bismo se trebali savjetovati s Vašom Vedrinom i pohvalili ga što nam je rekao. Sreo je Gratianija u (Hasan-)pašinoj kući, gdje je zahtjev obnovljen, ali se (Borisi) izvinio (zbog kašnjenja s odgovorom).¹⁰⁸ Nazvao je Gratianija lažnim čovjekom kojeg su plaćale druge vojvode, i koji je činio stvari protiv Republike.¹⁰⁹

Engleski ambasador (Pindar) je nedavno došao da razgovara sa mnom, bailom, po tom pitanju. Rekao je da ga je Gratiani preko njegovog sekreta-

¹⁰⁵ *Revue Des Études Sud-est Européennes*, Tome 10, 244.

¹⁰⁶ Cristian Luca, „Influssi occidentali sull’atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi romeni nei secoli XVI e XVII“, https://www.webcitation.org/query?url=http://www.geocities.com/serban_marin/luca2.html&date=2009-10-25+21:19:18, 111.

¹⁰⁷ Marc Antonio i Bernardo Borisi pošli su u Moldaviju u sviti svojeg ujaka, Bartolomea Bruttija. Bernardo je služio kod Radu Mihneae u Vlaškoj i Moldaviji postavši *Postelnic* u Vlaškoj, između aprila 1613. i jula 1616, a u Moldaviji od novembra 1616. do decembra 1618, preduzimajući niz misija u Transilvaniji i Carigradu za svojeg gospodara. U rumunskim je zemljama *hetman* Bernardo bio poznat kao *Bărnarea*. L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 409-410; Eugenio Lozovan, „Un médecin danois en Moldavie: Hans Andersen Skovgaard (1600-1656)“, *Románica, Facultad de Humanidades y Ciencias de la Educación*, No. 4, <http://sedici.unlp.edu.ar/handle/10915/14240> (24. 12. 2019), 82-83.

¹⁰⁸ L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 411.

¹⁰⁹ Pretpostavlja se da su implicirane Gratianijeve veze s *Hrišćanskom milicijom* i njegove navodno prohabsburške simpatije. U odnosu na protivmletačko djelovanje, moglo se raditi o stalnoj vezi sa Španijom. Prema onovremenim obavještenjima, habsburški diplomati su takođe podržavali Gratianijevo imenovanje vojvodom Moldavije. Sračunati politički manevri Gratianija uticali su na umanjjenje uticaja Prevedre na Porti i time na nepovjerenje Venecije prema njemu. *Isto*, 408; C. Luca, „Il patrizio veneto Polo Minio, viaggiatore in Moldavia“, 89.

ra molio da dođe i zamoli me da pomognem s Borisijem oko sklapanja ovog braka. Gratiani je želio da dođe i carski ambasador, ali je on to otklonio osjećajući da su njegovi (Pindarovi) odnosi sa mnom bili takvi da se smatrao uvjerenim da bi trebalo da primim sve kao dobro; nije govorio duže na tu temu, jer mislim da je samo želio da može kazati Gratianiju da je učinio ono što je on tražio. Rekao sam da nije lako dati savjet u takvim poslovima i primijetio sam da se ljudi obično uzdržavaju od uplitanja u bračne stvari. Borisija sam znao kao čovjeka koji se dobro brinuo za vlastite interese i koji je bio sposoban da odlučuje o njima bolje nego iko drugi.¹¹⁰ Stoga sam smatrao da je bolje ne reći ništa ni za ni protiv.

Ambasador je nakon toga rekao da je i on istog mišljenja, i da je čak odbio da posavjetuje svojeg brata o braku jedne od njegovih kćeri, jer mnogi ljudi prosuđuju samo po jednom događaju, i neko se krivi za pogrešno mišljenje iako je dato zanovano na dobrim temeljima.¹¹¹

U mletačkom Vijeću desetorice je 20. marta 1619. odlučeno „Da pisma našeg ambasadora i baila u Carigradu od 1. februara prošlog, prema tome koliko im je prenio veliki dragoman Borisi o zahtjevu Gratianija da mu jedna njegova kćerka bude žena, i podsticaji na to Asan-paše i muftije, čak s poslovanjem u vezi s tim učinjenim od ambasadora Engleske kod rečenog baila, budu razmatrani u našem Kolegiju mudrih, s tim da se od sekretara tog vijeća obezbijedi dužna tajnost, a takođe u Senatu i kako se njima bude činilo shodnim.“¹¹²

¹¹⁰Možda su Marc'Antonio, njegova porodica i okolina gledali na Gratianija, zbog njegovog prividnog uticaja i bogatstva, kao na skorojevića i avanturistu, koji je nastojao da zadobije nešto društvene prihvaćenosti ženidbom s pripadnicom prestižne familije. Drugi snažan razlog ticao bi se uticajnog prisustva Bernarda Borisija u Moldaviji; ženidbom sinovice osigurala bi se njegova lojalnost. Kad je Gratiani postao vojvoda, okrenuo mu se radi podrške i povjerenja, postavivši ga za *hatmana*. L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 410.

¹¹¹„Venice: March 1619, 12-20“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 15, 1617-1619*, ed. Allen B Hinds (London: His Majesty's Stationery Office, 1909), 487-503. *British History Online*, accessed December 18, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol15/pp487-503>.

¹¹²„1619, 20 marzo, in *Consiglio di X - Che le lettere dell'Ambasciatore e Baylo nostri in Costantinopoli del primo febbraio prossimamente passato, di quanto ha loro conferito il Borisi Dragoman Grande per la richiesta fattali dal Gratiani di una sua figliola per moglie, et esortationi a questo di Assan Bassa, et del Mufti, con l'ufficio perciò fatto anco dall'Ambasciatore d'Inghilterra col Baylo predetto, siano rimesse ai Savi del Collegio nostro, commessa per un Segretario di questo Consiglio la debita segretezza, et così anco al Senato e come ad essi parerà.*” C. Luca, „Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi romeni“, 118.; „Venice: March 1619, 12-20“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 15, 1617-1619*, ed. Allen B Hinds (London: His Majesty's Stationery Office, 1909), 487-503. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol15/pp487-503>. (nos. 798, 800).

Ni upornost Gratianija, niti inicijalna predusretljivost dragomana Borisija, kao ni vjerovatne preporuke u tom smislu venecijanskog patricija Paola Minia,¹¹³ čiji su razgovori s novoimenovanim vojvodom Moldavije vođeni u Carigradu i u moldavskom glavnom gradu, ipak nisu razbili neumoljivo rezonovanje Serenissime.¹¹⁴ Dok se Minio mogao pobožati pobune, ili većih poreskih nameta zahtjevnog Gratianija,¹¹⁵ vjerovatno je postupanje Senata, Vijeća deseterice i Državnih inkvizitora ubrzo indiciralo Marc'Antoniju Borisiju¹¹⁶ put koji će slijediti. U stvari, odbijanje da se da saglasnost na brak

¹¹³ Stigavši iz Iaşija, prijestonice Moldavije, Minio je od Contarinija i Nanija bio ovlašten da čestita Gratianiju posjetom u Bogdan saraju u Carigradu; mletačku delegaciju su činili i veliki dragoman bailata Marc'Antonio Borisi i dragoman Cristoforo II Brutti. Minio je u pismu glavarima Vijeća deseterice istakao da je Gratianija upoznao nekoliko godina ranije u Veneciji. Polo Minio je 16. februara 1619. pisao Contariniju i Naniju sljedeće: „Izbor Gaspara Gratianija za vojvodu Moldavije me je uzbunio jer svoju imam familiju u toj pokrajini. Ipak, otišao sam da mu čestitam i kad smo bili sami, zamolio me je da iskoristim svoj uticaj da privolim Vaše Ekselencije dozvoliti Marc'Antoniju Borisiju da mu da kćer za ženu. Rekao je da je njegov vrlo dragi prijatelj engleski ambasador namjeravao pristupiti Vašim Ekselencijama na tu temu, ali da je bio u prilici da vidi samo baila.“ C. Luca, „Il patrizio veneto Polo Minio, viaggiatore in Moldavia“, 87; „Venice: February 1619“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 15, 1617-1619*, ed. Allen B Hinds (London: His Majesty's Stationery Office, 1909), 461-480. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol15/pp461-480>.

¹¹⁴ M. Stoy, „Das Wirken Gaspar Gracianis (Gratianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4. Februar 1619“, 49-122. Up.: „7. Der Vertrag von Komorn im Jahre 1618“, 105: „Bonomo je sada od skoro jasno sumnjao da je Iskender potkupljen od mletačkog dragomana Marc Antonia Borisija.“

¹¹⁵ Pobuna bi uzrokovala sultanovo nastojanje da Moldaviju podvrgne neposrednoj upravi. L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 413.

¹¹⁶ „(...) visita del Gratiani, eletto voivoda di Bogdania, nella quale contenendosi diversi ragionamenti li ha posto in scrittura, che qui allegata Le inviamo, stimandola degna della notizia di Vostre Eccellenze. Apresso anco per occasione de diverse istanze, fatte a Messer Marc'Antonio Borisi Dragomanno grande, perchè egli si disponga dare in matrimonio una sua figliola allo stesso Gratiani (...). Dalle vigne di Pera, a 16 di febbraio 1619.“

„(...) Gasparo Gratiani, eletto Voivoda di Bogdania, che si mostra pieno di buona disposizione verso la Repubblica et di una scrittura di Marc'Antonio Borisi Dragoman Grande, per le istanze che li sono fatte da esso Gratiani, perchè li dia una di sue figliole per moglie, mostrandosi il Borisi di aborreire la proposta, (per) desiderio di conservarlo amico, ma supplicando di consiglio, et risoluto di non si va scortar dalla volonta della Repubblica. LCX, vedi la deliberazione 3 aprile 1619 in filza segreta.“ (šifrirano pismo Marc'Antonija Borisija je hartija 105, „pure questa un difoglio collocato nella stessa busta 7“, hartija koja se čini autografom istog).

„1619, 20 marzo, in Consiglio di X(...)“

Ricevammo dopo le Vostre lettere de 17 gennaro, quelle anco de Primo febraro passato, in proposito di quanto è passato tra il Gratiani et il Borisi nostro Dragoman Grande per la reconciliazione tra di loro seguita. All'ufficio dal medesimo Gratiani con Voi fatto per farsi creder ben disposto verso le cose della Repubblica nostra, et la sua istanza per ottenere in matrimonio una figliola di esso Borisi, et come habbiamo col Consiglio nostro di X stimato assai fat-

njegove kćerke sa Gratianijem već se otvoreno manifestovalo u korespondenciji baila¹¹⁷ s Venecijom, koja je izgleda u tom smislu sadržala prilično precizno upravljene indicije.¹¹⁸

Gratianijeve nade u pohod bile su posebno vezane za ubjeđenje da će ulazak Habsburga u rat na odlučujući način ojačati hrišćanske snage i dovesti do konačne pobjede protiv zajedničkog neprijatelja. Međutim, interesi Austrije bili su okrenuti unutrašnjim problemima vezanim za izbijanje Tridesetogodišnjeg rata.¹¹⁹ Tako je inicijativa Gaspara Gratianija, koji je postao otvoreni saveznik Poljaka u njihovom poduhvatu protiv Osmanlija 1620. lišena carske pomoći, tragično propala nakon pobjede koju je iste godine vojska Porte izvojevala u Moldaviji. Hrvata, vjerovatno iz Gračaca,¹²⁰ ubila su kod Cecore na Prutu 19/20. septembra dva moldavska bojara, dok je bio u bjekstvu, nakon poraza svojih trupa, koje su bile pod komandom „italo-levantina“ Bernarda Borisija.¹²¹

Evropska putovanja, na kojima je Gratiani stupao u kontakt s kraljevima zapadnih država, nisu mnogo uticala na njegov stav u unutarnjoj politici, već su indukovala strategiju koju je slijedio u vanjskoj politici, da samo veliko savezništvo, u kojem će biti ujedinjene sve snage hrišćanstva, može definitivno poraziti Otomansku imperiju i okončati tursku vladavinu u Evropi.¹²² Uzavrelost antiotomanskih pobuna koja je prožimala područje Balka-

ti emergenti, così ci è piaciuta la risoluzione Vostra di haverne dato particolare conto ai Capi del detto Consiglio, et prudentissima la maniera che havete tenuta nelle Vostre risposte, et li discorsi, et considerazioni Vostre in detti propositi, et come delle prime lettere (...). C. Luca, „Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi romeni“, 117-118.

¹¹⁷ Da je Borisi smatrao da Gratiani ima ikakve šanse da ostane vojvoda Moldavije duže vrijeme vjerovatno bi bio spreman da svoju kćer da za ženu vladaru tako važnog vojvodstva. S obzirom na krajnju neizvjesnost položaja vojvode Moldavije, izgleda da je Borisi očekivao njegovo brzo uklanjanje, što ne samo da bi dovelo njegovu kći u pogibelj, već bi i porodični interesi bili u opasnosti. Možda se nadao da će mu dužd i Senat olakšati time što će odbiti da daju odobrenje sklapanju braka. Zapadnoevropske ambasade u Carigradu takođe nisu imale naročito mišljenje o odnosnim vladarima i nisu se trudile da uspostave korisne odnose s njima. L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 412-413.

¹¹⁸ C. Luca, „Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi romeni“, 112.; „(...) *della continuazione delle sue istanze per avere in moglie una figliola del Borisi*“, što je s izvještajem Minia i pismom Borisija već bilo proslijeđeno Kolegiju mudrih i Senatu (u Vijeću desetorice, 4. aprila 1619, upućeno bailu u Carigradu). *Isto*, 119.

¹¹⁹ *Isto*, 115.

¹²⁰ Up.: M. Stoy, „Das Wirken Gaspar Gracianis (Gratianis) bis zu seiner Ernennung zum Fürsten der Moldau am 4. Februar 1619“, 51-56, 84-85.

¹²¹ C. Luca, „Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi romeni“, 115.; S. Marković, „Barski patricijski rod Borisi u prošlosti“, 89.

¹²² C. Luca, „Influssi occidentali sull'atteggiamento politico di alcuni principi dei paesi romeni“, 115. „Pisma caru Ferdinandu II, Velikom vojvodi Cosimu II od Toscanе, papi Pavlu V i kralju Filipu III od Španije ostala su očito bez odjeka, sa izuzetkom jednog. Samo je papa Pavle V u odgovoru, izvinjavajući se objasnio, da se on, nažalost, uslovljen podrškom koju

na imala je podržavaoce koji su razmatrali mogućnost preduzimanja vojne kampanje hrišćanskih zemalja.¹²³ Otuda, i iz drugih smjerova, ni rodu Borisi nisu bili strani ratni planovi protiv Otomanske imperije.

Rasvjetljavanje okolnosti vezanih za smrt velikog dragomana Borisija

U pismu mletačkog Senata generalnom providuru Zaneu navedeno je da „*fedelissimo Marc' Antonio*“ 1617. g. služi kao veliki dragoman u Carigradu na najveće zadovoljstvo Senata. Na tu se konstataciju 1873. g. nadovezuje T. Luciani: „Nakon 36 godina istrajne, vjerne i cijenjene službe, kojom je podržavao javno dobro, umro je zadavljen na pragu Divana“.¹²⁴

Fig.3. Prikaz vješanja Marc'Antonia Borisija u Kodeksu *Cicogna* 1971, f. 39r, koji se čuva u Muzeju Civico Correr u Veneciji;¹²⁵ didaskaliju je napisao također dragoman: Marco Tarsia bio je „giovane di lingua“.¹²⁶

daje caru, ne bi vidio u položaju da se odazove pozivu na pomoć.“ M. Stoy, „Gaspar Grațiani, Fürstder Moldau 1619-1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreißigjährigen Krieges“, 314.

¹²³ „Pri tome treba ukazati na to da se *Grațiani* za vrijeme svojeg posljednjeg boravka u Beču 1618. godine priključio jednom pokretu koji je sebi postavio za cilj oslobađanje balkanskih naroda od osmanlijske vladavine, naime takozvanoj *Milice Chrétienne*, odnosno *Militia Christiana*, pri čemu su već od početka 17. vijeka Carlo de Gonzaga vojvoda od Neversa, i kapucin i povjerenik Richelieu, *Père Joseph*, nastojali da ponovo ožive staru zamisao o krstaškom ratu.“ M. Stoy, „Gaspar Grațiani, Fürstder Moldau 1619-1620: seine marginale Rolle in den Anfängen des Dreißigjährigen Krieges“, 313.

¹²⁴ „(...) di assidua, fedele e plaudita servitù, conseguì l'onorato fine di morire strozzato sulla soglia del Divano (...)“. Tomaso Luciani, „Notizie e documenti per la conoscenza delle cose istriane. Di alcuni individui delle famiglie Sabini, Tarsia e Borisi di Capodistria e Petris di Cherso. I Borisi.“ *La Provincia, dell'Istria*, Capodistria, 1. agosto 1873, Anno VII, N. 15, 1279, 1305.

¹²⁵ Ilustracija vješanja M. Borisija iz Muzeja Civico Correr (dalje: MCC), *Cod. Cicogna* 1971, fol. 39 r, prenijeta je u djelu E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects and cultural mediation in the early modern Mediterranean*, a ovdje iz: E. Natalie Rothman, „Visualising a Space of Encounter: Intimacy, Alterity, and Trans-Imperial Perspective in an Ottoman-Venetian Miniature Album“, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XL (2012), fig. 24 („Grand Dragoman Borisi Hanged“), 73.

¹²⁶ Nevin e Raniero Speelman-Özkan, „I dragomanni“, *Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti*, a cura di Maria Pia Pedani, *Hilâl. Studi turchi e ottomani* 3, Edizioni

Nakon pogoršanja odnosa između Porte i Venecije, Marc'Antonio Borisi¹²⁷ je uhapšen i okrutno ubijen.¹²⁸ G. Caprin citira T. Lucianija, da je nakon 36 godina revnosne, vjerne i iskrene službe¹²⁹ uslijedila časna smrt Marc'Antonija davljenjem kraj prijestonog Divana, odnosno na pragu sale u kojoj se sastajalo sultanovo vijeće, zbog toga što je neustrašivim duhom, „*al cospetto di quel barbaro Ministro*“, branio pravo i dostojanstvo domovine.¹³⁰

Ca'Foscari, Venezia 2013, 60, 63.

¹²⁷ Osim već navedenih dokumenata, Marc'Antonio Borisi je tokom decenija svoje službe preveo obraćanje sultana Mehmeda III duždu Pasqualeu Cicogni (juna 1595), kao i vladarska obraćanja i ostale zapovijedi najvažnijim osmanskim dostojanstvenicima i područnim upraviteljima. Neka od njih odnosila su se i na prostor današnje Crne Gore: kadiji i kaštelanima Herceg Novog iz 1604; beglerbegu *di Camissa*, sandžaku Hercegovine i kadiji Herceg Novog, 1605; sandžaku Hercegovine, kadiji Herceg Novog i dr., 1605; sandžaku Skadra i kadijama Crne Gore i Podgorice, 1606; kadiji Herceg Novog i kaštelanu te tvrđave iz septembra 1612; sandžaku Hercegovine i kadiji Herceg Novog iz februara 1613; pismo kapetana mora kadiji i kaštelanu Herceg Novog iz jula 1613; obraćanje sandžakbegovima i kadijama od Porte do Klisa; pismo janičarskog age subaši i serdaru janičara u Herceg Novom; kadiji Crne Gore. M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

¹²⁸ S. Marković, „Barski patricijski rod Borisi u prošlosti“, 90.

¹²⁹ Uz naznačeno, dragoman Borisi je u julu 1592, pored verzije A. Negronija, dragomana *Signorie*, preveo pismo bosanskog Hasan-paše generalnom providuru Ermolau Tiepolu o kršenjima važećeg sporazuma od uskoka i mletačkih posada sa zadarske teritorije, i dr. Oko 15. decembra 1595. preveo je sultanovu naredbu beglerbegu Bosne u vezi sa granicama prema Mletačkoj Republici i uznemiravanjem njenih podanika. Godine 1604. preveo pismo sultane majke mletačkoj Sinjoriji, koja obećava prijateljstvo sultana ukoliko se Mlečani budu pridržavali mirovnog sporazuma, kao i sultanov ferman o obnovi mira s Venecijom, koji obuhvata i ostrvo Tinos. Krajem januara 1604. je preveo „*involgare*“, utanačenje između sultana Ahmeda i baila Ottavia *Buona* u vezi sa zabranom pristupa gusarima u Modon, Koron, Santa Mauru, Prevezu, Tunis i dr., kao i sa načinom postupanja s mletačkim brodovima u lukama Otomanske imperije; da se za napade senjskih uskoka, koji su podanici „*dell' imperatore di Germania*“ Mlečani neće smatrati odgovornim za štetu; o postupanju s hodočasnici u Svetoj zemlji, i dr.: prijevod je pročitao u Senatu 5. aprila 1605. Oko 10. aprila 1610. Borisi je preveo pismo sultana Ahmeda duždu u vezi sa opravdanjima uništenja od mletačkih brodova galijice Murata raisa kod Paksosa, koji je protivno mirovnog sporazumu gusario u Jadranu; sultan je tražio da se 35 zarobljenih muslimana preda kadiji Preveze. Početkom februara 1618. preveo je pismo sultana Osmana I duždu o posjeti baila prilikom svojeg uzdizanja na tron, o obnovi uslova mira i o šteti nanijetoj bosanski mtrgovcima sa španskih lađa, zbog koje ne smiju biti uznemiravani mletački trgovci u Bosni. Jedan Borisijev prijevod je datiran u februar 1619. (potvrda i obnova mirovnog sporazuma s Mletačkom Republikom od sultana Osmana I, izdate na zahtjev mletačkog baila Francesca Contarinija). *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia* (XXV: 81, 115; XXVII: 4, 6, 7, 36, 90, 92), 63-64, 73, 116-117, 128, 150.

¹³⁰ „(...) Marc' Antonio Borisi coprivano il posto di interprete presso il Divano. Marc' Antonio Borisi morì strozzato sulla soglia della sala, in cui il sultano teneva consiglio.“ U fusnoti na str. 222: „Tommaso Luciani (*La Provincia*, a. VII, n. 15) scrive di Borisi Marc' Antonio: destinato interprete di lingua in Costantinopoli, fu il primo dei sudditi Veneti che sostenesse il carattere di *Dragomanno grande* alla Porta e ,dopo 36 anni di assidua, fedele e plaudita servitù conseguit l'onorata fine di morire strozzato sulla soglia del Divano' per avere al

Još 1680, ali s pogrešnim navođenjem Borisijevog prezimena, B. Nani je saopštio širi kontekst ovoga čina.¹³¹ Vizuelizacija egzekucije velikog dragomana u naručenom Kodeksu možda nije imala samo namjeru da istakne turski inat i okrutnost, već i da prikrije tajne postupke mletačkih državnih inkvizitora, koji su sumnjali da je Marc' Antonio špijunirao za Špance.¹³² Shodno tome, istaknuto je da arhivski dokaz sugerise da se Borisijeva smrt nije zbilja usljed otomanskog kaprica, već prije zbog tajne urote tih inkvizitora.¹³³ Međutim, poznate su šifrirane stavke pisma Zuannea Magna i kolega državnih inkvizitora carigradskom bailu, na osnovu kojih se, na osnovu njegovih veza sa don Ottaviom Sapienzom, kapelanom francuskog ambasadora, otvara pitanje je li zapravo bio i u službi Francuske.¹³⁴ *Inquisitori di Stato* 6. juna 1620. odgovaraju na depešu baila *Zorzia Zustignana*, ističući da je pristiglo obavještenje nedovoljno, zahtijevajući rasvjetljavanje presumirane izdaje pokojnog Borisija u korist Španaca, odnosno Francuza: trebalo je da bailo iskoristi svu marljivost da sigurno proдре u to o kakvoj se praksi, povjerenju i familijarnosti radilo. [„*il già Dragomano Borisi, col mezzo di un Don Ottavio Sapienza, Cappellano di Messer Arlais,*”¹³⁵ *Ambasciatore di Francia,*

cospetto di quel barbaro Ministro con intrepido animo sostenuto il diritto della patria. Questo avveniva in principio del secolo XVII.“ Giuseppe Caprin, *L'Istria nobilissima*, Trieste: Libreria F. H. Schimpff, Editrice; Stabilimento Artistico Tipografico G. Caprin, 1907., 217, 222.

¹³¹ „(...) perche al Primo Visirato in Constantinopoli assunto Ali Bassà, già Capitano del Mare, infestissimo alla Republica si dimostrava. Da tali Ministri è quel Grande Imperio assolutamente diretto, mentre i Rè, sepolti ne' lussi, e nelle libidini del Serraglio, chiusi a tutti, eccetto, che a' vitij, lasciano la suprema autorità degli affari a vilissimi schiavi. Costui, portando nella Carica gli affetti di privato, & i pensieri delle vendette per due Galeotte da corso, prese già qualche tempo da' Legni Veneti; sfogò subito il mal talento contra il Buonricci, Dragomano del Bailo, c'haveva appunto contra di lui proseguito nel sopradetto negotio, facendolo strangolare ingiustissimamente.“ Na margini te stranice: „che f'a togliere ingiustamente la vita al Dragomano del Bailo“. *Historia della repubblica veneta di Battista Nani*, In Bologna, M. DC. LXXX., Nella Stampa di Gioseffo Longhi., 108.; *Degl'istorici delle cose veneziane, I quali hanno scritto per Pubblico Decreto*, Tomo ottavo, che comprende la parte prima dell'istoria della repubblica veneta di Battista Nani, In Venezia, MDCCXX. Appresso il Lovisa., 207. Potertao S. M.

¹³² E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects*, 336-337.

¹³³ ASVe, *Inquisitori di Stato*, reg. 148, f. 27. E. N. Rothman, „Visualising a Space of Encounter“, 72, 73, 79.

¹³⁴ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 140-141.

¹³⁵ Achille de Harlay de Sancy, Kongregacije oratorija Isusa i Bezgrješne (Pariz, 1581 - 1646), sin Nicolasa de Harlaya, seigneur de Sancy, bio je francuski diplomata i intelektualac, poznat kao lingvista i orijentalista. Iskoristio je mogućnosti da nabavi značajne grčke i jevrejske rukopise, koji se sada nalaze u Nacionalnoj biblioteci u Parizu. Između 1610. i 1619. bio je francuski ambasador u Osmanskom carstvu, gdje je na sumnjiv način stekao bogatstvo od oko 16.000 sterlinga, a za prevare je bio kažnjen batinanjem po tabanima, po naredbi sultana Mustafe I. Levefre, jedan od njegovih sekretara, napisao je *Voyage de M. de Sancy, ambassadeur pour le Roi en Levant, fait par terre depuis Raguse jusques à Constantinople*

*faceva avvisare Spagnoli](...).*¹³⁶ C. Luka donosi pismo sa naznakom šifriranih redova.¹³⁷

Dok se ističe i da je egzekucija 1620. mogla imati veze s Gratianijem¹³⁸ – što je izgledno u vezi s njegovim ustoličenjem, u Borisijevoj rodbini nije nedostajalo poveznica sa Španijom; Marc'Antoniov djed po majci, Antonio Brutti, 1556. godine je bio preporučen povjerenicima španskog kralja Filipa II, a ujak Bartolomeo, dok je bio mletački dragoman u Carigradu, od 1574. do 1579. bio je i španski špijun.¹³⁹ Ipak, recentnija historiografska djela (čak i istih autora) sve manje značaja pridaju ovakvim pretpostavkama.

Izvor s kraja septembra 1620. bilježi njegovo smaknuće, pri čemu se naglašava da je Borisi branio mletački stav bez ikakve uvrede po pašu i više sudije (*Cadileschieri*):¹⁴⁰ „*Fu lungo contrasto, et mentre il Borisi difendeva la causa senza minima offesa, né del Bassà né dei Cadileschieri, il Bassà disse una parola nell'orecchia ad uno delli Cadileschieri, et poi soggiunse, parlando col Borisi: 'si sa bene quanti misfatti tu hai commesso', et infiammandosi tutto comandò che immediate fusse dato in mano del Subasì et*

l'an 1611. Ušao je zatim u crkvenu službu postavši biskup Saint-Maloa. „Sancy, Nicolas de Harlay, Seigneur de s.v. Achille Harlay de Sancy“, *Encyclopædia Britannica*, 24 (11th ed.): Cambridge University Press, 131.

¹³⁶ U nastavku su i ostali šifrirani redovi: „Presenti di ducento et più M.i[?] per volta et sebene essendo seguita la morte di esso Borisi“, „Della poca fede di Ministro così principale“, „Il Borisi col sud.o Capellano, se in effetto egli s'attrova an.a al servitio di Francia, se altri Dragomani han'o“, „Le altri Dragomani, et Ministri suoi haveran'o confidenza, et pratica stretta col d.o Capellano et altri della Casa di Francia non potendo, se non grandem.te conferire al publico servitio, tenerli assai lontani et N. S. Dio la guardi“. (pismo Z. Magna i Državnih inkvizitora bailu u Carigrad. *Inquisitori di stato*, omotnica 148, c. 27. 6. jun 1620.); up.: M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.).

¹³⁷ C. Luca, *Dacorumano-Italica*, 116, 140-141.

¹³⁸ L. J. Fenella Coulter, „*The Involvement of the English Crown*“, 413.

¹³⁹ „*Venice: May 1556, 26-31*“, u: *Calendar of State Papers Relating to English Affairs in the Archives of Venice, Volume 6: 1555-1558*, Rawdon Brown (editor), 1877, <http://www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=100575>, pp. 4-6 (497), (21. 1. 2009.); E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects*, 268.

¹⁴⁰ „Iza Muftije je *Cadileschier*, kojeg takođe bira sultan, a može se uporediti u svojem dostojanstvu i zvanju s onima koje hrišćani zovu patrijarsi: ili pak primati i mitropolitte bilo kojeg kraljevstva. Ovih je samo tri u Turskom Carstvu; svaki od njih ima određen dio carstva koji mu je dodijeljen da bude pod njegovim zapovjedništvom i nadležnošću. Jednome od njih određene su turske pokrajine u Evropi, drugi ima one u Anadoliji ili Turskoj nekad nazivanoj Malom Azijom, dok treći ima ovlaštenja nad Egiptom i drugim pokrajinama na istoku Male Azije. Od svega iz provincija što bude sporno i treba utvrđivati žalbom ili drugačije, donosi se na odlučivanje pred *Cadileschierom* te iste provincije.“ *The policy of the Turkish empire. The first booke, Of the seuerall Orders of Religious persons amongst the Turkes: and first of their Priests. Cap. 24.*, Giles Fletcher, London: Printed by Iohn Windet for W[illiam] S[tansby] and are to be soulede at powles Wharfe at the signe of the Crosse Keyes, 1597., 72r-72v.

*mi licentiò, et di là a poco fu veduto impiccato in una piazza pubblica, atione che mi ha trafitta l'anima vedendo calpestata la dignità pubblica, con certezza di conseguinze anco molto peggiori*¹⁴¹. Konstatacija da je paša došapnuo nešto jednom od viših sudija, a zatim rekao Borisiju da je poznato koliko je nedjela počinio te se razjario i zapovijedio da odmah bude predat u ruke subaši, a drugog Mlečanina otpustio, nagovještava da je Ali-paša duže gajio netrpeljivost prema velikom dragomanu.¹⁴²

Veliki dragoman Marc' Antonio Borisi je obješen na javnom trgu, tako da javno dostojanstvo bude zgaženo, po nalogu velikog vezira İstanköylü Güzelce Ali Paše. *Ali-paša Zgodni*, sin İstanköylü Ahmed-paše, osmanskog upravitelja Tunisa, rođen na Kosu, bio je Kapudan paša (veliki admiral osmanske mornarice) oko 1617. g. i veliki vezir Osmanskog carstva od 23. decembra 1619. do 9. marta 1621.¹⁴³ Borisi je bio s njim u sukobu od kada su obojica bili mladi, a smaknut je pod izgovorom da je govorio protiv njegove časti i ličnosti tokom rasprave o žalbi „koju su neki bosanski trgovci podnijeli protiv Mlečana“.¹⁴⁴

Zapravo je nedavno ustoličeni veliki vezir (nakadašnji *Capitano del Mare*, kako to navodi B. Nani), donoseći sa sobom na dužnost taj lični afekt i pomisli na osvetu, krajnje neprijateljski nastrojen prema Mletačkoj Republici zbog nedavno zaplijenjene dvije brze galiје od mletačkih lađa, pobijesnio zato što je bailov dragoman Borisi govorio u odbranu uzimanja njegovih *galijica*, te krajnje nepravedno naredio da ga zadave, odnosno javno pogube.

Mletački ambasador u Carigradu Almorò Nani je 4. februara 1620. iz Vinograda Pere pisao duždu i Senatu: „Ambasadori Engleske i Flandrije pozvali su me lično da izraze saučešće povodom Borisijeve smrti, koji je ovdje smaknut. Francuski ambasador, koji još nije vidio sultana, poslao je svojeg sekretara, ali carski veleposlanik nije poslao nikoga, što me je malo iznenadilo.“¹⁴⁵ Mletački Senat se 13. marta 1620. obraćao i ambasadoru Su-

¹⁴¹ Dostavljaču obavještenja je, kako navodi, vezir takođe prijetio da će odrubiti glavu, i da se, ako se ne želi stajati u pravdi, podrazumijeva da je mir prekršen. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 142.

¹⁴² C. Luca smatra da se „*longo il contrasto*“ s početka ovog obavještenja odnosi na nesuglasice između Mlečana i osmanskih podanika Bosne. *Isto*, 142.

¹⁴³ Poznat i kao Çelebi Ali-paša ili İstanköylü Ali-paša; Güzelce Ali-pašu je sultan Osman II pogubio 9. marta 1621.

¹⁴⁴ N. e R. Speelman-Özkan, „I dragomanni“, *Il Palazzo di Venezia a Istanbul e i suoi antichi abitanti*, 59-60.

¹⁴⁵ „Borisi, dragoman venecijanske ambasade, zadavljen naredbom vezira Alija koji je bio kivan na Mlečane zbog dva njegova piratska broda koja su zauzele galiје Republike“. „Venice: February 1620, 1-15“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 16, 1619-1621*, ed. Allen B Hinds (London: His Majesty's Stationery Office, 1910 – dalje: London, 1910.), 156-173. *British History Online*, accessed December 13, 2019, [http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp156-173\(no.228\)](http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp156-173(no.228)).

rianu u Hagu: „(...) U Carigradu veliki vezir pobijesnio zato što je dragoman *Marc Antonio* Borisi branio zapljenu njegove *fuste*, učinio mu je da bude javno pogubljen. Upućujemo Vas da sve ovo saopštite Državama, i da dodate da je njihov ambasador tamo (tj. u Istanbulu) obavio vrlo prijateljske usluge u našu korist, zbog čega im toplo zahvaljujemo. Trebalo bi da pozdravimo njegovu izjavu o savezu zaključenom između dviju republika koja bi uvelike koristila našim obostranim interesima. (...)“¹⁴⁶

Pomenuti diplomatski predstavnici bili su ugledne i uticajne ličnosti. Engleski ambasador Paul Pindar (1565-1650), predstavnik kralja Jamesa I u Osmanskom carstvu (1611/20), prethodno je bio trgovac i sekretar engleskog ambasadora. Cornelius Van Haagens je rezidirao u Carigradu od 1612. (kada je poslat da ishoduje zasebne trgovačke kapitule od sultana Ahmeda I) do 1638. g.¹⁴⁷ Francuski ambasador Philippe de Harlay, grof od Césyja, tek je bio stigao iz Pariza da traži zadovoljenje za gubitke katolika i uvredu prethodnom diplomatskom poslaniku, što je 1620. uspješno obavio. Sprijateljio se s patrijarhom Timotejem, koji je umro u jesen te godine, ubrzo nakon večere kod holandskog ambasadora Corneliusa van Haaga, a grof od Césyja je trovanje smatrao zavjerom holandskog i engleskog ambasadora.¹⁴⁸ Djelovanje habsburških rezidenata značajno je doprinijelo da odnosi Beča i Carigrada budu bez tenzija i mirno se odvijaju između 1618. i 1648. g. Izbijanjem *Česke pobune*, baron Ludwig Von Mollard imao je u Carigradu posebnu misiju da osujeti moguće pregovore protestantskih pobunjenika oko pomoći Porte.¹⁴⁹

¹⁴⁶ „Venice: March 1620, 1-14”, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 16, 1619-1621*, ed. Allen B Hinds (London, 1910), 189-201. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp189-201> (no. 285).

¹⁴⁷ Alfred C. Wood, *A History of the Levant Company*, Abingdon, Oxon: Frank Cass & Co. Ltd, 2006, 46-47. „The Constantinople Patriarch Lucaris, friend of the Rev. Edward Pocock, was executed by strangulation in 1638 and the Patriarch's collection of rare manuscripts was rapidly removed by his longstanding friend, the Dutch resident Cornelius Van Haagen (1611-38), and dispatched to Holland, including the Greek manuscript of Clemens Alexandrinus's *Hypotyposes*, which the patriarch had brought from Alexandria to Constantinople, but the ship sank in a storm on the day of its arrival in 1638 in Holland and the manuscripts were lost.” Terrance Michael Patrick Duggan, „On early antiquarians in Asia Minor to the start of the 19th century”, *Gephyra* 17, 2019, 146-147.

¹⁴⁸ Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire 1453-1923*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 84.

¹⁴⁹ Iako Von Mollard nije mogao spriječiti sultana da primi češkog poslanika, a Porta bila sklona da pomogne Pragu, on je uspješno „ohrabrio“ Osmanlije da se opredijele za neutralnost u odnosu na političku avanturu neizvjesnog ishoda. Maria Baramova, „Non-splendid Isolation: The Ottoman Empire and the Thirsty Years' War“, u: *The Ashgate Research Companion to the Thirty Years' War*, ed. by Olaf Asbach and Peter Schröder, London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2014, 121.

Mletački Senat se 14. marta 1620, nastojeći da iz nastalih okolnosti izvuče što je moguće više, obratio bailu u Carigradu: „Iz Vaših pisama od 21. do 30. januara saznajemo s velikom zabrinutošću o smrti dragomana Borisija. Učinili ste najviše što ste mogli, ali primjećujemo da niste umanjili zagriženi gnjev velikog vezira zbog zapljene njegove galiје. Moraćete obilno trošiti novac i pokušati da pridobijete *Chislaragasija*, hodžu i muftiju. Prije svega želimo da u ovom trenutku izbjegnemo otvoreni rat s Turci-

ma. Međutim, ne sumnjamo da ćete zadržati dobro razumijevanje s ostalim diplomatskim predstavnicima, posebno s onima koji pokazuju najviše prijateljske naklonosti i pouzdanja; mislimo da biste se trebali naročito razumjeti s predstavnicima država (*Flandrije*, tj. Holandije), našim saveznicima. Možemo Vam reći da neki od najvećih hrišćanskih vladara sada nastoje da se Prevedra Republika pridruži savezu protiv cara (sultana). Koristićete ovo obavještenje kako budete smatrali da zahtijeva naša služba, tako da bude iskorišteno u trenutku koji budete smatrali najcjelishodnijim, u vezi sa ambasadorima Engleske i Flandrije, ako vidite da je prikladna.¹⁵⁰

Fig. 4. Kralj James I,
commons.wikimedia.¹⁵¹

¹⁵⁰ „Novi vezir koji je naslijedio *Mehemet*-pašu, bio je Ali-paša, bivši pirat, kojega je Eyre opisao kao krvavog, bijesnog, lukavog i na obećanjima lažnog čovjeka.“ „Venice: March 1620, 1-14“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 16, 1619-1621*, ed. Allen B Hinds (London, 1910), 189-201. *British History Online*, accessed December 13, 2019, [http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp189-201\(no.290\)](http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp189-201(no.290)).

¹⁵¹ Kralj James VI i I, portret atribuiran Johnu de Critzu, oko 1605, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:JamesIEngland.jpg#/media/File:JamesIEngland.jpg> (19. 12. 2019.).

Mletački ambasador u Londonu Girolamo Lando je 14. aprila 1620. obavještavao dužda i Senat na sljedeći način: „Njegovo Veličanstvo¹⁵² vratilo se iz Theobaldsa¹⁵³ u subotu. Odmah sam zatražio audijenciju, koja mi je spremno odobrena. Kazao sam mu o okončanju afere Medole, na što je izgledao prilično zadovoljan. Izrazio je jednako zaprepašćenje kobnim postupanjem novog velikog vezira, pokazujući da ne može razumjeti velika i tiranška ovlašćenja koja su sprovodili turski ministri. Rekao mi je da je shvatio da je prethodni vezir, nedavno preminuo, bio naprotiv vrlo razborit i sposoban. Govorio je o smrti nanijetoj Borisiju kao o divljem varvarstvu. Pitao me je li išta osim njegove okorjele mržnje zbog zapljene fuste pomoglo da ga privede na takvu odluku. Pitao me također je li istina da su svi mletački brodovi aretirani u Carigradu, kako je bilo izviješteno, budući da se javno govorilo da su prijetili ratom protiv Kraljevine Krita. Na kraju je pokazao krajnju spremnost da izda izričite i djelotvorne naredbe za nastavak navedenih službi. Izrazio je zadovoljstvo za ono što je njegov ambasador već učinio.“¹⁵⁴

U pismu koje je holandski ambasador napisao 22. maja 1620. ističe se sljedeće: „Vezir je na zahtjev dotičnih trgovaca poslao danas da mletački bailo dođe pred njega u prisustvu *Cadaleschieria*, vodećih službenika, s namjerom da ga pritvori i natjeraju da plati pomenute dugove. Francuski ambasador i ja, na zahtjev baila, pojavili smo se kako bismo pokušali da ublažimo njegov bijes i zamolili da pričeka dolazak ambasadora Giustiniana koji je napustio Veneciju prethodnog 20. aprila. Nakon duže rasprave složili su se da će zadnji put čekati trideset ili četrdeset dana, poslije čega više neće slušati nikakve izgovore. Ako bailo ne bude pristao da plati, vezir će proglasiti mir prekršenim i zaustaviti sve mletačke brodove. Vezir je nadalje pitao odnosne trgovce, ako bailo ne plati, hoće li njihova potraživanja biti zadovoljena ako bude obješen, kao što je bio Borisi. Jednoglasno su se složili i *Cadaleschieri* su to zabilježili. Tako, ako ambasador nije ovlašten da plati, ne samo da će mir biti prekinut, nego će on možda krvlju platiti dug. Čudimo se

¹⁵²James VI i I (James Charles Stuart, sin Marije, kraljice Škota i pra-praunuk Henryja VII, Kralja Engleske i Gospodara Irske; 19. jun 1566 - 27. mart 1625) bio je kralj Škotske kao James VI od 24. jula 1567. i kralj Engleske i Irske kao James I iz unije škotske i engleske krune 24. marta 1603. sve do smrti 1625. g.

¹⁵³Kuća Theobalds, smještena u parku Cedars u župi Cheshunt engleske grofovije Hertfordshire, bila je značajan državnički dom, a kraljevska palata u XVI i početkom XVII st. Služila je kao rezidencija lorda Burghleyja i njegovog sina, vodećih kraljevskih savjetnika. James I je uživao da tamo boravi, stekavši i proširivši palatu i park.

¹⁵⁴„Venice: April 1620, 3-15“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 16, 1619-1621*, ed. Allen B Hinds (London, 1910), 219-238. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp219-238> (no. 325). „Prema Naniju, Ali je mrzio Veneciju zbog dvije njegove piratske male galije koje su mu oduzela mletačka plovila. *Storia di Venezia*, i., p. 231.“

što je oprezni Senat Venecije dozvolio da stvari dođu u ovu krajnost.“ Time u svijetu diplomatske korepondencije i kulminira referiranje na Borisijevo pogubljenje.¹⁵⁵

Nasljednici i nasljeđe Marc'Antonia Borisija

U Kopru su, nekoliko godina ranije, doseljeni Borisi prihvaćeni za plemiće. „*Bernardo, Francesco e Marc'Antonio fratelli Borisi*“, bilježeni su kao „*nobili di Capodistria dal 1617*“.¹⁵⁶ Prethodno su zatražili da, oni i njihovi potomci, budu učinjeni nobilima Kopra, u vezi sa čime je mletački Senat prikupio obavještenja od potestata i kapetana Kopra, baila u Carigradu Almorà Nanija i generala u Istri Michiela, te odlučio udovoljiti njihovom zahtjevu, ali, umjesto da ih učini nobilima „*di moto proprio*“, preporučio je tajnim pismom generalnom providuru Zaneu, određenom za Istru, da utiče da Vijeće plemića Kopra odluči da ih primi u svoje okrilje. Potestat (i) kapetan Kopra u odgovoru ističe sljedeće: „Budući obavezan izreći pod zakletvom i svojeručnim potpisom moje mišljenje, kako mi nalaže Vaša Vedrina u pismima od prvog ovoga mjeseca, o molbi gospode Bernarda, Francesca, i Marc'Antonija, braće Borisi, kojom traže da sa svojim zakonitim potomcima budu učinjeni plemićima Kopra, kakvima su već učinjeni Brutti, njihovi rođaci, sa svim poštovanjem Vam izjavljujem da je godine 1575. ... septembra,¹⁵⁷ gospodin Giacomo Brutti, sada „*Capitano de' Schiavi*“, malo prije toga došao da prebiva u ovom gradu zbog gubitka Ulcinja, njegove domovine, temeljem svoje molbe Najizvršnijem vijeću desetorice „*con la Zonta*“ proizveden u plemića Kopra s potomcima, te Vam uz ovo šaljem prijepis cesije izvađene iz registara ove kancelarije. S obzirom na to da je Brutti predač po majčinoj strani gore navedenih Borisija, nagovorio ih je da se i oni nasele u ovom gradu, zbog izgubljenja „*d'Antivari patria loro*“, koje su pretrpjeli, a oni su tokom vremena stekli nekretnine, kako kuće u gradu, tako i solila, i posjede na ovoj teritoriji; i uistinu, gospodin Francesco, jedan od njih, koji se u Vlaškoj nalazi, tamo sada sa ženom drži otvorenu kuću: kako je svaki od njih, od kada su se tu naselili, živio časno, kao što i sad žive gospoda Bernardo i Marc'Antonio sa službom koju obavljaju Vašoj Vedrini

¹⁵⁵ „Venice: September 1620, 1-10“, u: *Calendar of State Papers Relating To English Affairs in the Archives of Venice, Volume 16, 1619-1621*, ed. Allen B Hinds (London, 1910), 382-395. *British History Online*, accessed December 13, 2019, <http://www.british-history.ac.uk/cal-state-papers/venice/vol16/pp382-395> (no. 533).

¹⁵⁶ Giovanni Radossi, „Monumenta heraldica Iustinopolitana, Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria“, *Collana degli Atti*, Centro di Ricerche Storiche - Rovigno, n. 21, Rovigno-Trieste 2003, 91.

¹⁵⁷ T. Luciani, „Notizie e documenti per la conoscenza delle cose istriane. I Bruti e i Borisi.“, 1304.

u Carigradu, zaslužuju milost koju traže. Ovo je moje mišljenje na osnovu obavještenja koja sam dobio. Hvala. Iz Kopra, 16. februara 1617. Francesco Querini, potestat kapetan, svojeručno, pod zakletvom.¹⁵⁸

Marc'Antonio je poslovne aktivnosti nastavljao smjerovima poslovanja svoje braće,¹⁵⁹ pa je 25. marta 1619. u mletačkom bailatu u Carigradu vratio 3.000 cekina i druge stvari Radu Mihneau, vojvodi Vlaške i Moldavije, koje je ovaj kao dug svojeg oca predao velikom dragomanu da ih pošalje jednom venecijanskom trgovcu.¹⁶⁰ Takođe je kreditirao i Gaspara Gratianija, pozajmivši mu 1619. g. iznos od 5.500 talira, kada ga je sultan Osman II imenovao za vojvodu Moldavije. Ovaj je iznos dijelom vraćen trgovcu Pellegrinu Testi, kreditorovom zetu.¹⁶¹ Bernardo, Marc'Antoniov brat, na visoku dužnost velikog hetmana imenovan je od Gratianija, koji je imao dugove i prema obojici braće Borisi.¹⁶² Bernardo i Marc'Antonio su učestvovali u spoljnoj trgovini rumunskih vojvodstava, nudeći zainteresovanim mletačkim trgovcima pozajmice s niskim kamatama za kupovinu koža, voska, ribe i kavijara na području donjeg Dunava.¹⁶³ Smrt Marc'Antonija otvorila je i pitanja u vezi sa njegovim nasljedstvom, jer je dio kapitala investirao u trgovačke poduhvate braće Francesca i Bernarda.

Nekoliko mjeseci nakon smrti velikog dragomana,¹⁶⁴ njegovoj djeci su u pogledu nasljeđivanja već bili određeni tutori iz grčko-levantinske za-

¹⁵⁸ *Isto*, 1304-1305.

¹⁵⁹ Braća Marino, Marc'Antonio i Francesco bili su faktori *kompanije Paruta*; Francesco Borisi je već u proljeće 1588. bio u Trgovištu i Bukureštu radi zaključenja jednog posla. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 58-60, 75.

¹⁶⁰ Cristian Luca, „Aspetti riguardanti i traffici mercantili e la circolazione del denaro tra Venezia, Constantinopoli e i Principati Romeni nei secoli XVI-XVIII”, *L'Europa Centro-Orientale e la Penisola italiana: quattro secoli di rapporti e influssi interscorsi tra stati e civiltà (1300-1700)*, Cristian Luca. Gianluca Masi (eds.), Brăila – Venezia: Museo di Brăila, Istros editrice, 2007, 265; C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 50.

¹⁶¹ Cristian Luca, „Venetian Merchants in the Lower Danube Area and their role in the development of the international trade exchanges in the Seventeenth Century“, *Český časopis historický*, 109, No. 2, 2011, 305.

¹⁶² C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 76. Aprila 1620. Bernardo Borisi je pozajmio 1.757 cekina kritskom trgovcu Condrantineu Battisti Vevelliju, koji je, izvozeći značajne količine usoljene jesetre, kavijara, neprerađene govede kože i sirovog pčelinjeg voska u Veneciju, hitno trebao gotovinu. C. Luca, „Venetian Merchants in the Lower Danube Area and their role“, 305.

¹⁶³ Cristian Luca, „Associazionismo e indivisualismo nel commercio internazionale riguardante l'area del Basso Danubio fra XVI e XVII secolo“, *Quaderni della Casa Romena di Venezia*, no. 4, Bucarest-Venezia 2006, 160.

¹⁶⁴ Borisijeva služba i smrt će zapravo decenijama biti referentna uporišta dragomanima (Giovanni Antonio Grillo, 1627, za kojeg će se udati njegova udovica; neprijateljski raspoloženi Pietro Nicolini, 1638) koji su nastojali da, ukazujući na postignuća i opasnosti svojeg zvanja, ishoduju beneficije i poboljšaju vlastiti materijalni položaj.

„Najvedriji Dužde, najsvjetlija i najodličnija gospodo, tokom 30 godina, za koje vrijeme sam ja Giovanni Antonio Grillo, najponizniji i najodaniji sluga Vaše Vedrine i najsvjetlijih

jednice¹⁶⁵ u Peri. U Carigradu je 25. juna 1620. sačinjen sporazum između Pellegrina Teste, zeta pok. Marc' Antonia i Oliviera Olivierija, velikog dra-

vaših odličnosti bio zaposlen u službi dragomana Kuće (bailata) u Carigradu, dugim i možda pretjeranim može se učiniti prepričavanje pojedinosti mojih napora, svih upravljenih s jedinim ciljem da svojim učincima potvrdim ime dobrog i vjernog slugu Vaše Vedrine, i utisnem ga u svoje potomstvo, kao što sam ga naslijedio od svojih predaka.“ Grillo nadalje izlaže teškoće koje je podnio tokom rada sa više baila i drugih mletačkih dostojanstvenika, u najrazličitijim poduhvatima, posebno zato što je bio neposredno izložen, vjernim prevodenjem zvaničnih mletačkih stavova, kao i odbijanjem licem u lice pravde osmanskih zvaničnika, što se smatralo najstrašnijom blasfemijom („*i quali tenevano per un horrenda bestemia sentir su la lor faccia à ricular la loro Giust.a*“). Njegova neprestana služba, koja je obuhvatala i sporove oko razgraničenja i oslobađanje roblja, odnosila se takođe na prepisku na turskom, što je obavljao na uštedu bailata, s obzirom da je u vrijeme Borisija za to uvijek držan plaćeni pisar, ali od kada je taj *skrivani* preminuo ni jedan više nije uziman na njegovo mjesto. Završni dio pisma odnosi se na upoređenje vlastitog stanja i beneficija pok. Borisija, na osnovu čega dragoman Grillo traži povećanje prinadležnosti; „(...) i drugim teškim nesrećama, koje su se događale svakog dana u tako burnim vremenima, da su i sam kralj i velikaši carstva drhtali od moći i bijesa milicije, kao što sam ja bio onaj koji je tumačio duh i osjećanja Vaše Izvrsnosti, i uvijek prvi išao pred svima velikima bez ikakvog obzira na životne opasnosti, tako da mi je vrlo često zapadalo da moram osjetiti navalu njihovog nasilja, čega sam se (i)ako je Vaša Izvrsnost znala, brzo oslobađao s punim ugledom i dostojanstvom Vaše Vedrine, a **nije da svaka od tih nesreća sa svježim sjećanjem na slučaj Borisija nije bila dovoljna za podizanje duha i svima za bodrenje** („*con la frresca memoria del caso del Boprasi non bastasse à levar l'animo, et l'ardire ad ognuno*“), koji sam ipak održao vrlo živim i uvijek ću zadržati bez ikakve promjene. Na kraju, nakon što sam u potpunosti zadovoljio potrebe službe i dolaska Najodličnijeg sadašnjeg baila Veniera, dovevši me da služim kao dragoman Najodličniji Giustiniano na povratku u domovinu, nalazim se s poštovanjem pred nogama (Vaše) Vedrine i Vaših Najsvjetlijih Odličnosti, ponizno predstavljajući muke moje sudbine s težinom izuzetno brojne porodice od 17 ustiju, obavezom dostojnog oblačenja, gdje samo za jednu od ovih najneophodnijih potreba nije ni izbliza dovoljno cijelih 300 cekina, koju držim s dvije veste; Pribjegavam ničice urođenoj velikodušnosti Vaše Vedrine i Vaših Najsvjetlijih Odličnosti, moleći da se smilujete utješiti me upražnjenim naslovom velikog dragomana, i da pomognete mojem siromašnom stanju s redovnim povećanjem od 12 cekina mjesečno, s mogućnošću da se poslije moje smrti mogu prenijeti na dva moja sina, ili kćeri, za izdržavanje kuće, na način kako ih je Najodličniji Senat odobrio godine 1615, 11. juna pokojnom Borisiju, i pored toga s dvije odjeće, kako je pak i on isti imao; Ne morajući ćutati, kada dobijem, kako se pouzdajem, ovu milost, u svakom slučaju ću se naći s **250 cekina manje od onoga što je Borisi zadržao do vremena kada je postigao istu milost s 30 godina službe** („*con 250 cecchini manco di quello, che teneva esso Borisi sino al tempo, che ottenne la med.ma gratia con 30 anni di servizio*“), koliko i ja sad imam (...).“ (Collegio, Risposte di dentro, omotnica 18 240) 18. oktobar 1627. M'A. Borisi, <https://dragomans.digitalscholarship.utoronto.ca/node/3806> (21. 12. 2019.). Potcrtao S. M.

¹⁶⁵ „Simon Nicolini, poznat kao Kipranin Nicolicchi, otac mene Pietra, najodaniji sluga Vaše Vedrine, u mladoj dobi postao je rob, nakon jadnog masakra tog kraljevstva; i premda je tada sve izgubio, naučio je dobro turski i druge jezike, čime je, potom oslobođen, služio kao dragoman u Carigradu dvedeset šest godina, u najvećim opasnostima, u najtežim i najvažnijim intrigama osmanske Porte, uvijek poput kolege u jednakom riziku sa usmrćenim Marc' Ant.o Borisijem, koji je na Nebu („*co'l fatto morire Marc' Ant.o Borisi, che sia in Cielo*“); čijaje vjernost provjerena čestim komisijama (...).“ (Collegio, Risposte di dentro,

gomana francuske ambasade, kao i trgovaca Giorgia Coressija i Tommasa Zanettija, tutora zakonitih nasljednika pok. Borisija, u pogledu iznosa koji se ovim strankama duguju po potraživanju od dužnika Gaspara Gratianija, nekadašnjeg vojvode Moldavije.¹⁶⁶ Narednog je dana u Carigradu notarski obznanjeno da je „*Il magnifico Signor Giovanni Domenico Thomasi, quondam Nicolò¹⁶⁷ d'Antivari*“ u svojstvu prokuratora i povjerenika „Nasvjetlijeg g. Pietra Gratianija, sinovca Najsvjetlijeg i Najizvrsnijeg g. Gaspara Gratianija-Vojvode Moldavije, došao u kancelariju Najizvrsnijeg g. baila Venecije i zatražio da se zabilježi u prisustvu nižepotpisanih svjedoka, da su, primivši prethodnog mjeseca decembra (1619. g.) odnosni g. Pietro Gratiani i Giovanni Domenico Thomasi od našeg tumača g. Bernarda Borisija u Moldaviji dvanaest torbi punih novca po svojem pravu, zapečaćenih istim pečatom, odnijeli su ih rečeni g. Pietro i Thomaso u *Anas Chioi*, mjesto daleko odavde pola dana, gdje je pok. g. Marc'Antonio Borisi uputio da podigne navedenih dvanaest torbi. Pellegrin Testa njegov zet, ovdje prisutan, koji je potvrdio da ih je odnio u kuću rečenog pok. g. Borisija, i predao mu ih na ruke, kojima je poslije raspolagao shodno naredbama navedenog g. Bernarda, njegovog brata. Otuda, jednako pristupili u prijerečenu kancelariju Najsvjetlija gospoda Olivier Olivieri, veliki dragoman Najhrišćanskijeg Veličanstva u Peri, Giorgio Coressi g. Petra s Hiosa, Thomaso Zanetti g. Leonina takode iz Pere, kao tutori nasljedstva gorenavedenog pok. g. Borisija, potvrđuju da su prethodno navedene torbe, dok je bio živ pok. g. Borisi, u dobrom stanju stigle u njegovu kuću i u vlastite ruke; što su svi za svaku dobru svrhu tražili da se zabilježi.“¹⁶⁸

Vrhovna mletačka vlast je, brinući se o njegovim nasljednicima, učinila da pokojnikov sin *Pietro Borisi*, rođen 1617. g., bude među „*giovani di lingua*“ avgusta 1625. u ambasadi u Carigradu (kojim je tada harala kuga).¹⁶⁹

kutija 29), 16. januar 1638.; „(...) *sempre come Collega di pari rischio co'l morto Marc'Ant.o Borisi, che sia in Cielo, cimentato p[er] tale dalle frquenti commissioni de gl'Ill.mi et Eccmi Sig.ri Baili, et Ambasc.ri di quel tempo;*“ 9. avgust 1638. *Isto*.

¹⁶⁶ „(...) sottoscritta d'ambe le parti, presenti li sottoscritti testimonij (...) Io, Giovanni Domenico Thomasi, (...), Giovanni Antonio Grillo (...)“ C. Luca, „Venetian Merchants in the Lower Danube Area and their role“, 315-316.

¹⁶⁷ Još jedan Baranin, Ivan Dominik, zaigrao je tako ulogu u svijetu diplomatskih relacija. Njegov otac, Nikola Franov *de Thomasiis*, rođak i prokurator Antuna *de Thomasiis*, barskog vikara, shodno prokuri od 20. marta 1596, primio je od epitropa Ivana Marinovog Restija tri legata: 20 talira za popravku crkve Sv. Marije *izvan zidina*. 100 talira koje je trebalo raspodijeliti siromasima ili za otkup barskih zarobljenika, te tri cekina za održavanje gregorijanskih misa za dušu ostavitelja Luke Alatovića. Savo Marković, „Prethodnica modernog građanstva: barski rod Alatović“, *Istorijski zapisi*, god. XCI, br. 1-2/2018 (2019), 183.

¹⁶⁸ „Testes: Il Signor Giovanni Antonio Grillo, Dragomanno della Serenissima Signoria di Venetia, quondam Signor Ambroso da Pera; Domino Formentio Formenti di Domino Giovanni Antonio da Como.“ *Anas Chioi* je Arnavutköy kraj Istanbula. C. Luca, „Venetian Merchants in the Lower Danube Area and their role“, 316-317.

¹⁶⁹ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 116.

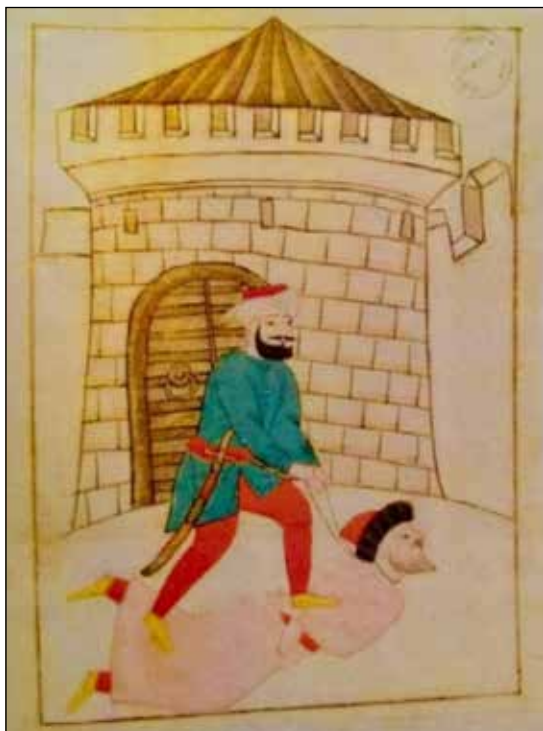

Fig.5. Prikaz davljenja velikog dragomana Grilla po naredbi velikog vezira, iz MCC, *Cod. Cicogna* 1971, fol. 38r., prenijet je iz: E. Natalie Rothman, „Visualising a Space of Encounter: Intimacy, Alterity, and Trans-Imperial Perspective in an Ottoman-Venetian Miniature Album”, fig. 23,73.

Marc'Antoniova udovica Soprana (E)Caterina Olivieri-Borisi udala se zatim za velikog dragomana Giovannija Antonija Grilloa,¹⁷⁰ zvanog i Antonaki,¹⁷¹ koji će biti zadavljen 1649. g.¹⁷² Soprana se pominje u testamentu svoje kćerke iz drugog braka, Honorate (Onorate, Gioie) Grillo, 1658. g., koju je nadživjela.¹⁷³

Iako konsolidovanje savezništva između Mletačke Republike, Otomanskog carstva i Moldavije nije uspjelo, povezivanje uticajnih hrišćanskih porodica u Carigradu se nastavilo. U vremenu 1618/19, venecijanski trgovac Pellegrino Testa zvani *Fortuna* oženio je Marc'Antoniovu kćerku Franceschinu.¹⁷⁴ Međutim, nakon 1623. brak je propao i supružnici su bili razdvojeni; Pellegrino je 1636. g. bio u Moldaviji, dok je Franceschina ostala u Cari-

¹⁷⁰ Ambrogio Grilli, sin Antonakija (*Antonache*), posredstvom ljekara Hansa Andersa Skovgaard (zeta Borisijevih), nastojao 1642. g. da oženi kćerku moldavskog vojvode Vasilea Lupua. Brak se loše završio 1649. g. „Le vieux Grilli lui-même est mort étranglé dans les prisons turques par les soins de son cousin“. E. Lozovan, „Un médecin danois en Moldavie“, 82-83

¹⁷¹ Cristian Luca, „Documentary notes relative to the kinships of Levantines and Venetians with the princely families from Wallachia and Moldavia (16th - 17th centuries)“, *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin și Occidentul latin)*, Studii în onoarea profesorului Victor Spinei, eds. Dumitru Țicu, Ionel Căndea, Brăila: Muzeului Brăilei, Editura Istros 2008., 665. Na dužnosti redovnog dragomana bio je 1614. g. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 120.

¹⁷² E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects*, 258, 336.

¹⁷³ C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 125, 148.

¹⁷⁴ Isto, 118. E. Lozovan ističe da je upravo ovu kćerku Marc-Antonia Borisija tražio za ženu moldavski vojvoda Gaspar *Graziani*, ali da se dužd tome usprotivio. E. Lozovan, „Un médecin danois en Moldavie“, 83.

gradu sa njihovom kćerkom Asaninom Testom Borisi. Godine 1639, a svakako prije marta 1641, *Franceschetta*¹⁷⁵ se udala za sultanovog i ljekara mletačkog baila, Danca Hansa Andreasa Skovgaarda (1604-1656; *Giovanni Andrea Scoccardi*).¹⁷⁶ U ovom braku rođena je kćerka Gioia (Elena),¹⁷⁷ koja se prije 1654. g., iako je otac bio obećao sekretaru francuskog ambasadora, udala za carigradskog ljekara Giovannija Mascellinija iz Pesara (1612-1675).¹⁷⁸ Franceschina *Borissi* je bila vlasnica posjeda *La Stefanina* na po-

¹⁷⁵ Franceschina Borisi Scoccardi je 6. februara 1659. povjerila dragomanu Paolu Vecchia (koji je bio oženio Cassandru, sestru Ambrogia Grilloa, polubrata - *fratello uterino*- Pietra Borisija), da joj povрати posjed nad *Stefaninom*, nad kojim je *Signora Franceschina* imala vlasništvo „*come dalle scritture autentiche appar, lasciategli dal quondam Domino Francesco Borisi, suo zio paterno*“, a koji se posjed tada nalazio u vlasti njenog brata Pietra. Isti je zadatak povjeravan 1. i 6. avgusta 1660. njenom zetu Giovanniju Mascelliniju i venecijanskom patriciju Nicolòu Dolfinu. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 118, 146, 236; tab. 9.

¹⁷⁶ Kao datum i mjesto njegovog rođenja navedeni su i 2. jun 1600. u Helsingøru. Diplomirao je medicinu u Padovi, nakon studija koje je pohađao i na univerzitetima u Kopenhagenu, Vitenbergu (gdje je 1625. stekao titulu *magister*) i Lajpcigu te vremena koje je proveo u Rimu i Sijeni. Navodi se i da je 1627. predavao u Pizi. Zatim se preselio u Carigrad, gdje je (1628/32) obavljao posao ljekara pri mletačkom bailatu, nadajući se da će isposlovati premještaj u Veneciju. Međutim, prihvatio je 1641. g. ljekarsku službu kod moldavskog princa Vasilea Lupua (1634-1653), na dvoru u Iašiju (u Moldaviji je bio već 1634. sa stricem svoje mlade, Francescom Borisijem). Otuda je dostavljao obavijesti habsburškoj ambasadi pri Porti, ali i bailu, budući da su ga plaćale obje strane. Oko 1647/48. vratio se posve s moldavskog dvora u Carigrad, gdje je još u januaru 1645. od nasljednika Stefana Pirona kupio kuću u Peri, u kojoj su živjele njegova žena Franceschina i kćerka Gioia. Važnost njegovog političkog i vojnog obavještajnog posla posebno je priznata tokom Kandijskog rata. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 162-164.; E. Lozovan, „Un médecin danois en Moldavie“, 82.

Danac je od 1650. do 1656, kada je umro u osmanskoj prijestonici, vjerno služio mletačkim strateškim interesima, izvršavajući misije visokog rizika i doprinio uklanjanju nekih renegata angažovanih u službi Porte. Sekretar Ballarin jasno kaže u depeši od 5. januara 1654. da su *Scoccardi* i njegov zet - Giovanni Mascellini iz Pesara, suprug Elene, jedine kćeri rođene iz braka *Scoccardija* s kćerkom pok. velikog dragomana Borisija - bili među pouzdanim doušnicima Republike Sv. Marka. Crisitan Luca, „Alcuni ‚confidenti‘ del bailaggio veneto di Costantinopoli nel Seicento“, http://www.oocities.org/Marin_Serban/Luca2003.html (21. 12. 2019), 302-303.

¹⁷⁷ Njoj je dukalom dužda Francesca Erizza od 13. marta 1641. potvrđeno 20 cekina, ali ne i ista subvencija preminule tetke Alessandre, iako je Gioia bila „*in povero stato*“. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 143-144. „*Signora Gioia Scoccardi Mascellini*“, u vezi sa muževljevom ostavinom: 2. maja 1675. *Isto*, 158.

¹⁷⁸ Još od 1648. g. ljekar vlaških vojvoda Mattea Bassaraba (1632-1654) i Costantina Šerbana Bassaraba (1654-1658), dostavljao je iz Vlaške obavještenja od značaja za Mletačku Republiku. Na vrhuncu svoje karijere, Mascellini je liječio u mletačkoj ambasadi, „*come anche li schiavi nelle Sette Torri*“, te postao ljekar sultana Mehmeda IV (1648-1687) i drugih otomanskih visokih dostojanstvenika (velikog vezira Köprülüzade Fazıl Ahmed-paše, 1661-1676, s kojim je 1669. otišao na Krit). *Isto*, 164-166, 177-178, 245. Kao vrijeme sklapanja braka Skovgaardove kćeri i Mascellinija navodi se i jun 1656. E. Lozovan, „Un médecin danois en Moldavie“, 88.

dručku Kopra, koji joj je ostavio pokojni stric Francesco, a koji je 1660. bio „*in poter*“ njenog brata Pietra.¹⁷⁹

Kćerka „*del martire Dragoman Grande*“ Marc' Antonia Borisija - *Cecilia*, koja se u maju 1620. g. bila udala za Cristofora¹⁸⁰ II Bruttija (sina Benedetta *Paharnica* i Despine), dragomana od 1615,¹⁸¹ kojeg je od 1605. kao „*giovane di lingua*“ obučavao njen otac, nakon smrti svojeg prvog muža,¹⁸² već je 1632. bila udata za plemića genoveškog porijekla s Hiosa – Pantaleonea, sina Michela Mamuca della Torre, pripadnika jedne od najmoćnijih latinskih porodica u Otomanskom carstvu (njegova majka bila je Geronima Giustiniani iz Venecije).¹⁸³ Njihov sin Marcantonio,¹⁸⁴ rođen 1636,¹⁸⁵ oženio će 1673. Giustinianu Tarsia¹⁸⁶ i postati 1701. godine dragoman Svetog Rimskog Carstva, dok će se jedna njihova kći udati za Hendrika Henningsa, holandskog trgovca u Carigradu.¹⁸⁷ Prema dokumentu iz maja 1663, Ceciliji i

¹⁷⁹C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 150.

¹⁸⁰Njihova djeca bili su: *Cristoforo* (III, rođ. oko 1620/29 – umro poslije 1670), mletački dragoman od 1660. g. i *Coconeta*, koja se pominje 1658. g. C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 124, 149, tab. 7.

¹⁸¹U avgustu 1615, dok se obučavao za tumača, bailo Almorò Nani ga je predložio duždu, tražeći da sa Krfa, gdje je pratio odlazećeg mletačkog baila Cristofora Valiera (1611-1615) bude pozvan u Carigrad i preuzme dužnost dragomana. Kako je oženio kćerku svojeg neposredno nadređenog, kojoj je Senat dodijelio miraz od 500 srebrnih dukata, sedam godina kasnije *Cecilia* je ponovo zahtijevala isplatu novca. U januaru 1630. Cristoforo nije bio među živima. Njegov sin Cristoforo III Brutti, kojeg je oko 1620. dobio s Cecilijom, 11. septembra 1639. primljen je kod baila kao „*giovane di lingua*“. Umro je iza 1670. g. *Isto*, 112-114.

¹⁸²Iznenadna smrt Cristofora II Bruttija, poslovnog partnera Tommasa Zanettija iz Pere ostavila je neisplaćenim njihov dug Venecijancima Marcu Cornaru i Giuseppeu Damianiju, a većinu kapitala uloženog u različite poslove, čime je započeto dugotrajno sporenje između Tommasa, Despine Brutti (dragomanove majke) i Cecilije Borisi (udovice). C. Luca, „*Venetian Merchants in the Lower Danube Area and their role*“, 310-312. *Isti*, *Dacoromano-Italica*, 113.

¹⁸³A. Pippidi, „*Quelques drogman de Constantinople au XVIIe siècle*“, 151.

¹⁸⁴„*Applicatosi però a quello delle Lingue negli ozj, che concedevano i cavalereschi essercizj, fece in pochi anni mirabile acquisto della Latina, Italiana, Francese, Greca, Croatta, Araba, Persiana, Turca, e Tedesca.*“ *L'Immortalità Del Cavalier Marc Antonio Mamuca Della Torre*, C3.

¹⁸⁵„*In Pera di Constantinopoli (Borgo de' Nobili Cattolici Orientali, ed illustrato dalla residenza degli Ambasciadori de' Principi Cristiani) correndo l' anno della nostra Redenzione, 1635. di Pantaleone Mamuca, e della Contessa Cecilia Borisi, figlia del quondam Conte Marc Antonio Borisi di Capo d' Istria, detta anticamente Giustinopoli, nacque questo Cavaliere.*“ *Isto*, A 11.

¹⁸⁶Prevodilac Giacomo Tarsia, u mletačkoj službi dragomana od 1670, bio je sin i mladi brat nekoliko prethodnih mletačkih dragomana u Carigradu, oženjen praunukom Marc' Antonia Borisija. Između ostalih radova, G. Tarsia je 1675. završio italijanski prijevod hronike bagdaskog otomanskog historičara Hasana Vecihija (1620-1661.), *Successi dell'Impero Ottomano*, na 360 strana, koji se čuva u Marciani u Veneciji. E. N. Rothman, „*Afterword: Intermediaries, Mediation, and Cross-Confessional Diplomacy*“, 254.

¹⁸⁷E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects*, 256-257, 464.

Cristoforu III bilo je zabranjeno da se koriste novcem dobijenim prodajom kuće koje je izgorjela u Galati, a koju je ona prodala Josifu (*Giosef*) Jevrejini, zbog spora koji je bio u toku s dragomanom Grillom.¹⁸⁸ Cecilija je 1684. g. još živjela u Carigradu, vjerovatno nadživjevši sina - dragomana Cristofora III Bruttija - budući da je od mletačke ambasade postigla isplatu mjesečne penzije od 12 srebrnih španskih reala.¹⁸⁹

Sultana se udala za pripadnika porodice Salvago.¹⁹⁰ Alessandra, kći velikog dragomana Marc-Antonija Borisija i njegove druge žene Soprane Caterine Olivieri, udala se za dragomana Giovannija Battistu Navona. Njihov sin zvao se Alessandro i on će takođe postati mletački dragoman. Ona se kao preminula pominje 13. marta 1641.¹⁹¹

Pietro Borisi, Marc'Antoniov sin, nazvan po djedu, koji je službu dragomana za turski jezik obavljao u razdoblju iza 1625. i prije 1655, oženio se 7. avgusta 1634. Marijom Verzi. On se u Kopar iz Carigrada već bio vratio 1652, ili najkasnije 1655. kada je polubratu, dragomanu Ambrogiju Grillu (†1679), povjerio ishodovanje svojih plata i odjeće od mletačkog baila.¹⁹² Pietru i njegovim muškim nasljednicima su 1648. g. potvrđena nasljedna titula i konvalidirani posjedi priznati 1617. g. kraj Vrsara u Istri; tada su dobili titulu *Conti*. Diplomom dužda Francesca Molina, 31. marta 1648. Pieru Borisiju iz Kopra potvrđena je titula *Conte Veneto „di Fontane“*¹⁹³ i jurisdikcija u prvoj instanci s pravom apelacije u Kopar, nad Funtanom i njenom teritorijom, koja se otada zvala grofovija (*Contea*).¹⁹⁴ Pietro je umro prije 1686. g.¹⁹⁵

*

Vjerovatno je dugogodišnje neprijateljstvo velikog dragomana i velikog vezira okončano kobnim krajem Baranina po rođenju. Raspoloživi izvori ne razotkrivaju konspirativne dojave ili tajno obavješćavanje koji su bili

¹⁸⁸C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 153.

¹⁸⁹*Isto*, 118, 152.

¹⁹⁰*Isto*, 118, 143.

¹⁹¹E.-N. Rothman, *Between Venice and Istanbul: trans-imperial subjects*, 224.; C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 116-118, 143-144.

¹⁹²C. Luca, *Dacoromano-Italica*, 116-117, 146; tab. 9.

¹⁹³„Mittelst Decret des venetianischen Senates de dato 31. März 1648 ist den Provveditori über die Lehn gestattet worden dem Peter Borisi, aus Capo d'Istria in Istrien gegen Erlag von tausend Ducaten mit dem Jurisdictions-Lehn Fontane (einem Dorfe sammt Castell) zu belehnen.“ Carl Georg Friedrich Heyer Von Rosenfeld, *Wappenbuch Der Adel des Königreichs Dalmatien*. Nürnberg: Verlag von Bauer und Raspe. (Emil Küster.), 1873., 5, 30, 99.

¹⁹⁴T. Luciani, „Notizie e documenti per la conoscenza delle cose istriane. Di alcuni individui delle famiglie Sabini, Tarsia e Borisi di Capodistria e Petris di Cherso. I Borisi.“, 1279.

¹⁹⁵S. Marković, „Barski patricijski rod Borisi u prošlosti“, 92.

suprotni mletačkim interesima. Pri tome, mučeništvo Marc' Antonia Borisija je Mletačka Republika posebno respektovala u kasnijem razdoblju, a odrazilo se na status i ugled njegove porodice, i roda u cjelini. Uz tragičan kraj, tome su svakako doprinijeli ugled i uticaj koje je rado viđeni poliglota uživao u diplomatskom svijetu osmanske prijestonice. Djelotvornom operativcu povjeravane su diplomatske misije od Venecije do Jedrena, a njegovi trgovački interesi na moldavskom dvoru usmjeravaće mletački poslovni svijet u još jedno područje Osmanskog carstva raširenog na tri kontinenta. Upravo je iz Borisijevog okrilja iznikla cijela nova generacija mletačkih dragomana, koji će svojim umijećem u dugom vremenskom periodu obogaćivati javnu i tajnu diplomatiju, žarišne kontakte i predstave drugoga u političkim odnosima Zapada i Istoka.

Fig.6. Funtana, Istra.¹⁹⁶

¹⁹⁶Bedrudingusic, <https://bedrudingusic.files.wordpress.com/2015/11/funtana.jpg> (1. 12. 2017.).

Fig. 7. Utjeha, Mrkojevići.¹⁹⁷

Savo MARKOVIĆ

MARC'ANTONIO BORISI: THE LIFE AND DEATH
OF THE NOBLEMAN OF BAR AND KOPAR,
THE GRAND DRAGOMAN OF VENICE

Summary

On the basis of historical sources and historiography, the life path and circumstances surrounding the death of Marc'Antonio Borisi (c. 1570 - 1620), the nobleman of Bar, the Grand dragoman (interpreter) in the Venetian embassy of Constantinople, are reconsidered. Marc'Antonio, son of Pietro Borisi and Giacoma (Giacomina) Brutti from Ulcinj, was born most probably in Bar, to move to Koper at an early age, with his brothers, at the invitation of their uncle Giacomo. However, while their uncle would acquire the hereditary nobility of Koper as early as 1575, Borisi would be aggregated into the Nobility Circle of that Istrian commune in 1617.

¹⁹⁷https://res.cloudinary.com/e-domizil/1757372_423_95fa70a5.jpg (4. 1. 2020.).

During this time, Borisi mostly stayed in the Venetian embassy in Constantinople, where he began as a „giovane di lingua“, passed all stages of training, becoming the Granddragoman in 1603. By marrying members of the most prominent families of the Catholic Levant in Pera, he simultaneously developed business relations and commerce, gaining acquaintance and friendships with distinguished diplomats, who in their society were glad to see an influential and elegant polyglot. The efficient and daring operative was entrusted with diplomatic missions from Venice to Edirne, and his trade interests in the Moldovan court would direct the Venetian business world to another area of the Ottoman Empire. The interdisciplinary approach sheds light on the activity, significance and reputation of this interpreter in the diplomatic world of the Ottoman capital and in Europe. The available archival sources have been examined as comparatively as possible, particularly through the Venetian, and prism of the European diplomatic representatives who were most closely connected with the Borisi family. Probably the long-standing enmity between the Granddragoman and the Grand vizier ended fatally to Marc'Antonio. Available sources do not disclose conspiratorial reports that were contrary to Venetian interests. Although Venice insisted that the related circumstances and links have to be thoroughly examined, the martyrdom of Marc'Antonio Borisi was especially respected by the Most Serene Republic, even in a much later period, and was reflected on the status and reputation of his family, and a lineage in general. The County of Funtana, Green and Blue Lagoon, are a kind of ambient memory of their lost homeland. A whole new generation of Venetian dragomans has emerged from Borisi's aegis, enriching with their aptitude the public and secret diplomacy, focal contacts and the representations of the other in the political relations between the West and the East over a long period of time.

Радмило Н. МАРОЈЕВИЋ*

ТЕКСТОЛОГИЈА ОНОМАСТИЧКИХ ЖАНРОВА У ЊЕГОШЕВОМ СПЈЕВУ ШЋЕПАН МАЛИИ**

ABSTRACT: *This article deals with the onomastic genres in the epic "Stephen the Little" by Petar II Petrovich-Nyegosh, that is to say (1) reconstruction of the anthroponyms (and demonyms): personal names, patronyms, surnames; (2) reconstruction of toponyms (and adjectonyms): Serbian, Russian and Oriental; (3) reconstruction of ethnonyms: individual and collective ones. Final chapter reveals onomastic reconstruction of the epic "Stephen the Little" in comparison with the onomastic reconstruction of the epic "The Mountain Wreath".*

KEY WORDS: *Petar II Petrovich-Nyegosh, the epic "Stephen the Little", the epic "The Mountain Wreath", anthroponyms, toponyms, cetics, ethnicons.*

I. ПРИСТУП

1. У уводном поглављу овога рада размотрићемо сегменте текстолошке реконструкције Његошевих историјских спјевова у драмској форми, Горског вијенца и Шћепана Малог, у којима се интердисциплинарно допуњују и прожимају историјске и филолошке науке.

У претходном раду који је објављен у овом часопису, под насловом *Текстологија штампарских грешака у Горском вијенцу* [МАРОЈЕВИЋ 2001], указано је да је више урадио на реконструкцији штампарских грешака у Горском вијенцу један историчар, Ристо Драгићевић, него сви филолози заједно за сто педесет година. Наравно, како је тачно запазио Миомир Дашић у разговору овим поводом, није Ристо био само

* Универзитет у Београду, Филолошки факултет, Катедра за славистику.

** Рађено у оквиру научног пројекта „Пјесничка дјела Петра II Петровића-Његоша у оригиналу и руским преводима“ Института за славистику и филологију Паневропског универзитета Апеирон у Бањој Луци

историчар: његова генерација студената хуманистичких наука могла је паралелно изучавати по неколико дисциплина, што су многи и чинили.

Реконструкција штампарских грешака тицала се и неких ономастичких јединица — није *Ферат* *Зачир него *Зачиранин* (етноним), није *Вук* *Раслапчевић него *Раславчевић* (патроним).

(1) У домену антропонима проблем представљају, с једне стране, разграничење властитих имена од заједничких именица (апелатива), с друге стране, фонетска, прозодијска и морфолошка варијантност ономастичких ликова, с треће стране, диференцирање ономастичких жанрова, прије свега патронима и презимена те презимена и етнонима.

(2) У домену топонима треба утврдити, с једне стране, граматичке категорије броја, рода па и падежа, с друге стране, синонимију једнолексемних и вишелексемних форми, с треће стране, форму и значење облика страног поријекла, из сродних (словенских) и несродних језика (прије свега оријенталних).

(3) У домену етнонима (или етника) пажњу заслужују облици којима се именују појединци и облици којима се збирно именују народи, породице народа и цивилизације, као и оноματοлогизација (прелазак у властита имена) и дезономатологизација (прелазак у апелативе).

(4) Категорија адјектонима или ктетика (а то су односни пријдеви образовани и од топонима и од етнонима) заузима прелазни карактер и по својој генези и по својој везаности за све три ономастичке категорије које су предмет анализе у овом раду. У критичком издању Горског вијенца њих смо прикључили етнонимији, а у критичком издању Шћепана Малог — топонимији.

II. РЕКОНСТРУКЦИЈА АНТРОПОНИМА

2. ЛИЧНА ИМЕНА. — Реконструкција властитих имена лица има и свој ортографски аспект: антропоними се пишу с великим почетним словом. Лична имена су примарна и неизведена антропонимска категорија, док су патроними и презимена секундарне и изведене антропонимске категорије.

2.1. Варијанте личног имена. — Размотрићемо најприје она имена која имају варијанту, хипокористичку или дијалекатску.

(1) На почетку другог дејствија, у прозној ремарци, као *посланици* помињу се *по имену: игуман Теодóсија Мр̀којевић, прото Јован Ав̀р̀мовић, Бј̀елица, и Лазар Богд́ановић, Њ̀еџ̀иш*. [ШМ -845]. Испред реплика које *Лаз́ар* изговара стоји хипокористичка варијанта *Лáзо*, испред које ми реконструишемо титулу на основу тога како му се обраћа Караман-паша дукађински, најприје у 1086. стиху. Поред тога, ту испред реплике стоји да се паша обраћа „*Лáзу Богд́ановићу*“, испред једне дру-

ге обраћа се „к *Лáзу Богдáновићу*“ [ШМ -1601]. Пуним именом, и без титуле, Лазу се обраћа игуман Теодосија Мркојевић: Што лудујеш бѣз прешѣ Лазаре, [ШМ 981].

(2) Лично име игумана Мркојевића гласи *Теодóсија* (ген. *Теодóсијѣ*), тј. има дијалекатску промјену, припада другој деклинацији: *Теодóсија Мр̀којевић* [ШМ -1] и др.

(3) Исту дијалекатску промјену (ном. *Вàсилија*, ген. *Вàсилијѣ*) има лично име трећег владике из куће Петровића, тада већ почившег, у стиху: са владиком нашим Вàсилијѣм – [ШМ 80] и у прози: *Изведоше међу народом Ника Бурова, Марка Тáновића, Ву́ка Маркова и јошт њих де-сетак који су с владиком Вàсилијѣм ходили у П[етер]бургу и гледали Пе-тра III-га [= Трећег] да их чисто распитају је ли он.* [ШМ -159].

Лично име патријарха Бркића (*Вàсилије*), међутим, нема дијалекатску промјену; оно припада првој деклинацији, али је посвједочено само у прозним ремаркама, и то у комбинацији с патронимом (*Јòва-новић*) и презименом (*Бр̀кић*) [види потврде у т. 3.2.(1)].

(4) Лично име оца руског цара Петра I (а Петар Алексејевич је се-бе прогласио императором, па титулу *императрица* има и Јекатерина Втора) није ни Алексеј, према руском, ни Алексеје, према стандардном српском, него према цетињском дијалекту – ном. *Алѣксија*, ген. *Алѣк-сијѣ*, инстр. *Алѣксијѣм*: Ће је оно пријатељство старо / те с праћедом мо-јим утврдише / Алѣксијѣм Михáиловићем? [ШМ 775–777].

2.2. Лично име с атрибутом. — Атрибут испред личног имена (или апелатива који замјењује лично име) може бити редни број или придјев, описни или односни.

(1) Редни број уз лично име носе владари, припадници династије, и он се пише с великим почетним словом: *Петар Трећи* [ШМ 346], ак. *Петра III-га* [= Трећег] [ШМ -159], ген. *Петра Трећег* [ШМ 85]; ген. [Ј]екатерíнѣ Вторѣ [ШМ -2497].

(2) Односни придјев уз лично име носе светитељи: *Свѣтѣ Петар [ШМ нап. уз прозу испред ст. 1761]. Обје компоненте пишу се с великим почетним словом.

(3) Описни придјев уз лично име носе истакнуте историјске личности: *Петар Велики [ШМ нап. уз ст. 214], дат. *Петру Великоме* [ШМ 2679, 2689]; ген. *Силнога Душана* [ШМ 61] (антропонимске компоненте су у инверзији; неинверзионни распоред био би /ген./ *Душана Силнога*). Обје компоненте се пишу с великим почетним словом.

Једна историјска личност може имати једну апелативну компо-ненту у саставу антропонима, и она је општепозната. Зато у стиху: кá дá Душан велики устаде — [ШМ 485] придјев *велики* је обични (контек-стуални) атрибут.

(4) Описни придјев уз апелатив који замјењује лично име носи Мухамед, који је засновао ислам као религију, и оно се пише с великим почетним словом, на примјер у посесивном генитиву: Великога нашега Пророка, [ШМ 1649] (овдје су, због потреба стиха, компоненте у инверзији; прозна варијанта би гласила: нашега *Великога Пророка*). Великим словом се пише именица *Пророк* и без атрибута, као и посесив *Пророков*.

2.3. Митолошка имена. — Митолошка имена дијеле се на теониме (имена божанстава) и демониме (имена злих духов). Нека су из оријенталне и исламске, а нека из хришћанске и словенске културе.

(1) Муслимани у спјеву не користе словенску именицу *Бог*, рану позајмицу из индоиранске групе индоевропских језика, него арапску именицу *Алла̇х* (опонашајући и њен изговор), на примјер у 3422. стиху Шћепана Малог:

Пет молитва̇ прескакат не треба,
 треба трчат што се брже може
 на свештену поклич мујезина
 па ће [п̇а̇ћ̇е̇] Аллах [̇ал̇:̇а̇х] с Великим Пророком
 с душе ма̇ћи свакоју теготу —
 дат свакоме што му срце жуди.

[ШМ 3419–3424]

Именицу *Алла̇х* у арапској култури користе не само муслимани него и они који исповиједају хришћанство и јудаизам. У ову групу узречица укључујемо оне изразе које користе муслимани у турском табору.

Дуги (двоструки) сонант [л:] реконструишемо, у репликама муслимана, у теониму *Алла̇х* и у 876. стиху Горског вијенца:

Аллах [̇ал̇:̇а̇х] море, мудра разговора:
 крст и некрст [ин̇ек̇р̇ст] све им је на уста,
 снијевају што бити не може.

[ГВ 876–888].

Прије нас, овакву ортографску реконструкцију дао је Никола Банашевић: Аллах, море, мудра разговора! [Банашевић 1973: 44], са следећим образложењем: „Његош је први део овог стиха написао *Аллах̇ море!* (с удвојеним сугласником *л*, као у арап.-тур. Allah)“ [Банашевић 1973: 249]. Удвојени сугласник је одштампан у првом издању: **Аллах̇ море!** (с. 33) према пјесниковом рукопису: **аллах̇ море!** (л. 10), што свједочи да је Његош у наведеном стиху и изговарао двоструко [л:] имитирајући говор муслимана.

(2) Ријечи које се традиционално називају турцизмима тачније би било сматрати оријентализмима; оне јесу највећим дијелом позајмљене из турског, али су многе од њих изворно арапске и персијске. Такво је митолошко име *Џан* (с патронимом *бенЏан*).

1° Прави хапакс (лексичка јединица која има само једну потврду у националној писмености) јесте „тамно мјесто“ из 3550. стиха (по нашој нумерацији), који у првом издању Шћепана Малог гласи: Ка невјерни народ Ђанбен-ђана. [Стојковић 1851: 164], а у нашем издању: ка нѣвјѣрнѣ народ Џѣн-бѣнЏѣна. [Маројевић 2018: 430 (3550)]. У овом стиху митолошко властито име *Џѣн* и апелатив *бѣн* оријентализми су арапског, а не турског поријекла. Хапакс је остао неразјашњен у досадашњој едициној и лексикографској историји — коментатори га нису објашњавали, а Речник Његошева језика није га навео.

Замолио сам колеге с Катедре за оријенталистику Филолошког факултета у Београду да помогну у разјашњењу овог „тамног мјеста“. Истог дана добио сам одговор Драгане Ђорђевић, доцента на Групи за арапски језик и књижевност, с лексикографским извором [Richardson 1806: 333]. У пропратном писму колегиница Ђорђевић каже да је очекивано брзо нашла рјешење, да иначе нема много података о овом бићу, а да је занимљиво да је Његош чуо за њега. Џан бин Џан је име измишљеног бића за које се вјерује да је краљ расе арапских злодуха, цинија или цинова, истиче она.

2° У Ричардсоновом рјечнику, у одредници која на енглеском гласи *Jān bini Jān* (претходно је назив на арапском језику), налазимо следеће објашњење: „Име измишљеног бића које представља значајан лик у источњачкој митској традицији. За њега се вјерује да је био цар оне врсте створења која су добила име према арапском *Ġānn* или *Ġinn* (према персијском *Ġānniān* или *Ġinniān*), а и Перисѣ или духова који су насељавали земљу прије него што је створен Адам, али су потом сатјерани у ћошак свијета по имену *Ġinnistān*, због своје непослушности према врховном бићу. Штит *Ġānn bin Ġānna* слави се на Истоку исто као и онај Ахилов међу Грцима; био је сачињен од талисмана, за који се вјерује да носиоцу пружа заштиту од свих мађија. За њега се каже да су га посједовала три Соломона, један за другим” [Richardson 1806: 333] (Периси су били, према персијској митологији, потомци палих анђела који посјећују царство смрти). Ово рјечничко објашњење превео је Слободан Кљајевић, који је додао и напомену о Перисима.

3° *Sāmā* ријеч *џин* у српском је оријентализам, преузет из арапског језика турским посредништвом. Али није преузето и њено митолошко значење. Другачије је с именицом *див*: она је преузета из турског с митолошком садржином (појављује се и у бајци *Баши-челик*, чији је мотив,

као и аналогни руски *Кощей Бессмертный*, позајмљен из туркијских језика). Именицу *див* су много раније позајмили Руси из других туркијских језика (посвједочена је у *Слову о полку Игореве*).

4° У тексту сугласник *Ђ* првог издања исправили смо у *Ц*, док смо компоненту *беѣн* ‘син’ оставили као у првом издању не замјењујући је за *бин* по енглеском обрасцу, али смо је прикључили другом хомонимичном имену (ген.) *Цана*:

Ја се чудим, тако ми сецаде,
нѣвјѣрнике што наш Аллах трпи,
ѣз свијета што их не ишћера,
ка нѣвјѣрни народ Цан-беѣнЦана.
[ШМ 3547–3550].

Митолошко име је у посесивном генитиву. Номинатив би гласио *Цан беѣн-Цан* ‘Цан син Цанов’. Ми описни патроним, у контексту строге силабичке структуре стиха, доносимо као сраслицу, без цртице (ген. *беѣнЦана*), а име му прикључујемо као полусраслицу, с цртицом (ген. *Цан-беѣнЦана*), јер оно није у падежу.

(3) Ко је цар *Шаитан* у 3526. стиху Шћепана Малог? У реплици коју изговара КАРАМАН-ПАША [ДУКАЋИНСКИ]:

Колико је бутумом свијета,
немирноће нити опачила
црногорског нигђе не имаде –
зликовци су и крвдопиоци,
од ѣскона прави дѣн-дѣшмани:
та већ је љ њих проклѣтила
него у све горопадне ’орде
што су под власт цара Шаитана.
[ШМ 3519–3526]

именицом *шајтан* (турцизам у значењу ‘ђаво’), у којој Његош вокализује *j* у секвенци *-aj-*, именује се руски цар, па је треба писати с великим почетним словом (апелатив прераста у властито име, ономатологизује се).

(4) Властита имена из 3025. стиха Шћепана Малог:

Даница се Сатаном прѣврже
јербо пође против воље бѣж’јѣ,
стога с неба паде у Тартару
[ШМ 3025–3027]

први је објашњавао Драгутин Костић: „Између три архангела, Михаила, Гаврила и Сатане, овај је био најстарији, предводник свију анђела (као *Даница* међу звездама), али он зажеље да буде као и Бог, те зарати на њ, а Бог га збаци с неба у пакао (*тартар*), где се проврже ђаволом, који се и његовим именом зове (*сатана*). Цео тај догађај опева Његош у *Лучи Микрокозма*“ [Костић 1902: 165]. Јевто Миловић тумачење цитира (последњу реченицу парафразира), али га приписује Ј. Продановићу, писцу првог дијела предговора у издању Српске књижевне задруге [Миловић 1965: 44].

Аналогно тумачење даје Михаило Стевановић, већ у првом издању: „Даница, значи предводник анђела, најстарији између њих, који се побунио против свевласти божје и повео рат против бога. Бог га је зато, пошто га је побиједио, протјерао с неба у тартар (пакао), претворивши га у ђавола, у сатану. Појединости Сатанине побуне и њене последице Његош је опјевао у *Лучи микрокозма*“ [Стевановић 1952: 225 (исправили смо екавизам: последице)]. Стевановића цитира, из једног каснијег екавизираног издања, Александар Младеновић [Младеновић 2007: 183].

Уз ова објашњења треба додати двије напомене.

Прва напомена. Властита имена из 3025. стиха Шћепана Малог нису одражена у Речнику Његошева језика. У њему је представљен само космоним *Даница*, који се овако тумачи: „народни назив за планету Венеру, која је видљива увече на западу, а изјутра на истоку: *Вечерњача, Зорњача*“ [Стевановић и др. 1983 II: 555], а нема ни помена о митолошком имену архангела, божијег отпадника. То је посебно чудно што је уредник Речника то име објаснио у свом издању спјева.

Друга напомена. Треба прецизирати однос наведена три стиха с контекстом *Луче микрокозма*. У космогонијском спјеву помиње се само име *Сатана* и прије него што је буну подигао против Свевишњег, и он није *најстарији* него чином млађи војвода.

Митолошко име *Сатана*, фигуративно употријебљено, помиње се још једном у Шћепану Малом, у 1949. стиху:

Нека чете свѣ нѣйми своје
цар Сатана у цара Мустафѣ,
кад се овој сили ђпријесмо,
бојати се нѣј'мамо нѣкога.

[ШМ 1948–1951].

Властита имена митолошких бића пишу се у Горском вијенцу великим словом: *Сатана* [ГВ 660], дат. *Мамону* [ГВ 2343]; тако се пишу

имена митолошких лица, као и од њих изведени посесиви, и у Лучи микрокозма. Тако треба писати именицу *Сатана* и у оба контекста Шћепана Малог. То не чине састављачи Речника Његошева језика. Они велико слово пишу само у другом значењу именице, које се овако описује: „*први отпадник од бога, вођ побуњеника противу бога*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 256–257, s. v. **сѧтана** и **сѧтана**], а илуструје само са двије потврде из Луче микрокозма. Што је најчудније, трећом потврдом из Луче у одјељку посвећеном ономастичким јединицама илуструје се одредница (сада с трећим акцентом) **Сатѧна** *м лице у Његошевој Лучи микрокозма* [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 628]. У основној одредници у апелативном дијелу Речника прво значење „*зао дух, ђаво*“ илуструје се примјером из 660. стиха Горског вијенца и пише се с малим почетним словом, а треће „*фиг. зао човек*“ — примјером из 1949. стиха Шћепана Малог, исто с малим словом.

Контекст из Шћепана Малог значи: ако би против нас завојштио сам Сатана, цар Ада, и при том унајмио све чете од султана Мустафе које су њему, Сатани, подложне (зато: *своје*), кад се одупријесмо овој сили, нема чега да се бојимо. Наравно: властито име, велико слово!

И у Горском вијенцу именица *Сатана* има статус властитог имена, њоме се замјењује именица *Турчин* у колективном значењу:

Нѧка бѹдѧ борба нѧпрестѧнѧ,
нѧка бѹдѧ што бити не може:
нѧк' ѧд прождре, покоси Сатѧна –
на гробљу ће изнићи цвијеће
за дѧлекѧ неко покољење!

[ГВ 658–662].

Можда би у овом примјеру требало писати и именицу *Ад* с великим почетним словом јер се има у виду *Турска* као поробљивач.

3. Патроними. – У прасловенском језику од очевог личног имена (и апелатива који указује на очево занимање или титулу) извођени су синтетички патроними или имена по оцу, али су се користили и аналитички патроними (посесив од очевог имена + именица *супъ*). У српском језику друге половине XVIII вијека у Црној Гори и њеним околинама, како их је називао Вук Караџић, још су се користили и облици на *-ић* у патронимском значењу, и описни патроними с изостављањем именице *син*.

3.1. Аналитички патроними. – Први тип патронима (описни или аналитички), који је општесловенски, значење остварује у оквиру синтагми типа *Рашов син*; елипсом именице *син* добијен је стандардни срп-

ски тип описног патронима уз обавезну употребу синовљевог личног имена, који је посвједочен и у староноггорском дијалекту као показатељ етничког поријекла становништва.

(1) Стандардни српски тип описног патронима (Гога) *Рашов* посвједочен је у стиху: Лете Турци низ Орлџе, / Гога Рашов зажди кулу: [ШМ 2371 (117)].

Овај двочлани антропоним наводи се у Речнику Његошевог језика: **Рашов Гога** м син попа Раша, а унук војводе Илика Лалева Дрекаловића из Куча [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 523], али с три грешке. Прва је грешка у реду ријечи: посесив од очева имена треба да буде у постпозицији како се не би помислило да је то презиме. Друга је грешка акценатска: хипокористици овога типа имају краткосилазни акценат. Трећа је грешка генеалогска, и вишеструка је: Гога је стварно син Рашов, али је унук попа Мирчете (по верзији коју нам кажу Иликови потомци), па је тако он праунук Иликов.

Лексикографи наводе и варијанту патронима: **Рашовић Гога** м в. *Рашов Гога* [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 523] илуструјући је стихом из Огледала србског: око куле Гоге Рашовића. Рашо је родоначелник братства *Рашовића*, а антропоним *Рашовић* (с варијантом на -ов) Гоги је име по оцу, а даљим потомцима презиме.

(2) Сложеније ствар стоји с антропонимском структуром у стиху: Иликова кулу Раша / хоће Турчин да обара. [ШМ 2366 (112)]. И овај се двочлани антропоним наводи у Речнику Његошевог језика, опет у инверзији (која је, додуше, и у стиху): **Иликов Рашо** м син војводе Илика Лалева Дрекаловића из Куча (у Црној Гори) [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 523]. Сасвим су извјесне двије грешке, поред инверзије: Рашо је Иликов унук, а Кучи тада нису били у Црној Гори. Није јасно зашто су састављачи демантовали свога уредника, који пише: „По народном предању, које налазимо у *Племену Кучима* Марка Миљанова – Рашо није био син војводе Илика Лалева Дрекаловића, већ његов унук, а син попа Мирчете Иликова. Из народних пјесама које опјевају поход Ходаверди-паше на Куче позната је Рашова кула у кучком селу Фундини“ [СТЕВАНОВИЋ 1952: 223]. Кула је стварно на Медуну.

У овом случају прво је требало ријешити вербализацију текста, и то је први урадио Драгутин Костић, али накнадно, у предговору, који има посебну пагинацију, ситним слогом, па то нису запазили (заправо нису прочитали) Милан Решетар, који је оставио грешку прва два издања, и Данило Вушовић, који је грешку исправио (не позивајући се на Костића), и у самом издању: Иликова кулу Раша [Вушовић 1935: 225 (III 707)], и (с образложењем) у Поговору: »[...] а стих „Иликова кулу Раша,“ где је очигледно да је грешком у првом издању раздвојен слог

прве речи тога стиха — исправљен је у: Иликова кулу Раша (Илик — особно име)« [Вушовић 1935: 656].

Драгутин Костић је дао два различита тумачења стиха. У фусноти за облик из 2426. стиха (по његовој нумерацији) он каже: „*Ликов Рашо* — војвода Рашо (Поповић?) с Медуна, кучког села изнад Подгорице“ [Костић 1902: 132 (друге, основне пагинације)]. У предговору, исправивши вербализацију текста, односно патронимску компоненту антропонима, оставља да читалац сам поправи и облик и напомену уз стих [Костић 1902: 65 (прве пагинације)] на основу објашњења у Предговору. А у том објашњењу приређивач каже да је према Марка Миљанова *Примјерима чојства и јунаштва* и дошло тумачење у напомени „да је и Рашо *Попов(ић)*, као и брат му Ново“ [Костић 1902: 61 (прве пагинације)], па наводи представку кучких изасланика провидуру которскоме из 1693. године, на коју ћемо се и ми позвати.

Представку је објавио Константин Јиречек с поднасловом „Увјети, под којима су Кучи готови подложити се дужду млетачкому и ударити на Турке“ [Јиречек 1892: 96–97]. За наше питање важна су три фрагмента из ове представке: Дошли ми, Радое, синь воиводе Ивана Иликовића и Иово [Ново – Р.М.] Поповъ, синовъць истога воиводе (с. 96); да ни дате динарѣхъ за съградитъ еднѣ кѣлѣ на Медвѣнскѣ Тафѣ (с. 96); Свлиманъ паша [...] биеше обећао воиводи Иванѣ, ѿцѣ ѿдъ мене Радоа, сто цекиньхъ (с. 97). Концепт извјештаја софрапровудура из Котора у Млетке датиран је 24. јануаром 1693. године (а то је по старом календару било 14. јануара, разлика између грегоријанског и јулијанског календара је била десет дана).

На основу предања и родослова Дрекаловића, извели бисмо три закључка.

1° Предак Рашов звао се *Илико* (у локалном говору: Иљѣкѣ), а варијанта коју је навео Вушовић а ми је у основном издању прозодијски означили као *Илѣк*, из говора је Арбанаса (говори се и *Илѣк-Куѣ*). Илико је имао више синова, па и Ивана и попа Мирчету. Од Ивана су *Ивановићи*, а од попа (и сина му Нова) — *Поповићи*. По предању, које се поткрепљује подацима које наводи Марко Миљанов Поповић, Рашо је један од синова попа Мирчете, али се његови потомци не презивају по попу Мирчети *Поповићи* него по њему — *Рашовићи* (што је разумљиво с обзиром на његову историјску улогу, а и није риједак случај).

2° Према представи, чији се изворник налазио у которском архиву па је премјештен у Задар, Костић је очито закључио да је Рашу право име *Радоје* (па је *Рашо* хипокористик) и да он није син него синовац попа Мирчете, а син војводе Ивана Иликовића. То, међутим, не потврђује родослов: Иван је имао сина Радоја, а Мирчета сина Раша

[Ивановић 1978: 75]; Рашу је очито припала кула, па се по њему и именује.

3° Јасно је, дакле, да Рашо није Иликов син него Иликов унук. Да ли је формулација (ген.) *Иликова* (кулу) *Раџа* Његошев анахронизам или нешто друго? У Дрекаловићима и данас се, поред синова, по дједу именују (посесивом на -ов) и унуци, а то је етнокултурни утицај Арбанаса, и као комшија, и као (Лалевих/Љалевих) предака. То је потпомогнуто аналогијом с носиоцима других презимена Иликових потомака, која су добијена по Иликовим синовима.

(3) Треба прокоментарисати још један аналитички патроним, онај из 2443. стиха:

Што би онда Црна Гора била
кад би она Лаву Марковоме
као то̀рба о рѐпу висила —
[ШМ 2442–2444].

Антропонимска формула је овдје симболична (и иронична). Персонификује се скулптура лава, која је и у грбу Млетачке Републике, а црква Светог Марка је храм подигнут заштитнику града. Тако је Млечић, тј. млетачки дужд, постао Лав Марков (зато обје компоненте треба писати великим словима).

3.2. Синтетички патроними (и матроними). – Други тип патронима значење остварује у оквиру једне ријечи, а та ријеч се мотивише личним именом оца (или мајке) с двостепеном суфиксацијом, прво помоћу суфикса -ов или -ин, а онда и помоћу суфикса -ић (при чему се суфикс -ин хаплоглијом губи).

(1) Трочлани антропоним у којем се двије компоненте завршавају на -ић распоређене су по неинверзионом редосљеду: лично име, патроним, презиме. Такав је у спјеву само један антропоним, антропоним патријарха пећког, у два контекста – приликом његовог првог помена: *Долази патријарх пећки Василије Јовановић Бркић*, [ШМ -453] и приликом његовог последњег помена: *Књаз Дољгоруков [...] одведе са̀ собом у Русију Василија Јовановића Бркића, последњега србскога патријарха*. [ШМ -3409]. Послије имена (*Василије*), а прије презимена (*Бркић*) наведен је патроним *Јовановић* (= Јованов син), који снабдијевамо акцентом и пишемо растављено од презимена.

У контекстима између првог и последњег помена наводи се, уз титулу, само презиме: *Соба у манастир на Цетињу. Књаз Дољгоруков, владика Сава, патријарх Бркић, Теодосија Мркојевић, официри руски*. [ШМ -2497]; *Скоћи на̀ ноге књаз Дољгоруков, владика Сава, патријарх*

Брџић, владика Арсеније, официјери и сав народ да га из љубопи[т]ства виде. Патријарх се Брџић с њим познаде, [ШМ -2972]; Теодосија Мрко-јевић од имена оба владике, патријарха Брџића и књаза Дољгорукова моли Ёспер[и]јуса да даде благословенџ писмо онима који су га довели на Цетињу. [ШМ -3064].

НАПОМЕНА.

Ортографски раздвајамо патроним на *-ић* (*Јовановић*) од презимена на *-ић* (*Брџић*) у антропониму патријарха Василија јер је Василије син Јованов (син учитеља Јована из Сремских Карловаца). Уп.: „Василије (Брџић Јовановић), син Јована, учитеља из Сремских Карловаца“ [Епископ САВА 1996: 61]. Другим ријечима, та два облика на *-ић* нису компоненте двоструког презимена да би се писале с цртицом него посебне антропонимске категорије.

(2) Да ли је у антропониму (Бајо) *Гавриловић* друга компонента патроним или презиме? Кад би то било име по оцу, онда испред двије реплике не би било обавезно мијењати посесив *Гаврилов*, који би био синоним с патронимом *Гавриловић*. У свим је издањима, осим наших, испред те двије реплике остао облик без промјене, тј. наводи се као аналитички патроним.

1° У Речнику Његошева језика, у ономастичком његовом дијелу, антропоним се наводи само с компонентом на *-ић*: **Гавриловић Бајо** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 550], за кога се каже да је „*четовођа из црногорског племена Цуца, припадник ширег братства Кривокапића*“.

2° Наши информатори, међутим, свједоче да лексикографска интерпретација није никако тачна: антропоним *Гавриловић* је само патроним двојице Кривокапића, самог Баја и његовог брата Тура, који је млад погинуо те није имао потомства (потомци Бајови нису се именovali *Гавриловићи*). Лексикографе је збунило помињање, у истом контексту, прво Вујадина, а онда и Баја: *Доходе Турчин Перовић, Вујадин Кривокапић, Бајо Гавриловић и Пејо Пешићан и доводе два татарина турска свезана пред Шћепаном*. [ШМ -623]. По необјављеним генеалогским таблицама и по породичној традицији, родоначелник ширег братства Раслав, с надимком *Крива Капа*, имао је сина Лакића, родоначелника ужег братства *Лакићевића*; Лакићев син је Гаврило, а унук Бајо. Лакићев рођени брат је био Вуко, родоначелник ужег братства *Вуковића*, а његов је потомак Вујадин. Другим ријечима, у наведеном фрагменту *Кривокапић* је презиме, а *Гавриловић* патроним.

3° И поред тога што је *Гавриловић* патроним а не презиме, ми реконструишемо редакторску грешку првог и свих каснијих издања. Претпостављамо да је Његош, по свом обичају, изнад реплике написао: **Гаврилов.**, а Стојковић није запазио да је то скраћеница (да је посесив,

било би умјесто тачке додато дебело јер: **Гавриловъ**). У нашим издањима се испред оне двије реплике васпоставља недостајући суфикс: **БАЛО ГАВРИЛОВ[ИЋ]** [ШМ -3037, -3049].

(3) У колима се појављује патроним *Мићуновић*: Ал познаде Мићуновић / побратима свог, сердара, [ШМ 2043 (47)] и матроним *Мандушић*: на сриједи разбојишта / змај Мандушић коло вије [ШМ 2053 (57)]; Мандушић њм смртно рањен / у рукама соко паде, [ШМ 2149 (77)], тј. лица из Горског вијенца. У вријеме Шћепана Малог *Мићуновић* је већ презиме, али се не помиње ниједан припадник тога братства, а матроним *Мандушић* није прерастао у презиме јер је Вуку погинуо и рођени брат и син-јединац.

4. ПРЕЗИМЕНА. – Презимена као секундарна и изведена антропонимска категорија појавила су се у једном дијелу Херцеговине већ у XV вијеку, па су презиме *Петровић* имали владика Данило и његови рођаци, док се у Црној Гори и Брдима презимена формирају тек у првој половини XVIII вијека. Зато ономастичком реконструкцијом треба утврдити да ли је конкретна изведеница на *-ић* патроним или презиме.

4.1. Презиме, а не патроним. – Основни тип српских презимена настао је од патронима (и матронима) тако што се на унука (и даље потомке) преноси очев патроним (име по оцу), а ако је оцу отац рано умро – очев матроним (име по мајци).

(1) За разлику од Горског вијенца, у коме су антропоними на *-ић* по правилу патроними, у Шћепану Малом то су, уз одређене изузетке [види т. 3.2], презимена, која су се у то доба и у Црној Гори већ усталила. Антропоним личности из Горског вијенца (Вук) *Томановић* јесте патроним, а антропоним његовог синовца Никца од Ровина у колу из Шћепана Малог већ је презиме: *Томановић* с четрнаест / из окола здрав испаде – [ШМ 2423 (133)].

НАПОМЕНА.

У пјесми из Огледала србског [XIV. Вук Томановић (око 1735. год)] одражена је фолклорна традиција по којој је Никац син Вука Томановића (а не синовац): гледа Турчин Томановић-Вука, / гледа Вуче Никца, сина свога, (стихови 274–275). Ове фолклорне традиције држао се и Његош, који у Примјечанију (бр. 7) пише: „Вук Томановић. Славни јунак црногорски и отац најхрабријег витеза Никца од Ровинах“. Стварно је Никац син Ђуканов, а синовац Вуков. Никац је хипокористик, а крштено му је име било Никола. Родоначелник братства Томановића је Томан, син досељеника из Куча, док су Вук, Периша, Ђукан и Тодор његови синови. Из тога слиједи да је антропоним *Томановић* Вуку и његовој браћи име по оцу (патроним), а Никцу од Ровина — већ презиме.

(2) Патроними се нису могли градити од надимака који су се мијењали по придјевској деklinацији, па од њих нема ни презимена. У Шћепану Малом, у колу, посвједочен је један такав надимак, који треба писати с великим почетним словом:

Два ти лава претрчајѹ
разбојиште сѹстопицѣ —
бѹковичкѣ капетане
с побратимом попом Жѹтѣм:
[ШМ 2047–2048 (51–52)].

Зато је патроним изведен од хипокористика *Жутко*, али је у вријеме Шћепана Малог то већ презиме – *Жутковић*: *војвода Вуксан Мил’јућ, сердар Јово Петровић, прото Жутковић, Перо Вукотин Мартиновић, сердар Јово Ђурашковић и за њима много Црногорца* [ШМ -1761]. Сви облици на *-ић* овдје су презимена.

У колу Шћепана Малог помиње се родоначелник бјеличког братства *Милијић*, војвода Милија (у 2152. стиху), а он је и лице Горског вијенца. Лица Горског вијенца су и сердар Јанко Ђурашковић и брат му Богдан, али је облик *Ђурашковић* тада био само патроним; први од њих се помиње и у колу Шћепана Малог, али само по титули (у 2043. стиху) и по имену (у 2044. и 2046. стиху), као побратим Вука Мићуновића.

(3) Презимена у доба владике Данила имала су већ братства досељена из Херцеговине, на примјер: *Данило* (лично име) *Шћепчевић* (патроним) *Петровић* (презиме). Презиме *Петровић* имају ликови и из Горског вијенца и из Шћепана Малог.

4.2. Презиме, а не надимак. – Спорадично, презимена су настала од индивидуалних или колективних надимака: (Перо) *Дрђа* [ШМ -1]. Надимци су попримали статус презимена тек пошто је био формиран основни тип српских презимена, а то су презимена на *-ић*.

4.3. Презиме, а не етроним. – Нека презимена су настала транспозицијом од етронима. И етроними су попримали статус презимена тек пошто је био формиран основни тип српских презимена, а то су презимена на *-ић*.

(1) Од именâ становника насељеног мјеста настала су презимена (Јово) *Глуходољанин* [ШМ -1], с првобитним значењем ‘становник села Глухи Дб у Црмници’, и (Симо) *Цетињанин* [ШМ -2027], с првобитним значењем ‘становник града Цетиња’, за којег пјесник у фусноти и каже: трговац которски [ШМ нап. уз прозу испред ст. 2027].

(2) Од имена припадника племена *Пјешивци* настало је презиме (Марко) *Пјешивац* [ШМ -1].

(3) Од имена народа настало је презиме *Маџар*: *Долази Пејо Маџар, жиџтељ скадарски а родом из Подгорице*, [ШМ -3064].

Етноним паљикарде Косте постао је презиме у црногорској средини, уз његово ново, „црногорско“ лично име (*Станко*): *Добје паљикарда Станко Грк са својом дружином спровођен великом с[а]л[в]ом*. [ШМ +4019]. У спјеву је иначе употрејебљен и етноним *Грк*, у једнини: *Грк сам родом из града Јањинѐ*. [ШМ 2946]; *Књаз Долгоруков дозове једнога официјера који умије грчки да види је ли истина да је Грк*, [ШМ -2947] и у множини: *покоритељ Гркѧ и Стѧмбола*, [ШМ 1471]; За Грке ти казат не умијем, [ШМ 2801].

4.4. Династичко име, а не право презиме. – Патронимску форму могу имати династичка имена, а она настају додавањем суфикса *-ић* посесиву личног имена оснивача или родоначелника династије.

(1) У стиховима: *Би ли икад Ђтмановић силни* [ШМ 1939]; *Свједочи ли чисто Ђтмановић* [ШМ 1944] облик *Ђтмановић* настао је од варијанте личног имена оснивача турске династије двостепеном суфиксацијом: помоћу суфикса *-ов* изведен је посесив, а помоћу суфикса *-ић* патроним. У спјеву династичко име се користи у значењу етнонима *Турчин* и односи се на владајућег султана.

(2) Династичка имена су *Грѣбљановићи*, које има једну потврду: *Весели се, праху Немањића, / Немањића и Грѣбљановића*, [ШМ 1–2], и *Немањићи*, које има још четири потврде: *нити лаврѣ, грађу Немањића*, [ШМ 456]; *зас’јашѣ ми лавре Немањића*, [ШМ 481]; (да имадох круну Немањића – [...]) [ШМ 488]; у прѣстол[н]у лавру Немањића, [ШМ 1724]. Овдје је потребно истаћи два момента, један за прво име, други за оба имена.

1° Његош династију не зове *Лазаревићи, како је именују данашњи историчари (јер би из ње био искључен сам кнез Лазар), него *Грѣбљановићи*, по Лазаревом патрониму. Лазарев отац се очито именовао по мјесту одакле је, етнонимом *Грѣбљан(ин)*, а *Грѣбаљ* је старија варијанта топонима *Грѣбаљ*. Антропоним Лазаревог насљедника састоји се од имена и патронима (Стефан *Лазѧревић*).

2° А оба династичка имена имају прозодију посесивног генитива једине иако се односе на множину. Откуда та привидна противрјечност између њихове форме и значења?

Посесивни генитив патронимѧ са суфиксом *-ић* и од њих насталих презимена и династичких имена има прозодију генитива једине, и то не само кад се односе на појединца, на примјер: *страшна мѣса Обиљћа / три војводе опи тада*: [ШМ 2418 (128)] него и кад се односе на више лица, на примјер: *Весели се, праху Немањића*, [ШМ 1].

У нашим издањима користимо знаке за четири акцента, који могу бити и ослабљени (побочни), и знак за послјеакценатску дужину,

али селективно и знак за послјеакценатску краткоћу, која је редунадна јер би и изостанак знака указивао на то да је слог кратак. А ипак га користимо кад желимо диференцирати реконструисани облик од оног са дужином који би могао бити употребељен у датом контексту. Тако већ у првом стиху спјева знаком за послјеакценатску краткоћу у основном и акценатском издању (Нéмањѣћ) искључује се генитив множине *Нéмањѣћа (Његош би множински облик написао **Немањићахъ**). У критичком издању прозодијска реконструкција се наводи у квадратној загради без великих слова [нéмањѣћ].

Овакав изговор патронима и од њих насталих презимена и династичких имена условљен је њиховим поријеклом: то је некадашњи посесив (тзв. присвојни пријев) *Обилића* (= Обилићева) мисао. У свим таквим примјерима у критичким издањима реконструисамо сингуларну прозодију у квадратној загради. Овај архаични тип посесива описали смо у реферату за кијевски Међународни конгрес слависта [МАРОЛЕВИЋ 1982].

(3) Династичко име *Црнојевић* користи кнез Иван (Иван-бег из Горског вијенца), који је премјестио престо из Зете у Црну Гору, иако то није и његов патроним (Црноје му је био даљи предак). С тим у вези, његов син Максим се не именује *Црнојевић јер није ни Црнојев син ни династ, него *Иван-беговић* (у варијанти коју је објавио Вук Стeфaнoвић Караџић) и *Ивовић* (у варијанти коју је објавио Симеон Милутиновић Сарајлија). Вуков наслов „Женидба Максима Црнојевића“ не одговара тексту пјесме.

НАПОМЕНЕ.

1. Префиксоиде страног поријекла снабдијевамо побочним акцентом, а пишемо их с малим почетним словом и састављено с другом компонентом, која има главни акценат. Такви су апелатив *пaрaлa-жа*: Што се стидиш oд тe пaрaлaжe? [ШМ 330] и властита имена, митолошко *бeнЦaн*: ка нeвјeрнi народ Цaн-бeнЦaнa. [ШМ 3550] и историјско *aлAкнac*: међу Турке алAкнac не треба [ШМ 1331]. Великим словом пишемо другу компоненту властитог имена, која и сама има пропријални статус — име митолошког бића (*Цaн*) и лице о којем се говори у Корану (*Акнac*).

Посебан проблем представља писање имена цара злих духова из арапске митологије: ген. *Цaн-бeнЦaнa* [ШМ 3550] — именица *бeн* је апелатив у значењу ‘син’, али стоји као сраслица с очевим властитим именом као нека врста патронима, а хомонимично лично име у стиху се не деклинира, па се мора писати као полусраслица.

2. Великим словом се у Горском вијенцу и Шћепану Малом пишу апелативи, од њих изведени посесиви на *-ов/-ев* и супстантивизирани

придјеву кад се односе на богове монотеистичких религија (хришћанства и ислама) и њихове изасланике на земљи. Великим словом се пишу обје компоненте сталног епитета, на примјер: *Великога* (нашега) *Пророка* [ШМ 1649]. Придјев изведен од некадашњег апелатива *бог* пише се малим словом, нпр.: *Бож'ја* воља и *божија* сила [ШМ 2117] (у првом полустиху је велико слово на почетку реченице), као и компонента *бог* у лексикализованим: *забога* [ШМ 515, 1761], *подбогом* [ШМ 3208, 3534] и фразеологизованим изразима: *до зла* бога [ШМ 1248]. У Луци микрокозма, међутим, све именице прве супстантивне деклинације које се односе на Свевишњег као главног јунака спјева, међу њима *бог* и *творац* (са синонимима), имају статус апелатива па их пишемо с малим почетним словом.

3. Имена вјерских празника пишу се великим словом: ак. *Божих* [ШМ 1588], инстр. (са) *Божихем* [ГВ 868]. У вишечланим називима великим словом се пише само прва компонента: инстр. (са) *Новом годином* [ПСР 2], ак. (за) *Нову годину* [ГВ 2669], али ако се и друга компонента употребљава као име посебног празника и она се пише великим словом: лок. (ò) *Мало́ме Госпођину дне* [ГВ испред 198], вок. *Мали Божићу* [ГВ 2733], лок. (о) *Госпођи Малој* [ШМ 698]. У овом посљедњем примјеру, у инверзији, велика слова се пишу у складу с писањем празника с неинверзионим распоредом.

4. Властита имена животиња пишу се великим словом, на примјер: *Игуман јаше Брђаши Шћепанова*. [ШМ -845]; *Трчѣ архидјакѡн Петар Сивѣља бѣглер-бѣгова* [ШМ -2255].

III. РЕКОНСТРУКЦИЈА ТОПОНИМА

5. СРПСКИ ТОПОНИМИ. – Реконструкција властитих имена мјеста и од њих изведених придјева има своје специфичности у зависности од лексемне структуре и значења.

5.1. Дволексемни топоними. – Обје компоненте се пишу с великим почетним словом у два случаја: а) кад топоним означава насељено мјесто [види даље т. (2)] и б) кад се топонимом именује држава [види даље т. (4)]. Називи с компонентама *поље* и *море* пишу се комбиновано — придјев с великим, номенклатурни назив с малим словом [види даље т. (1, 4)].

(1) И кад је двочлани назив с компонентом *поље* у инверзији, с великим почетним словом се пише друга, придјевска компонента: да Кастриот на пољу Задрѣмскѡм [ШМ 422]; ево виђех на пољу Цетињском: [ШМ 427]; на сре́д ра́вна поља Цетињскога! [ШМ 2934]; преко равна поља Цетињскога [ГВ 2384].

Придјев *зaдpѣмскѣ* изведен је од хидронима *Дpѣм* у инструменталу с предлогом *за*, у значењу ‘поље с друге стране ријеке Дpима (из перспективе Цетиња)’, а придјев *цетињски* — од некадашњег (касније супстантивизираног) хидронима *Цетиња* (*вода*, тј. ријека), *Цетиње* (*врело*, тј. извор), у значењу ‘поље око Цетиње воде, испод Цетиња врела’.

Сама именица *поље* се не оноματοлогизује, тј. елипсом односног придјева не поприма статус властитог имена. Овај номенклатурни географски назив и самостално употребијен пише се малим словом и кад се односи на конкретни географски објекат, на примјер у Горском вијенцу: *поље* (и кад се односи на Цетињско поље), јер се ни у једном контексту не може замијенити пуним именом тог географског објекта.

(2) Савремени ојконим (ојконим је властито име насељеног мјеста) *Херцег Нови* првобитно је био придјевско-именичка синтагма с другом компонентом *Град* (компонента *Херцег* додата је касније). Такав лик топоним има у Горском вијенцу: вок. *Нови Граде* [ГВ 1210]. Све компоненте ојконима (осим граматичких ријечи) пишу се с великим почетним словом.

Са елипсом управне именице и супстантивизацијом придјева, топоним је посвједочен у Шћепану Малом [види т. 5.2.(2)].

(3) Придјев *сињи* с именицом *море* као стални епитет пише се с малим почетним словом: ко потоке може уставити / да к сињему мору не хитају? [ГВ 1109–1110], као компонента топонима у значењу ‘Јадранско море’ — с великим: од Дунава до мора Сињега [ГВ 55]; од Црнога до Сињега мора — [ШМ 65]. Великим словом се означава придјевска компонента без обзира на инверзију.

Придјев *сињи* значио је ‘тамноплави’, као данас у руском, док је именица *море* имала краткосилазни акценат (варијанта с дугосилазним акцентом прозодијски је романизам).

Именица *Море* у неким стиховима Шћепана Малог има и статус властитог имена (топонима) [види т. 5.2.(3)].

(4) С великим почетним словом пишу се обје компоненте у двочланом имену државе *Црња Гора*. Стилски неутрални, тј. неинверزيونи редослијед компоненти у прози је редовно, на примјер: *да глaвe како ће ударити нa Црнy Гoрy*. [ШМ -607]. У стиховима, а у сваком примјеру то су десетерци, јавља се и један и други распоред, али то више зависи од позиције, а мање од лица из чије је реплике стих.

1° Инверзија је нарочито честа на крају стиха (у трећем такту), и она је ритмички условљена (како би се задовољила квантитативна клаузула као ритмичка доминанта асиметричног десетерца), у *ном.*: које памти наша Гора Црна, [ШМ 1690], *ак.*: да на вашу удре Гору Црну, [ШМ 669]; да покори ломну Гору Црну [ШМ 1505]; кад прегази с вој-

ском Ђору Црну [ШМ 2220]; за покорит ломну Ђору Црну [ШМ 3823] и *ген.* те превали преко Горе Црне [ШМ 1499]; и главаре од свѣ Горе Црне! [ШМ 3066]. Квантитативна клаузула је била ритмичка доминанта (дуг а не кратак акценат на деветом слогу). – Изузеци су, у *ном.*: не оста ли нама Црна Гора [ШМ 3565 (мула Хасан)], и у *ак.*: Хајде, смисли, баш у Црнѹ Ђору [ШМ 237 (Шћепан)]; Броје људи, у сву Црну Ђору, [ШМ 1801 (војвода Драго Вукотић)].

2° Инверзија је условљена и версолошки (као ритмичка тенденција), и семантички (да се нагласи именица у првом такту) у примјерима у којима назив опкорачује цезуру, у *ном.*: што ће Гора Црна ђправѣти, [ШМ 1591] и *ак.*: све за Ђору Црну пропитујем. [ШМ 275]. – Неинверзиони распоред је чешћи, у *ном.*: сва је Црна Гора засијата [ШМ 3573 (мула Хасан)] и *ак.*: што на Црну Ђору наѣликују. [ШМ 1569 (беглер-бег први)]; тѣ (= *те је*) у Црнѹ Ђору добјежао [ШМ 2472 (слијепац)]; нѡ на Црну Ђору ударити [ШМ 3496 (Мехмед-паша скадарски)]; ѿл’ у Црнѹ Ђору никад неће [ШМ 3862 (Караман-паша дукађински)].

3° Инверзија се у првом такту појављује само изузетно, и то у *дат.*: Гори Црној и њеној слободи. [ШМ 386], и има семантичку функцију (да се нагласи именица). – Стилски је неутралан, и чешће се среће, неинверзиони распоред компоненти, у *ном.*: Црна Гора сасвим покорена. [ШМ 1490 (игуман Теодосија Мркојевић)] и *ак.*: Црну Ђору с Мѡра на Морачу [ШМ 398 (Шћепан)]; Црну Ђору пѡд ноге метала? [ШМ 1486 (беглер-бег први)]; Црну Ђору да сву опржимо, [ШМ 3809 (беглер-бег други)].

4° Инверзија се у другом такту појављује само изузетно, и то у *дат.*: да управо Ђори Црној пође [ШМ 3902], и има семантичку функцију (да се нагласи именица). – Стилски је неутралан, и чешће се среће, неинверзиони распоред компоненти, у *ном.*: Што би онда Црна Гора била [ШМ 2442 (Шћепан)]; вѣћ ѿх никад Црна Гора неће [ШМ 3051 (Бајо Гавриловић)] и *ак.*: али дѣвлет Црну Ђору иште, [ШМ 3866 (Мехмед-паша скадарски)].

Друга компонента назива (*гѡра*), етимолошки гледано, имала је ново значење ‘шума’, а не старо ‘брдо, планина’, док се придјев односио на црногоричну (четинарску) шуму.

Именица *Гѡра* у неким стиховима Горског вијенца и Шћепана Малог има и статус властитог имена (топонима) [види т. 5.2.(4)].

5.2. Једнолексемни топоними. – Неки топоними се у Шћепану Малом појављују само као оноματοлогизовани апелативи, а неким је то само варијантни облик условљен елипсом номенклатурног назива.

(1) Кад је номенклатурни географски назив у служби именовања конкретног географског објекта, тј. кад апелатив сам за себе има статус

властитог имена, тј. функцију топонима, пише се с великим почетним словом. Таква је именица *Бла̋то* у савременом значењу ‘Скадарско језеро’, која је посвједочена у инструменталу у прози на крају Шћепана Малог: *Пуцају гроздови пӳи̋а̋ка̋*^[x] *Бла̋том из ла̋ћа̋*^[x]. [ШМ +4019]. У почетку историјског времена (откако се помиње у изворима) *Бла̋то* је било много мање и било је више мочвара (уп. у руском *болото*) него језеро.

(2) Са елидираном именицом и супстантивизираним придјевом, топоним *Нови Град* посвједочен је и у Горском вијенцу: дат. *Новоме* [ГВ 1221], и у Шћепану Малом: ак. (у) *Нови* [ШМ 632], ген. (из) *Новога* [ШМ 299]; (п)̋т *Нов̋ѡга* [ШМ 630], лок. (у) *Нов̋ѡму* [ШМ 298].

(3) У Шћепану Малом именица *Мо̋ре* представља властито име, па се и пише с великим почетним словом: Црну Гору с *Мо̋ра* на Морачу [ШМ 398]; Од *Мо̋ра* се мало што пла̋шите: [ШМ 582]; св̋ӳо̋ли̋к̋ӳ, с *Мо̋ра* на Морачу. [ШМ 1506]; Како сам се њ̋з *Мора* њ̋зве̋з̋а̋, [ШМ 2507]; да је *Мо̋сков* некакав из *Мо̋ра* [ШМ 3069] – у сваком од посвједочених контекста топоним (ген.) *Мо̋ра* може се замијенити пуним називом (од, из) *Си̋њега мора* у савременом значењу ‘(од, из) Јадранског мора’.

(4) Посебно треба обратити пажњу на топоним (у инверзији) *Гора Црна* са испуштеном придјевском компонентом: бјеше Гору тама притиснула [ГВ 2623]; више наше Горе поносите, [ШМ 1390]; облаци се мрачног дима / над слободном Гором шире [ШМ 2146 (74)]. Да у овим стиховима облике *Го̋ру*, *Го̋ре̋*, *Го̋р̋ѡм* треба тумачити као топоним свједочи финални дио петог кола у Горском вијенцу, у којем се даје (у инверзији) пуни облик: споменик је нашега јунаштва / Гора Црна и њена слобода [ГВ 2646–2647].

Малим словом се пише у Шћепану Малом множински облик *го̋ре*, обично с атрибутуом (*ове*, *наше* и сл.), и кад служи за описно именовање Црне Горе (примјери из Горског вијенца објашњавају се у текстолошким напоменама критичког издања).

Изузетак смо учинили у једном десетерцу: Ко ће *Го̋ре*, вашу постојбину, [ШМ 387] и у једном шеснаестерцу: Нек громови турски оре, / нек се *Го̋ре* с њима боре, [ШМ 815 (1)] – множински облик *Го̋ре* у овом другом примјеру има пренесено значење ‘Црна Гора’, а то значење акумулира и њене географске компоненте ‘планине’ (старо значење именице) и ‘шуме’ (ново значење именице).

5.3. Адјектоними. – Придјев (*nomen adjectivum*) од топонима у литератури на српском језику термилошки се означава као ктетик, али нама се чини прикладнијим термин адјектоним, који се појавио у украјинским ономастичким публикацијама.

(1) Од именице *Гора* у значењу ‘Црна Гора’ изведен је и придјев у наслову *Горски вијенац*, који се користи и у појединим стиховима

(на то значење се указује у критичком издању у текстолошким напоменама).

(2) Адјектоним *горски* у значењу ‘црногорски’ има један сигуран примјер и у Шћепану Малом: ту поклекну храброст горска / и слободe сви синови. [ШМ 2138 (66)].

(3) Сигуран је и други примјер, али је он двозначан. Кад Шћепан каже:

Управља бих војском уређеном,
али горском управљат не знадем,
која нема топа, ни[т] коњи́ка –
ни[т] познаје људну команду.
[ШМ 804–807],

он мисли конкретно на црногорску војску (придјев *горски* примарно изведен од именице *гора* у значењу ‘шума’), а уопштено на брдску војску (придјев *горски* изведен од именице *гора* у значењу ‘брдо’). Иначе се на тлу данашње Црне Горе сијеку двије тенденције: са истока српске језичке територије — шири се ново значење ‘шума’ именице *гора*, а са запада — чува се старо значење ‘брдо’.

(4) Придјев *горски* у комбинацији с одговарајућом именицом употребљава се у фразеолошким жанровима сталног епитета: свога хата како горску вилу, [ШМ 60]; силна хата ка горскога дива, [ШМ 287] (у широј структури фразеолошког жанра устаљеног поређења) и идиома: „Ќуку Јанко, горски змају, / с тобом пада наша слава!“ [ШМ 2046 (50)]; па поздрављам све редом главаре, / све лавове и горске вукове. [ШМ 2063–2064].

6. Руски топоними. – Три руска ојконима, имена двају руских градова, изискују оноματοлошку реконструкцију.

6.1. Ојконим *Пётров Град*. – Посвједочен је у стиху: па изнађи око десетинѐ / те су били у Пётровѐм Граду / са владиком нашим Васи́лијѐм – [ШМ 78–80] и у прози: *Црногѐрци иза́бѣрају сѣрдѣра Јова Петрови́ћа, који је учио неколике године у Пётровѐм Граду, да он говори с књазем*. [ШМ -2632]. У руском језику Његошева времена описни топоним *Петро́в град* (*Петро́в го́род*) користио се само као поетизам, док га Његош употребљава као стилски неутралан назив.

6.2. Ојконим *Пётербург*. – Синоним претходног назива, германизам *Пётербург* реконструишемо у прозном тексту разријешивши скраћеницу: *Изведоше међу народом Ника Ђурова, Марка Та́новића, Ву́ка Маркова и јошт њих десетак који су с владиком Васи́лијѐм ходили у П[етер]бургу и гледали Петра III-га [= Трећег] да их чисто распитају*

је ли он. [ШМ -159]. Топоним због нечега није представљен у Речнику Његошева језика. Иако германски лик има посесивну морфему (*Petersburg*), која је по поријеклу праиндоевропски генитивни наставак *-s*, у руском језику од самог почетка сугласничка група је упрошћена – елидирана је морфема *|с|* (пуни облик гласи: *Сѧнкт-Петербург*), па је ни у Његошевом тексту не вастављамо.

6.3. Ојконим *Кѧзан*. – Његош користи српску ријеч за руски назив *Кѧзан*: уз *Кѧзан* и многе градове, [ШМ 3973], што је у то вријеме било уобичајено. Иначе је то рана позајмица из турско-татарских језика морфолошки адаптирана као (стара) **ѧ*-основа мушког рода: у руском језику она је задржала деклинацију, али је промијенила род (постала именица женског рода), уз секундарно умекшавање завршног сугласника основе; у српском језику промијенила је деклинацију, али је задржала мушки род. И у српском језику она је имала функцију именовања географских објеката, о чему свједочи херцеговачки ојконим *Кѧзѧнци* (Горњи Казанци су у Голији, сада у Црној Гори, а Доњи Казанци код Гацка, сада у Републици Српској). И становници села (то је ипак једно село пресјечено границом) зову се *Кѧзѧнци*, тако да је у сваком случају творбена база и ојконима и етронима именица *кѧзан/Кѧзан*.

7. Оријентални топоними. – Три оријентална топонима изискују ономотолошку реконструкцију — један са аспекта транскрипције, други са аспекта вербализације текста, трећи са аспекта транспозиције на релацији властито име → заједничка именица.

7.1. Топоним (ген.) *Дѧшт-Кѧпчака*. — У првом издању одштапан је са **н** умјесто **п**: Грузије и Дешт-Канчака, [Стољковић 1851: 79]. Погледајмо, ограничивши се на коментарисана издања и на двотомни рјечник, како је успостављан однос између штампарске грешке и стварног назива.

(1) Драгутин Костић је, без позивања на прво издање, облик исправио већ у тексту: Грузије и Дешт-Капчака, [Костић 1902: 92] с коментаром у фусноти: „*Дешт-Капчак* — престоница кримских Татара на сев. Црног Мора“ [Костић 1902: 92 (нап.)].

(2) Михаило Стевановић у тексту оставља неисправљен облик, али топоним коментарише у Објашњењима: „*Дешт-Канчак* је Дешти Кипчак – приуралске, поволшке и донске степе сјеверно од Каспског Језера, назване тако по | Кипчацима, народу монголског поријекла познатом код Руса под именом Половаца, а код нас под именом Кумана“ [СТЕВАНОВИЋ 1952: 85, 218–219]. Исто, али краће објашњење налазимо у Речнику Његошева језика: „*Дешти Кипчак, приуралске, поволшке и донске степе северно од Каспијског језера*“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 556, s. v. **Дѧшт-Кѧпчак**].

Јевто Миловић у тексту оставља неисправљен, а у Објашњењима — исправљен текст: „*Дешт-Капчак* је Дешти Кипчак“ (даље слиједи цитат из Стевановићевог првог, тада јединог његовог издања) [Миловић 1965: 106, 335]. — То значи да је у самом Миловићевом издању штампарска грешка, или у тексту, или у коментару (вјероватније ово друго).

Александар Младеновић се држи у потпуности Стевановића, и у тексту и у коментару, преузевши и Стевановићево објашњење из неког каснијег, екавизираниог издања, али се на свог претходника уопште не позива (мада у другим случајевима то обично чини) [Младеновић 2007: 107].

(3) Ми смо установили да је наведена штампарска грешка првог издања типска. Међу грешкама које су настале у Трсту, приликом преписивања Његошевог ћириличног текста латиницом, ћирилично *п* (писало се као данас у руском) схваћено је као латиничко *p*: *Аранске* → *Aranske*; *Аранскога* → *Aranskoga*; *Дешт-Капчака* → *Dešt-Kančaka*; *опи* → *opi*. У основном издању [МАРОЛЕВИЋ 2018: 352] били смо оставили неисправљен текст, па сад то коригујемо: Чёркёскё и Ка́бардијё, Грѹзијё и Дѣшт-Капчака, [ШМ -1614].

7.2. Топоними (ген.) *Ира́ка аранскога и пѣрс'јѹнскѡга*. — У првом издању одштампана је прва компонента синтагме растављено: Халеба и Рака | Аранскога и Персинскога, Лаасе, Дилета, Ракка, Мосула [Стољковић 1851: 78–79]. — Касније приређиваче и коментаторе није зачудила употреба везника *и* гдје му мјесто није, у срећ набрајања.

(1) Драгутин Костић оставља наведени текст суштински без измјене (уз писање једног *а* и једног *к* у топонимима и уз исправку придјевског облика **аранскога**, који, као и наредни придјев, пише малим словом) [Костић 1902: 90]. Тако је добио два хомографа. За први каже: „*Рака* – (жен. род) град на левој обали реке Еуфрата, у вилајету халепском; у њему се састају каравани трговаца *аранских и персијских*“ [Костић 1902: 90 (нап.)]. За други не каже да је и то женски род: „*Рака* – предео у сев. Тунису [...]“ [Костић 1902: 90 (нап.)]. Костића се држи, и цитира га, Јевто Миловић [Миловић 1965: 105, 332–333] стављајући један прозодијски знак у тексту (*Ла́се*), други у коментару (*Ла́са*). Стварно се ту остварује удвојени вокал: (ген.) Лаа́сѣ, али се може читати и као дифтонг: (ген.) Ла̑сѣ.

(2) Михаило Стевановић у тексту слиједи Драгутина Костића, само што знак сажимања не ставља на придјеву него на облику именице *Ла́се* (мада се тај знак не разликује од акцента, али би онда требало указати и на послијеакценатску дужину) [СТЕВАНОВИЋ 1952: 85]. За први облик *Рака Стевановић каже: „*Рака* је град на лијевој обали ријеке Еуфрата у покрајини Алепу, некадашње стјечиште персиских

и арапских каравана“ [СТЕВАНОВИЋ 1952: 217]. За други облик *Рака вели: „*Рака* (у првом издању је написано са два к) – област у сјеверном Тунису“ [СТЕВАНОВИЋ 1952: 217]. Александар Младеновић се држи Стевановића, од њега преузима и коментар, али и овог пута без позивања на претходника [Младеновић 2007: 107].

Речник Његошева језика доноси само један топоним, али га, погрешно, наводи у мушком роду, с погрешном илустрацијом и скраћено (наставка цитата би демантовао лексикографе): „**Раџ** м *град, сада Рака, у покрајини Алепа, у горњем току реке Еуфрата*. – Господар земнога раја Сирије, Мисира ... Каиревана, Халеба и Рака“ [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 622] (као да се ту набрајање завршава!).

(3) Ономастичко „тамно мјесто“ ми смо ријешили: у султановој титули су два топонима с именом *Ирџ*, једно је *Ирџ* арапски (и данас *Ирџ*), друго је *Ирџ* персијски (данас *Ирџ*), а *Рџ*ка је једна — на обалама Еуфрата: Халеба, Ирака арапскога и перс’јинскога, Лаасџ, Дилета, Рџкџ, Мосула [ШМ -1614]. За ову фину хируршку операцију била су потребна само три захвата: 1° умјесто копулативног везника васпоставили смо први слог топонима (ген.) *Ирака*; 2° васпоставили смо запету испред тог топонима; 3° облик *Рџка умјесто (ген.) **Рџке** још један је примјер замјене вокалских графема у смјеру е → а, која је у спјеву потврђена у два сигурна примјера — сигурна јер за оба имамо филолошке доказе за реконструкцију. И све је стало на своје мјесто.

7.3. Именовање светилишта. – Посебно треба обратити пажњу на именицу *Ћаба* односно *џаба*, која је у једним случајевима властито име, а у другим заједничка именица. Посвједочена је и у Шћепану Малом и у Горском вијенцу.

(1) Кад се односи на конкретно муслиманско светилиште, именица *Ћаба* је *singulare tantum* и пишемо је с великим почетним словом — ак. *Ћабу*: такови сџ *Ћабу* оградиле! [ШМ 3787], ген. *Ћабе*: Ја се чудим, лијепџ ми *Ћабе*, [ШМ 3551]; противнику *Ћабе* и Курџана! [ШМ 3796], вок. *Ћабо*: *Ћабо* свџта, нема џ нас хџле! [ГВ 882].

(2) Кад се односи на било које светилиште, или на хришћанско светилиште, именица *џаба* је апелатив, па је пишемо с малим словом: бјеше *џаба* влашкијех делија, [ШМ 1583]; ак. у функцији лок. *џабу*: на некакву *џабу* притврдио, [ГВ 739].

НАПОМЕНЕ.

1. Префиксоиде страног поријекла снабдијевамо побочним акцентом, а пишемо их с малим почетним словом и састављено с другом компонентом, која има главни акценат. Таква су властита имена *паџраШџа*: баш до Шџа џ до паџраШџа! [ШМ 3532] и *аџКорџан* [ШМ нап. уз 4017, 4018], лок. (у) *аџКорџану* [ШМ нап. уз 1331]. С великим почет-

ним словом пишемо другу компоненту властитог имена, која и сама, без префиксоида, има пропријални статус — митологизовани топоним (*Шам*) и муслиманску вјерску књигу (*Куран*). Лексема *Куран* има значење властите именице, па је пишемо великим словом и кад је у множини: У стотину да пише *Курáнā* — [ШМ 1440].

2. Фигуративно употрејебљени митолошки космоними и од њих изведени посесиви у Горском вијенцу се пишу с малим почетним словом: ген. *раја* [ГВ 889]; ак. *тартар* [ГВ 236], (у) *тартар* [ГВ 236]; у Лучи микрокозма ове именице и од њих образовани посесиви имају статус властитог имена, па се пишу великим словом: *Рај*, *Тартар* (и посесив *Тартаров*).

У Шћепану Малом именица *рај* је апелатив, па се пише с малим почетним словом (као и у Горском вијенцу): љ рај ми се претвори Ра̀сија – [ШМ 482]; господар земнога раја Сирије, [ШМ -1614], док именица *Та̀рт̃ар* (лок. у функцији ак. /у/ *Та̀рт̃ару*) у 3027. стиху:

Даница се Сатáнōм прѡврже
јербо пође против воље бѡж'јѣ,
стога с неба паде у Та̀рт̃ару
[ШМ 3025–3027]

има пропријални статус, па се пише с великим почетним словом (као и у Лучи микрокозма, с којом се и налази у непосредној интертекстуалној вези).

3. У Горском вијенцу посвједочен је и топоним *Ни́кишић* и етноним *Ни́кишићи*, и у свим примјерима остала је неупрошћена сугласничка група **кш**. Адјектоним *никишићки* у Шћепану Малом одштампан је с упрошћеном сугласничком групом: у Нишићко поље навалити. [ШМ 708]. Овдје не воспостављамо сугласник **к** јер се тако говори, нарочито у даљим сјеверним (и западним и источним) крајевима, па се и топоним користи у множини (идем у *Ни́ишиће*).

4. Да ли је ономастички лик *Грађани* у Шћепану Малом топоним или етноним? Уз прву потврду: *Доходи Шћепан из Грађáнā* ùз кућē Кнѣжевићá*, [ШМ -1846] сам пјесник је објаснио лексему: *племе [ШМ нап. уз прозу испред ст. 1846]. Овдје облик заиста може значити и племе (етноним), и село (ојконим), али предлог *из* више указује на мјесто. У стиховима облик се остварује као топоним: те се сакрих у тврѣде Грађáне [ШМ 1863]; Цар се сакри у село Грађáне, [ШМ 2474]. Ријеч је о етнотопониму, којим се именује и мјесто и становници који то мјесто насељавају. Примаран је етноним, и он је у номинативу множине првобитно имао наставак *-е* (у множини је припадао старим консонантским основама).

5. Описни придјев уз топоним има статус компоненте властитог имена ако је устаљен и ако је додат како би се разликовао од других, хомонимичних назива. Такав је у Русији *Велики Новгород*. У стиху: да удари на Москву велику. [ШМ 3976] придјев (ак. ж.р.) *велику* обични је (контекстуални) атрибут уз топоним (ак.) *Москву*, као што је то исти придјев *велики* уз лично име *Душан* у стиху: *ка̑ да̑ Душан велики устаде* — [види т. 2.2.(3)].

IV. РЕКОНСТРУКЦИЈА ЕТНОНИМА

8. Индивидуални етноними. – За реконструкцију властитих имена припадника народа, племена и становника насељених мјеста од значаја су етнонимске варијанте и хомонимија етнонима и антропонима односно етнонима и апелатива.

8.1. Варијанте етнонима. – У кругу етнонима (или етника), који се пишу с великим почетним словом а могу бити мушки, женски и колективни, основни тип су индивидуални етноними, а они имају сингулар (једнину), паукал (неколицину, уз бројеве *два, три, четири* и замјеницу *неколика*) и плурал (множину).

Прво ћемо размотрити етнонимске варијанте, а оне у Шћепану Малом карактеришу припаднике словенске породице језика/народа. Етноним *Словени*, с коријеном *слов-*, мотивише се именицом *слово* и глаголом *словити* и значи 'они који смислено говоре', за разлику од етнонима *Нијемци/Њемци* који значи 'они који су нијеме, тј. неразумљиво говоре'. У Шћепану Малом, међутим, ова варијанта није посвједочена. Посвједочене су варијанте с коријеном *слав-*, мотивисане именицом *слава* и глаголом *славити* у значењу 'они који славе, уживају у слави'. Етноним има и суфиксалне варијанте, с тим што она с јатом (-ѣн-) у спјеву није посвједочена.

(1) Са суфиксалном варијантом -ен- двије су потврде, обје из реплика које изговара Шћепан: Бѡлла-Кѹрѣн утрије Славѣне – [ШМ 202]; Ко би мога принудит Славѣне [ШМ 2175].

(2) С руским рефлексом суфикса -ѣн- једна је варијанта, и она је стилски маркирана као суфиксални русизам (из реплике је књаза Долгорукова): од Славјана свијех у Европи [ШМ 1728]. Она је посвједочена и у саставу колективног етнонима *Славјѣнство* [види т. 9.1.(2)].

(3) Војислав П. Никчевић уједначава варијанте у корист оне која у спјеву није потврђена, ни у погледу коријена, ни у погледу суфикса: Бѡла, Куран утрије Словјене – [Никчевић 2005: 37]; Ко би мога принудит Словјене [Никчевић 2005: 125]; од Словјенах свијех у Европи [Никчевић 2005: 151]!

8.2. Етноним, а не презиме. – Један исти облик може бити етноним (ако лице и даље живи у мјесту од чијег је имена етноним изведен) или презиме (ако је лице одсељено, па њега и његове потомке у новом пребивалишту именују по мјесту одакле је старином).

(1) У прозном тексту: *а посланици сѹ по имену [...] прото Јован Аврамовић, Бјелица*, [ШМ -845] облик *Бјелица* је етноним, а не презиме. То се не види по Речнику Његошева језика, у којем се као антропоним наводи **Аврамовић Јован Бјелица** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 529]. Овдје је и акценат неадекватан: може бити или *Аврамовић* (с дужином на другом слогу) или *Аврамовић* (без послјеакценатске дужине). Јован је прото и из Бјелица је, али титула и етноним нису компоненте антропонима.

(2) У прозном тексту: *а посланици сѹ по имену [...] и Лазар Богдάνовић, Њеџуш*. [ШМ -845] облик *Њеџуш* је етноним, а не презиме. То се не види по Речнику Његошева језика; у њему се као антропоним наводи **Богдάνовић Лаџар (Ла́зо) Њеџуш** [СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: 539]. Лазар је кнез и из Његуша је, али титула и етноним нису компоненте антропонима.

(3) Постоје, наравно, презимена *Бјелица* и *Њеџуш*, али то нису презимена лица из Шћепана Малог. Лексикографи су погријешили због погрешне интерпункције у издањима прије нашег основног: текстолошки смо ми проблем ријешили стављајући запете испред етнонима.

Овдје треба прокоментарисати фонетску структуру првог презимена: у Бјелицама презиме и данас гласи (и гласило је у Шћепаново вријеме) *Абрамовић*, са **б**, по латинско-католичкој традицији (ријеч је о досељеницима са Приморја), а Његош га замјењује ликом из византијско-православне традиције *Аврамовић*, са **в**.

8.3. Апелатив, а не етноним. – Посебан проблем на који треба указати јесу апелативи настали деономатологизацијом етнонимâ. Етноним се трансформише у апелатив ако добије значење занимања, али не и кад добије вјерско (или и вјерско) значење.

(1) У Шћепану Малом посвједочен је и етноним *Татари*, у акузативу множине: Татаре сам гледа, и Харапе, [ШМ 2258], који се пише с великим почетним словом, и од њега настали апелатив, који се пише с малим, у плуралу: Ја бих река̑ ере сѹ та̑тари [ШМ 634], у паукалу: *до-воде два татарина турска* [ШМ -623] и у сингулару, у двије варијанте — са сингулативним суфиксом *-ин*: татарин сам везира Азама — [ШМ 658] и без сингулативног суфикса: но̑ас татар ст̑йж̑ из Ста̑мбола [ШМ 516]. Апелатив *татарин* има значење 'курир, гласник', а да то није етноним показује могућност коришћења адјектонима *турски* као атрибута уз апелатив.

(2) У вези с питањем о односу вјерских и етничких номинација размотрићемо два контекста.

1° У првом контексту беглер-бег први каже игуману Теодосији Мркојевићу:

Сад вам нѝ Бѡг помоћи не може
кад су на̋ вѡс Турци и Млечићи —
на̋ко ћете љ̋ небо скакати.
[ШМ 1593–1595].

Војислав П. Никчевић 1594. стих овако уобличава: кад су на вас турци и Млечићи, [Никчевић 2005: 96]. — То што је у турској војсци било оних који нису били етнички Турци није разлог да етноним пишемо малим словом: и у млетачкој војсци било је несумњиво и других Италијана, и припадника других народа, па ипак етноним *Млечићи* цетињски „текстолог“ не пише малим словом.

2° У другом контексту игуман Теодосија Мркојевић говори књазу Долгорукову (и свима осталима, па и нама данас):

сваки Србин који се превјери
просто вјеру што загрли другу,
нѡ му просто нѝ бѡло пред Богом
што оцрни образ прѣд свијетом
те се звати Србином не хоће.
[ШМ 2815–2819].

По своме етнопатолошком маниру Војислав П. Никчевић етноним *Србин* (мн. *Срби*) редовно пише с малим почетним словом, па и у 2819. стиху: те се звати србином не хоће. [Никчевић 2005: 156]. — Ортографском Црногорцу логика није била јача страна: да *Србин* значи ‘православни хришћанин’, не би, ни игуман Теодосија ни пјесник Његош, ономе православу који прими ислам могао приговорити што неће више да се зове православац!

(3) А да ли се, у стварности или у пјесничком тексту, сам етноним *Црногорац* могао свести на припадника једне, православне вјере? Питање има два различита одговора — и само једно објашњење.

1° У Шћепану Малом Војислав П. Никчевић именицу *Црногорац* пише с великим почетним словом иако се именица односи само на грађане православне вјероисповијести. — То, међутим, одговара историјској стварности: у то вријеме у Црној Гори су живјели само православни Срби.

2° И у Горском вијенцу Војислав П. Никчевић задржава велико слово иако се именица *Црногорац* односи само на православце, док се етноним *Турчин* (код Никчевића с малим словом) користи за грађане исламске вјероисповијести, а међу њима је прави Турчин само Мустај-кадија.

3° Објашњење: Његош је пренио историјску ситуацију свог времена, кад су у Црној Гори сви били православни, на ситуацију прије истраге потурица, кад су лица исламске вјероисповијести аутохтоно живјела у неким мјестима тадашње Црне Горе. То је несумњиво анахронизам. Доказ: чим се вјерска структура измијенила, а то се десило у посљедњој четвртини вијека у којем је живио Његош, и муслимани су се сматрали Црногорцима по земљи у којој живе, као и данас уосталом.

9. Колективни етноними. — Разликујемо колективне етнониме настале суфиксацијом и колективне етнониме настале транспозицијом.

9.1. Колективни етноними настали суфиксацијом. — Колективни етноними имају једину (припадају категорији *singularia tantum*).

(1) Именица *Србство*, колективни етноним (у значењу 'Срби'), у Шћепану Малом има једну потврду: којим Србство негда грмијаше. [ШМ 1728]. Изведена је суфиксом *-ство* од индивидуалног етнонима *Срб(ин)*, мн. *Срби*.

(2) Колективни етноним *Србство* посвједочен је и у Горском вијенцу: О кукавно Србство угашено, [ГВ 44], а у Лучи микрозма — и *Србство* и *Славјанство*: пред очима Србства и Славјанства [ЛМ 193 (Пролог)]; богомрске Србства отпаднике [ЛМ 198 (Пролог)].

(3) Адјектоним (ктетик) *србски* има значење 'који припада Србима /српској земљи, који се односи на Србе/српску земљу', на примјер: по Косову, србскијех јунака — [ШМ 12], иначе је он употребљен једном и супстантивно (у значењу 'оно што припада Србима'): ка све србско што се превратило. [ШМ 380], а двапут у саставу перифразе као фразеолошког жанра — *име србско* (у значењу 'Срби, Србство'): за свободу и за име србско [ШМ 1689] и *цвијет србски*: гледа цвијет србски за Душаном [ШМ 1725].

(4) Писање етнонима и адјектонима (ктетика) са коријеном *срб-* не поклапа се са савременом српском ортографском нормом. Ова корекција савременог правописа, која би и иначе била оправдана, заснива се прије свега на чињеници да је такво писање фонолошки тачно (аргумент 1°), али и на чињеници да је такво писање у складу са пјесниковом ауторском вољом (аргумент 2°).

1° Аутентичност граfiје у овом случају, без обзира на њен културолошки значај, не би била и довољан разлог за писање наведених облика са графемом *б* да за то не постоје и фонолошки разлози. Наиме, испред

суфикса -ск-, -ств- фонема <б> морфеме |срб| остварује се као алофон [п]. На функционалном плану, а то значи и у свијести изворних говорника, у наведеним лексемама имамо фонему <б> која се по фонетским законима једначења по безвучности остварује као безвучни парњак [п]. То [п] није ништа друго него позициона варијанта фонеме <б> у слабој позицији. У слабој позицији (испред сугласника) неутрализују се фонеме <б> и <п>. То значи да наш текстолошки поступак представља само још једну фонолошку корекцију ортографије засноване на фонетском принципу.

2° Други аргумент је Његошева ауторска воља: наш пјесник је тако писао не само по старом него и по новом правопису, на шта је указао Милан Решетар у приказу Вушовићевог првог издања свих Његошевих дјела: „Мало се зна да је Његош само пјесму *Србин Србима на части захваљује*, коју је издао г. 1834 на Цетињу, наштампав сасвим Вуковом графијом и ортографијом, дакле и са *ј-љ-њ*, а само му се није дало да промијени *б* на *п* у *србски*“ [РЕШЕТАР 1936: 228 (нап.)], као и у предговору свог десетог издања Горског вијенца: »Али за чудо пјесму „Србин Србима на части захваљује“, коју је г. 1834 издао у цетињској штампарији, штампав је чисто Вуковом ортографијом, само што му се није дало да *србски* окрене на *српски*« [РЕШЕТАР 1940: XXV (напомена)].

9.2. Колективни етними настали транспозицијом. — У кругу етнима дилему у погледу правописног уобличења (писање малог или великог почетног слова) могу изазвати само етнотопоним *Истѡк* у двије нијансе значења — 1. ‘источна, византијска цивилизација’ [види даље т. (1)], 2. ‘оријентална, исламска цивилизација’ [види даље т. (2)] те етнотопоним *Заѡд* исто у двије нијансе значења — 1. ‘западна, романско-германска цивилизација’, 2. ‘европска, хришћанска цивилизација’ [види даље т. (3)]. Наведени етнотопоними настали су транспозицијом — ономатологизацијом апелатива (заједничких именица).

(1) У 1563. стиху Шћепана Малог:

Има доста муке, калуђере,
него слаб’ји мора поклекнути:
пред великом силом Османовѡм
Йстѡк паде а Заѡд се тресе;
од нашега силнога ударца
каква људска падоше страшила —
[ШМ 1560–1565]

именица *Истѡк* има значење ‘источна, византијска цивилизација’, што комплементарно утиче на сужење значења именице *Заѡд*.

(2) У 195. стиху Шћепана Малог:

Штò уради Їстòк са За̀па̀дом,
 какве стра̀шнѐ учини промјене,
 какве силе сатрије вријеме:
 плијенише народи Римјане,
 утопи се Грчка у баснама —
 какве мѝшце Осман испрелама
 з'јевајући да свијет прогута!
 [ШМ 195–201]

именица *Їстòк* има значење 'оријентална, исламска цивилизација' (и шире 'азијатска, варварска цивилизација'), што комплементарно утиче на проширење значења именице *За̀па̀д*.

(3) У 435. стиху Шћепана Малог:

Средства људе чине великима;
 и Скендер-бег не би онај био
 да га За̀па̀д није потпирао.
 [ШМ 433–435]

и у 1. стиху споменарске пјесме „Сви надмени комплименти...“ (из Биљезнице):

Сви надмени комплименти
 на За̀па̀ду што се воде
 ријечи су сухопарне
 и синови празне моде.
 [Сви надмени 1–2]

именица *За̀па̀д* је етнотопоним (име цивилизације), тј. она је властито име кад се њоме именује цивилизација (романско-германска, по Трубецком), и онда је пишемо с великим почетним словом.

9.3. Лексеме *ѝстòк* и *за̀па̀д* као апелативи пишу се малим словом.

(1) Централно значење заједничких именица *ѝстòк* и *за̀па̀д* јесте именовање страна свијета.

(2) Али то није и њихово примарно значење — примарно је значење одражено у стиховима: који сједи сунцу на ѝстòку [ШМ 1625]; од ѝстòка до за̀па̀да сунца. [ШМ 3674], тј. у комбинацији с посесивним

генитивом или дативом именице *сунце* именица *и̇стѡк* значи 'излазак (сунца)', а *за̇пад* — 'залазак (сунца)'.

(3) Писање малог слова примјењује се и кад именице имају пренесено значење, као у завршном, 22. стиху пјесме „Југ завија, разјари се море...“ (из Биљежнице):

Слава Теби, Творче и Господи —
 Ти истока немаш ни запада!
 [Југ завија 21–22].

У овом контексту израз (ти) *истока немаш* значи '(ти) не излазиш', тј. не настајеш, а израз (ти немаш) *ни запада* — 'и не залазиш', тј. не нестајеш (смисао је: вјечан си).

V. ПОРЕДБЕНА АНАЛИЗА

10. У „Текстологији Горског вијенца“, монографском истраживању објављеном у склопу критичког издања спјева, у поглављу 2. Антропонија [МАРОЛЕВИЋ 2005: 242–253] пажња је посвећена хипокористцима и патронимима.

(1) У том поглављу у првој тачки полазили смо од сљедећег објашњења. Заједничка именица (*nomen appellativum*) може да се ономотологизује, да прерасте у лични надимак односно лично име по функцији, тј. да постане *nomen prorgium*. Такав је случај са апелативом *бан* који је у Горском вијенцу посвједочен у функцији личног имена у саставу сложеног антропонима *Бан Милоњић* (друга компонента је или патроним или презиме).

Ту оцјену бисмо сада прецизирали. С обзиром на то да и у Црној Гори нашега времена лице с крштеним именом *Бранислав* понекад добија хипокористички облик *Бан* (аналоган србијанском облику *Бане*), деветоструки кум Вука Мандушића познат је био по личном имену *Бан*, а то име је настало преображајем имена од мила. Као доказ, поред потврђеног творбеног односа (*Бранислав* → *Бан*), може послужити потврђеност презимена *Бановић*, које је настало од истоименог имена по оцу. Утицај апелатива *бан* на образовање хипокористика *Бан* се, наравно, подразумејева.

(2) У другој тачки поглавља објаснили смо други хипокористички облик употријебљен у самом тексту Горског вијенца. Властито име (*nomen prorgium*) може да се дезономатологизује, да поприми извјесна својства заједничке именице. То се дешава, на примјер, са хипокористцима *Миле*, *Раде* и др., чији се вокативи *Миље*, *Раде* користе у об-

раћању било којем, нарочито млађем лицу. Правописна традиција, не само српска, налаже да се великим словом пише властито име и кад оно поприми функцију заједничке именице. Зато ми вокатив *Миле*, којим се баба, „пророчица и вјештица“, обраћа кнезу Јанку: Истина је, мој Миле [миле], душе ми! [ГВ 2164], посматрамо као облик личног имена (хипокористика) *Миле* и пишемо га великим почетним словом.

Ово наше објашњење у усменим коментарима се прихвата, али се понеко пита да ли га треба писати великим словом с обзиром на то да се хипокористик дезономатологизује. Ово је, у извјесном смислу, правна празнина у правописним приручницима, али је писање великог слова показатељ и поријекла, и прозодије. Додајмо овдје да се у истом смислу среће обраћање дјевојчици вокативом *Милнице!*, а млађем мушкарцу — вокативом *Баћане!*

(3) У завршној тачки поглавља ријешено је питање друге компоненте антропонима Вука Раславчевића, једног од лица Горског вијенца, и у погледу гласовне структуре (⟨в⟩ а не ⟨п⟩), и у погледу категоријалне припадности (патроним а не презиме).

Испред трију реплика које овај јунак изговара (стихови 181, 184–187, 819–821) и у списку лица у првом издању Горског вијенца антропоним је одштампан са **б**: **Вукъ Раслабчевићъ**. Од првог издања полазе каснији приређивачи, само што употребљавају савремени, фонетски правопис, без дебелог јера и са **п**: **Вук Раслапчевић**.

Тешко је утврдити како је дошло до тога да се изворни Његошев лик *Раславчевић*, који је компаративно-историјски аутентичан, замијени ликом у коме је одражена народна етимологија — **Раслабчевић**. И поред сличности штампаних слова **в** и **б**, тешко је повјеровати да су штампари (у јерменском манастиру мекхитариста у Бечу) могли четири пута направити исту грешку. Али се с доста основа може претпоставити да је то учинио Милорад Медаковић преписујући текст за штампу (тим прије што је њему било довољно да граfiјску замјену учини испред прве реплике: друге двије су имале у рукопису скраћену ознаку лица, а списак лица Медаковић је сам састављао) и да ту измјену Његош у коректури није запазио. А Медаковић је тако прочитао и тако написао зато што је чуо да се наведено презиме тако и изговара. А та измјена *Раславчевић* → *Раслабчевић* [фонетски: раслапчевић] у народним говорима може се објаснити само народном етимологијом — секундарним везивањем за коријен [слаб]). Било како било, ми смо први у својим издањима вратили изворно Његошев а језички аутентичан лик: Вук Раславчевић.

Разлика између рукописа и штампаног текста и раније је запажана, али је друкчије објашњавана. Тако Никола Бањашевић каже: „презиме

Раславчевић, које је остало у рукопису, постало је Раслапчевић, лакше за изговор. Ту измену у првом издању није нико сем Његоша могао извршити“ [Банашевић 1973: XVIII]. Први је, међутим, Иван Калуђеровић показао, најприје у чланку из 1987. па онда и у књизи из 1999. године, да је изворни Његошев лик *Раславчевић* и да га треба вратити у критичко издање Горског вијенца и њиме оперисати у научно-критичкој литератури. Калуђеровићева филолошка и историјска аргументација је и потпуна, и увјерљива. Али се она лингвистички, у два детаља, мора допунити, што смо ми и урадили у критичком издању спјева.

1° С обзиром на то да се у документима с краја XVII вијека помињу Томаш Раславчевић и Вук Раславчев, обојица родом из Очинића, може се сматрати да су то браћа, од којих је овај други у Горском вијенцу са сложеним суфиксом *-овић*. Антропоними *Вук Раславчев* и *Вук Раславчевић* (с другом компонентом у патронимском значењу) потпуни су граматички синоними: разлика је само у томе што се присвојни придјев употребљавао обавезно уз лично име, док је облик на *-ић* могао бити и самостално употријебљен, и у томе што су облици на *-ић* могли да прерасту у презимена. Ако је историјска идентификација прототипа тачна, могли бисмо закључити да је облик *Раславчевић* у Горском вијенцу патроним, а не презиме. То је једно.

2° Друго. Нема противрјечности између историјски утврђеног имена Вуковог оца (*Раслав*), с једне стране, и патронима *Раславчевић* и посесива *Раславчев*, с друге. Патроним *Раславчевић* је изведен, сасвим извјесно, суфиксом *-ић* од основе посесива *Раславчев*, а посесив *Раславчев* је опет могао бити образован суфиксом *-ев*, али не од основног личног имена *Раслав* него од његовог хипокористичког облика *Раславац*. Да су се патронимски облици градили веома често од хипокористичких облика на *-ац* свједоче облици *Вукославчевић*, *Шћепчевић* и др., али има извјесних назнака да се у староцрногорском ареалу перинтеграцијом био формирао сложени посесивни суфикс *-чев* (пандан суфиксу *-љев*): посесиви типа *Раславчев* изведени од хипокористичких имена типа *Раславац* секундарно су могли да се вежу за примарна имена типа *Раслав*.

(4) У кругу антропонима проблем представљају облици са суфиксалном морфемом *-ић*: једни у погледу категоријалне припадности (патроним или презиме), други у погледу акцента, а патроним војводе Драшка још и у погледу значења (властито име или апелатив), истакли смо у критичком издању Горског вијенца.

1° За неке облике потпуно је извјесно да су патроними (имена по оцу), а не презимена. Тако облик *Мартиновићи*, посвједочен у изразу: пет Мартиновића [ГВ 426, 1320, 2589, 2639], није презиме него патро-

ним (име по оцу). Патронимско значење облика је несумњиво пошто се у спјеву среће и описни облик патронима *синови* (старога) *Мартина*— [ГВ 2532].

2° Прозодијску реконструкцију захтијева и антропоним *Бранковић*. То је несумњиво патроним у значењу ‘Бранков син’, а словенски патроними чувају акценат посесива (присвојног придјева), односно личног имена у генитиву и дативу као посесивним падежима. Умјесто изворног, дугосилазног акцента овај патронимски лик обично се изговара са помјереним, дугоузлазним акцентом и језичко га осјећање данас интерпретира као презиме. Треба ипак напоменути да у западним српским земљама изворни лик патронима гласи *Брѣнковић*, са дугоузлазним акцентом. Али тамо и лично име (*Брѣнко*) и посесив (*Брѣнков*) имају такав акценат. У Његошесвом идиолекту, као и у постојбини Вука Бранковића, имали смо непренесени акценат: *Брѣнко* — *Брѣнков* — *Брѣнковић*.

Посесивни генитив облика на *-ић*, без обзира на то да ли је он патроним (матроним) или презиме и да ли се има у виду једно или више лица, чита се с прозодијом генитива сингулара, а не генитива плурала. Зато у критичком издању морамо указати на краткоћу посљедњег и претпосљедњег слога: траг да му се по прсту кажује / ка невјерној кући Бранковића [брѣнковићѧ], [ГВ 1053–1054]; спопала га брука Бранковића [брѣнковићѧ], [ГВ 2423].

Да се посесивни облици патронима (и презимена) у Горском вијенцу читају са прозодијом генитива сингулара а не са прозодијом генитива плурала, тј. без дужине посљедњих двају вокала, доказ је њихова графија — у рукопису и у првом издању они се завршавају на **а а** не на **ахъ**. Овај необични облик посесивног генитива компаративно-историјски је објашњен у раду [МАРОЛЕВИЋ 1982: 98–101]: по своме поријеклу то је посесив на *-ѣ* од патронима на *-ићъ* чији је мушки род био хомонимичан с творбеном базом, па је *Бранковића кућа* значило ‘Бранковићева кућа’.

3° Ми смо непобитно утврдили да је облик *поповић* као компонента антропонима војводе Драшка патроним, а уз то и апелатив, и да га треба писати малим словом: Драшко је *поповић*, што значи ‘попов син’: ак. Драшка поповића [ГВ 1378], вок. у зн. ном. Драшко поповићу [ГВ 1384] пошто се у спјеву помиње и његов отац, поп Шћепан: Поп Шћепан се тад у Котор нагна [нѧгнѧ]: [ГВ 1388]. Није уопште битно да ли се у вријеме кад је писан Горски вијенац форма *Поповић* осјећала као презиме, него је пресудно шта је та форма у књижевном тексту и шта је она била у вријеме о којем се у том тексту приповиједа. У конкретном случају не само да је облик *поповић* био само патроним војводе Драшка

него у конкретном случају није ни транспонован у презиме — његови потомци су се прозвали *Драјковићи*.

4° Сви облици на *-ић* по поријеклу су патроними (или матроними). Ти облици се употребљавају у патронимском значењу и средином XIX вијека, тј. у вријеме настанка спјева, а употребљавани су као презимена и почетком XVIII вијека, тј. у вријеме о којем се у спјеву говори.

У критичком издању Горског вијенца полазили смо од тога да за неке антропониме не можемо утврдити да ли у структури спјева представљају патрониме или презимена. Тако друга компонента антропонима *Бан Милоњић* [види т. 10.(1)] може бити патроним, ако је Бан био Милоњин син, или презиме, ако је Милоња био Банов даљи предак.

Друга компонента антропонима *Вук Мандушић* вјероватно је матроним у значењу 'Мандушин син', а не презиме, али и кад је тај матроним (име по мајци) прерастао у презиме он је чувао акценат своје примарне творбене базе. Антропоним *Мандуша* је или женско лично име (типа *Радуша*), или надимак удате жене по дјевојачком презимену *Мандић* или *Мандић* (карактеристичан за један дио Херцеговине), али у сваком случају он има краткоузлазни акценат на првом слогу.

Сада бисмо се изричитоје определијелили за патронимско значење облика на *-ић*: на почетку XVIII вијека у (старој) Црној Гори није ни било презимена, са изузетком братстава досељених из Херцеговине.

II. У „Текстологији Горског вијенца“ у поглављу 1. Топонимија [МАРОЛЕВИЋ 2005: 231–241] спорни облици класификују се по категорији броја и рода.

(1) Најважнији резултат реконструкције у категорији *pluralia tantum* тиче се стиха: једна сину од Кома [откóмā] к Ловћену, [ГВ 173]. Са синхроног становишта топоним (ген.) *Кóмā* је *plurale tantum neutrum*, а с дијахроног — *duale tantum masculinum*. Окамењени облик двојине у међувремену је, од Његошеве епохе па наовамо, замијењен обликом множине мушког рода са обличким суфиксом *-ов-* (*Кòмови*). То значи да је (у Његошевим стиховима) једна муња синула од *Комова* према Ловћену, а друга — од Скадра према Острогу.

Два ојконима иза којих је у првом издању стављена напомена (**се-ло**), *Штитари* и *Прдоговићи*, захтијевала су извјестан текстолошки коментар: у њима се потврђује множински лик мушког рода (*plurale tantum masculinum*), како топоними гласе и у савременом језику.

(2) У категорији *singularia tantum* пажњу заслужује, прво, један варијантни топоним. Док у стиху: Из Цетиња у Ђеклић [ућеклић] пођосмо. [ГВ 2607] мушки род једине (акузатив и по функцији) *Ђеклић* није требало доказивати (само смо реконструисали факултативно прено-

шење акцента на предлог), варијантни облик (ỳ) *Ћеклиће* у 942. стиху, акузатив у функцији локатива, у принципу је двозначан:

Ема нећу, божја ви је вјера,
више слушаџ оџе [оџѣ] у Ћеклиће [ỳћеклиће]
[ГВ 941–942].

Облик се тумачио, прије нашег критичког издања, као *plurale tantum masculinum* *Ћеклићи*. Ми смо образложили тумачење по којем је у наведеном стиху посвједочен примарни лик топонима — *singulare tantum neutrum* (номинатив–акузатив) *Ћеклиће* (генитив *Ћеклића*, датив *Ћеклићу*).

Као што се према зависним падежима (генитив *Баошића*, датив *Баошићу*) примарни лик топонима *Баошиће* (средњи род једнине!) појављује у мушком роду једнине *Баошић*, тако се вршила маскулинизација топонима који је предмет наше анализе (*Ћеклиће* → *Ћеклић*). Притом су оба лика и са аспекта индивидуализације говора јунака увјерљива: кнез Јанко, који је очито вршио кнежевску власт и у племену *Ћеклићи*, користи изворни лик у средњем роду (*Ћеклиће*), док војвода Батрић, из Бајица, употребљава назив у мушком роду (*Ћеклић*). Сличну социолингвистичку ситуацију запажамо данас у вези са ојконимом *Баошиће*: становници тога мјеста чувају средњи род једнине (*Баошиће*), становници ближих мјеста преводе га у мушки род (*Баошић*), а из удаљених подручја у којима постоје само топоними на *-ићи* већ употребљавају множину (*Баошићи*), коју и књижевна норма, неоправдано, прихвата.

Топоними типа *Баошиће*, *Ћеклиће* по своме поријеклу су облици средњег рода једнине посесива (тзв. присвојних придјева) на *-ѣ*, тј. с нултим суфиксом који води поријекло од суфикса *-*os*, супстантивизирани послје елипсе именице *село* (*Ћеклиће село* → *Ћеклиће*). Поријекло и граматичке промјене топонима који садрже суфикс *-ић* описани су у раду [МАРОЛЕВИЋ 1982: 101–107].

Допунићемо критичко издање с двије напомене. Прва: на путу из Његуша за Чево, на Ћурђевдан 2001. године, становница овог подручја (скупа од неколико села) употребила је облик средњег рода једнине (*ово је Ћеклиће*). Друга: у овом случају топоним (*Ћеклиће*) не подудара се с етнонимом (*Ћеклићи*). Анонимни коментатор Горског вијенца, чији је коментар пронашао Д. Вуксан, а који се датира „не раније од 1869. године“ има у виду етноним: „*Ћеклићи*, племе нахије Катунске (Ц. Гора)“ [ВУКСАН 1936: 305]. Исто тако, група братстава која је населила Горње Поље послје ослобођења Никшића скупним именом се зову

Беќлићи. У 942. стиху Горском вијенцу, међутим, облик *Беќлиће* је топоним, а не етноним.

(3) У категорији *singularia tantum* пажњу заслужује, друго, интерпретација првог топонима у стиху: у Каруче [укàруче], на крају Црмнице, [ГВ 596], у вези с којим се поставља двострука дилема. 1° Да ли је у Горском вијенцу потврђен акузатив једнине (у функцији локатива једнине) *Каруче* именице средњег рода (*singulare tantum neutrum*) *Кàруче (дат. *Кàручу) или акузатив множине? 2° Ако је посвједочен акузатив множине, да ли је *Каруче* акузатив множине (у функцији локатива) именице мушког рода (*plurale tantum masculinum*) *Кàручи (дат. *Кàручима) или акузатив множине (у функцији локатива) именице женског рода (*plurale tantum femininum*) *Кàруче (дат. *Кàручама)? Ми, наравно, узимамо књижевни, пренесени акценат (ак.) *Кàруче*.

Ми смо утврдили да је у тексту Повеље манастиру Врађини, која је писана 6928. (= 1420) године а сачувана у препису који је сачинио монах Гаврил из истог манастира године 7129, тј. 1621. године, посвједочен етноним, а не топоним: говори се о црковном селу гдје стоје (живе, настањени су) Каручи, који треба да дају десетину љетине цркви. Насловио је повељу монах Гаврил(о), али ни из наслова (**Господинь Балша приложи Карѹче**) не може се утврдити да ли је ријеч о топониму у средњем роду једнине, мушком роду множине или женском роду множине. У сваком случају у XVII вијеку село се више није именovalo описно (у смислу „село гдје живе Каручи“), него је имало своје устаљено име, највјероватније *singulare tantum neutrum* *Кàруче.

Послије подробне анализе закључили смо да се за оба топонима, и за заселак у Лимљанима у Црмничкој нахији (о којем се говори у Горском вијенцу), и за „владичанско око“ (припадало владици Петру I) у Ријечкој нахији (које се помиње у пјесми из Огледала србског), може узети исти примарни лик *singulare tantum neutrum* *Каруче*, који ми и реконструишемо у Горском вијенцу. По своме постанку то је стари посесив (присвојни придјев) у средњем роду, супстантивизиран послије елипсе номенклатурног назива *село*: Каруче < Каруче село (‘село које припада Каручима’). Касније је долазило, као и иначе у сличним случајевима, до маскулинизације топонимâ (*Каруче* → *Каруч*), што је преовладало у засеоку Рваша, и до плурализације, у мушком роду првенствено (*Каруче* → *Каручи*), што преовлађује данас у именовању засеока у Лимљанима. Иначе битку у Каручу (у Горском вијенцу је акузатив умјесто локатива!) помиње Његош и у Огледалу србском, кад каже да се многа мјеста знају „гдје су Турци гомилама гинули“, па се на првом мјесту наводе „Лимљани у Нахију Црничку“.

(4) Нема никакве дилеме у погледу рода и броја (*singulare tantum neutrum*) топонима у стиху: на Камено [накамѐнѐ] поље поузано. [ГВ 1223]. Дилеме су друге природе: 1° да ли је ријеч о ојкониму (име насељеног мјеста) или микротопониму (назив поља); 2° да ли треба реконструисати једночлани лик топонима (*Камено*) или двочлани (*Камено поље*), тј. да ли треба уметнути запету после првог полустиха; 3° да ли треба реконструисати краткосилазни акценат на првом (*Ка̋менѐ*) или краткоузлазни на другом слогу (*Камѐнѐ*). Ми смо образложили тумачење по коме је у Горском вијенцу посвједочен двочлани топоним, и то не ојконим (име села) него микротопоним (име поља), са краткоузлазним акцентом на медијалном слогу (у погледу акцента узимамо у обзир значење квалитативно-посесивног придјева и једну ономастичку паралелу — микротопоним *Камѐнѝ кр̋ст* у Жупи Никшићкој).

Сада бисмо могли додати једино дијахрону перспективу: у Његошесвом спјеву је посвједочен, или је реконструисан, старији тип именовања, а у међувремену је он промијењен — микротопоним је преображен у ојконим у коме није номенклатурни назив замијењен (по образцу *поље* → *село*) него је потпуно елидиран.

12. У „Текстологији Горског вијенца“ у поглављу 3. Етнонимија и адјектониимија [МАРОЛЕВИЋ 2005: 254–260] пажња је посвећена творбеној и граматичкој реконструкцији: за један етноним образложили смо нову реконструкцију, за други — ново тумачење (и читање), за треће облике (и етноним̂а и адјектоним̂а) — старо писање.

(1) Творбену и категоријалну реконструкцију (адјектоним са суфиксом *-ск-* или етноним са суфиксом *-анин*) захтијева друга компонента антропонима јунака који у Горском вијенцу изговара стихове 1016–1023. Ми смо образложили тумачење по коме скраћено написано **Зачир**, треба етнонимски разријешити, а с обзиром на то да ојконими (имена насеља) типа *Зачир* граде етнониме помоћу суфикса *-(j)анин*, антропоним Његошевог јунака једнообразно реконструишемо у списку лица и испред реплике: *ФЕРАТ ЗАЧИР*[АНИН], КАВАЗБАША, а не „Ферат, зачирски кавазбаша“ и не „Ферат Зачир, кавазбаша“.

Овдје додајемо да облик *Зачиранин* није могао бити презиме, из два разлога: 1° кавазбаша *Фѐр(х)а̋т* становник је Зачира, а не досељеник из тог села у неко друго мјесто; 2° у Црној Гори почетка XVIII вијека није био формиран основни тип српских презимена (презимена на *-ић*), па није могло бити ни транспозиције етнонима у презиме.

(2) Још један облик поставља дилему у погледу творбене и категоријалне интерпретације те ортографске и ортоепске презентације иако га не треба текстуално реконструисати. Наиме, поставља се питање да ли облик којим се завршава 828. стих треба ортографски и ор-

тоепски реконструисати као етноним са суфиксом *-(a)к*, тј. писати са великим почетним словом и изговарати са кратким финалним *ă* — како га ми тумачимо:

У кућу ми [укућуми] однекуд дођоше
два момчета те красна Бјеличка [бјѐличкă].
[ГВ 827–828],

или га треба сматрати адјектонимом са суфиксом *-ск-*, писати га са малим почетним словом и изговарати са дугим финалним *ā* — како се он у досадашњим издањима коментарисао и у лексикографским и лингвистичким радовима тумачио: **бјѐличкѣ**, *-ā*, *-ō* *који се односи на Бјелице, који припада Бјелицама* [Стевановић и др. 1983 I: 31–32]. У позицији последице основног броја *два*, рјечце за истицање *те* и неодређеног придјевског облика *краснѣ* природно звучи употреба именице у облику који традиционална граматика посматра као генитив једнине или сингулара (стварно је то номинатив неколицине или паукала) него одређеног придјевског облика који се по традиционалној граматици идентификује као номинатив множине или плурала средњег рода. Другим ријечима, ми смо у наведеном стиху с правом идентификовали етноним *Бјѐличак* (ген. једнине и ном. неколицине /два/ *Бјѐличка*) у значењу 'припадник племена Бјелице'.

(3) У одјељку посвећеном фонолошкој и ортографској реконструкцији закључили смо да писање етнонима и адјектонима с коријеном *срб-* у женским етнонимима *Србка* и *Српкиња*, у колективном етнониму *Србство*, у адјектониму *србски* и топониму *Србска* (у мушким етнонимима *Срб* и *Србин* и у топониму *Србија* фонетско и фонолошко писање се подударује) не поклапа се са савременом српском ортографском нормом. Ова корекција савременог правописа, која би и иначе била оправдана, не заснива се толико на васпостављању изворног писања колико на чињеници да је такво писање фонолошки тачно (аргумент 1°) и на чињеници да је такво писање у складу са пјесниковом ауторском вољом (аргумент 2°). У наставку се аргументи образлажу.

(4) У наставку одјељка указује се да неки етноними с коријеном *срб-* захтијевају лексиколошко-стилистички коментар. Иако је и суфикс *-киња* у *Српкиња* настао тако што је суфиксу *-ка* додат суфикс *-иња* као функционално појачање па се Његошево *Србка* може тумачити као архаизам, тачније ће бити ако кажемо да је то фонетски адаптиран русизам (према руском облику *Сѣрбка* 'Српкиња'). Исто тако, иако је етноним *Србин* настао додавањем сингулативног суфикса *-ињ* старијем облику па се Његошево *Срб* може посматрати као архаизам, не може се ни

овдје искључити руски утицај. Зато и тај облик можемо интерпретирати као фонетски адаптиран русизам (према руском облику *Серб* 'Србин').

Radmilo N. MAROYEVICH

TEXTOTOLOGY OF ONOMASTIC GENRES IN NYEGOSH'S EPIC
"STEPHEN THE LITTLE"

Summary

Onomastic genres in the epic "Stephen the Little" by a Serbian poet Petar II Petrovich-Nyegosh from the epoch of romanticism have been analysed in this article.

The following levels of analysis are put into focus: (1) reconstruction of anthroponyms (and demonyms): (a) personal nouns, including mythological names as well as, (b) masculine patronyms (names according to father's name) and (c) surnames; (2) reconstruction of toponyms (and etics): (a) Serbian, (b) Russian and (c) Oriental; (3) reconstruction of ethnicons: (a) individual and (b) collective.

Closing chapter presents onomastic reconstruction of the epic "Stephen the Little" in comparison with the onomastic reconstruction in the epic "The Mountain Wreath".

ЛИТЕРАТУРА

- БАНАШЕВИЋ 1973: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Београд: Српска књижевна задруга, 1973.
- ВУКСАН 1936: Д. Д. Вуксан. *Један рани коментар „Горскога Вијенца“*. – Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, 1936, књ. XVI, св. 2, 299–306.
- ВУШОВИЋ 1935: *Цјелокупна дјела Петра Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића. Београд: Народна култура, 1935.
- ГВ: *Горски вијенац* [у књ. Маројевић 2005: 35–218 (критичко издање); Маројевић 2018: 161–265 (основно издање); акценатско издање (у рукопису)].

- ЕПИСКОП САВА 1996: Сава, епископ шумадијски. *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*. Београд–Подгорица–Крагујевац, 1996.
- ИВАНОВИЋ 1978: Радован Божићев Ивановић. *Племя Кучи: Родослов Дрекаловића*. Подгорица: Ивановић Радован, [1978].
- ЈИРЕЧЕК 1892: *Споменици српски*. Скупио Конст. Јиречек. – Споменик / Српска краљевска академија. [Књ.] XI. У Београду, 1892.
- ЈУГ ЗАВИЈА: „Југ завија, разјари се море...“ [у књ. Маројевић 2017: 368–370].
- КОСТИЋ 1902: *Лажни цар Шћепан Мали: Историческо збитије осамнаестог вијека. Од Петра Петровића Његоша*. [Предговор написао Јаша М. Продановић. Приредио Драгутин Костић]. Београд–Загреб: Штампарија Мила Маравића, 1902. (Српска књижевна задруга, 63). [Првом пагинацијом штампани су, накнадно, предговор и биљешка о издању потписана са С. К. 3.].
- МАРОЈЕВИЋ 1982: Радмило Маројевић. *Прасловенска adiectiva possessiva типа Tvorimifičъ (од патронима типа Tvorimifičъ), њихова судбина и трагови у словенским језицима*. – Јужнословенски филолог, Београд, 1982, књ. XXXVIII, 89–109.
- МАРОЈЕВИЋ 2001: Радмило Маројевић. *Текстологија штампарских грешака у Горском вијенцу*. – Историјски записи, Подгорица, 2001, LXXIV, бр. 3–4, 71–110.
- МАРОЈЕВИЋ 2005: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2005.
- МАРОЈЕВИЋ 2017: Петар II Петровић-Његош. *Биљезница*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД, 2017.
- МАРОЈЕВИЋ 2018: Петар II Петровић-Његош. *Луча микрокозма. Горски вијенац. Шћепан Мали*. Основно издање. Ортографија и ортоепија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Никшић: Будимљанско-никшићка епархија – Београд: Друштво за неговање Његошевог дела, 2018.
- МАРОЈЕВИЋ 2020: Петар II Петровић-Његош. *Шћепан Мали*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић. Подгорица: ЦИД – Цетиње: Narodni muzej Srne Gore, 2020. [У штампи].
- МИЛОВИЋ 1965: Петар II Петровић Његош. *Лажни цар Шћепан Мали*. [Приредио за штампу и прилоге написао Јевто М. Миловић]. Титоград: Графички завод, 1965. (Библиотека „Луча“, 15).
- МЛАДЕНОВИЋ 2007: Петар II Петровић Његош. *Лажни цар Шћепан Мали*. Приредио Александар Младеновић. Подгорица: ЦАНУ, 2007. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша. Критичко издање. Књига трећа).
- НИКЧЕВИЋ 2005: Петар II. Петровић Његош. *Лажни цар Шћепан Мали*. Према 1. издању из 1851. приредио и предговор написао Војислав П. Никчевић. Цетиње, 2005.
- ПСР: *Поздрав (србском) роду* [Прилог у књ. Маројевић 2020: 488–490 (критичко издање), 1154–1155 (акценатско издање); Маројевић 2018: 450–452 (основно издање)].

- РЕШЕТАР 1936: М. Решетар. *Ново издање свих Његошевих дјела*. [Критика издања: Вушовић 1935]. – Јужнословенски филолог, Београд, 1936. књ. XV, 215–232.
- РЕШЕТАР 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд, 1940.
- RICHARDSON 1806: John Richardson. *A Dictionary, Persian, Arabic and English*. Volume 1. London: William Bulmer and co., 1806.
- Сви надмени: „Сви надмени комплименти...” [у књ. Маројевић 2017: 367].
- СТЕВАНОВИЋ 1952: Петар Петровић Његош. *Шћепан Мали*. [Текст приредили за штампу Михаило Стевановић и Радован Лалић. Биљешке и објашњења написао Михаило Стевановић]. Београд: Просвета, 1952. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књига четврта).
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 I: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- СТЕВАНОВИЋ и др. 1983 II: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. II. Београд: Српска књижевна задруга и др., 1983.
- СТОЈКОВИЋ 1851: *Лажни цар Шћепан Мали*: Историческо Збитије Осамнајестог вијека. Пјесмотворје Његове Свијетлости Петра Петровића Његоша, Владике и Господара Црнегоре. [На 9. страни:] *Шћепан Мали*. Повјестно збитије, у пет дјејствијах. [На насловној страни:] Издао 1851. године Андрија Стојковић у Трсту. [На корици:] У Југославији. [На полеђини насловне стране испод мота:] Печатња браће Жупана у Загребу 1851.
- ШМ: *Шћепан Мали* [у књ. Маројевић 2020: 227–486 (критичко издање), 1011–1153 (акценатско издање); Маројевић 2018: 289–449 (основно издање)].

József JUHÁSZ*

HUNGARIAN FOREIGN POLICY AND WARS OF THE
1990S IN FORMER YUGOSLAVIA

ABSTRACT: *Only limited attention has been paid in the international academic literature to Hungary's foreign policy on the disintegration of and the wars in Yugoslavia — as Hungary did not play a crucial role in the wars—and the issue has not even been covered in the Hungarian literature in a comprehensive way. However, Hungary was also affected by the wars of the 1990s due to its geographical neighbourhood, the Hungarian minority living in Yugoslavia, and its NATO membership (since 1999). The present study aims to contribute to filling the literature gaps by providing an overview of Hungarian foreign policy toward Yugoslavia at that time, relying mainly on Hungarian sources. The study demonstrates the involvement of Hungary and summarises the activities of three Hungarian governments of the 1990s — the Antall government, the Horn government and the first Orbán government — in relation to the South Slavic wars and international peace missions, focusing on the most important events.*

KEY WORDS: *Hungary, NATO, Wars of the 1990s in Former Yugoslavia*

The foreign policy doctrine of the Antall government¹ elected in the first free elections held in Hungary in March and April 1990 had three priorities.

* Professor of Institute of History at the Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary.

¹ Mostly the Right was in power in Hungary during the wars in Yugoslavia. The coalition, led by Chairman of MDF József Antall (and by Péter Boross in the last half-year owing to the death of József Antall), governing between 1990 and 1994 was comprised of the Hungarian Democratic Forum (MDF), the Christian Democratic People's Party (KDNP) and the Independent Smallholders, Agrarian Workers and Civic Party (FKgP, the latter only until 1991). The Hungarian Civic Alliance (Fidesz), the FkgP and the MDF formed the coalition, led by Chairman of Fidesz Viktor Orbán, governing between 1998 and 2002. The centre-left coalition of the Hungarian Socialist Party (MSZP) and the liberal Alliance of Free Democrats (SZDSZ) led by Chairman of MSZP Gyula Horn was in power between the two right-wing

Accordingly, it set three objectives pursued by the then and successive governments: the integration of Hungary into Euro-Atlantic institutions, improving relations with its neighbouring countries, and supporting Hungarian minorities outside Hungary.² One of the Hungarian minority communities beyond the border was the Hungarian minority living in Yugoslavia, consisting of more than 400,000 people.³ Starting from these premises, the Antall government sought to improve relations with Yugoslavia and expected Yugoslavia to survive in some form (and, of course, to be democratised) up until summer 1991. It was considered the most likely and best-case scenario both for Hungary and for Hungarians living in Vojvodina. However, ideologically, the right-wing coalition government sympathised with the Democratic Opposition of Slovenia (DEMOS) and the Croatian Democratic Union (HDZ) that won the Slovenian and Croatian elections held in April and May 1990. The foreign policy duality — i.e. rational pragmatism and ideological bias — was discernible even before the Antall government took office, when Géza Jeszenszky, the nominee for the post of Minister of Foreign Affairs, said (crying criticism coming from the opposition) at his hearing before Parliament that the new government expected to have ‘friendly’ relations with Croatia and Slovenia but only ‘fair’ relations with Serbia.⁴ Making such distinction was not the best diplomatic statement, which, in addition, led to ill-judged moves in autumn 1990.

The Kalashnikov affair

The Serbian daily newspaper *Politika Ekspres* reported on 10 January 1991 on secret arms sale from Hungary to Croatia, then Belgrade television

governments, from 1994 to 1998. There were differences in foreign South-Slavic policy between the three governments, but they shared the same strategic priorities. The Ministers of Foreign Affairs were Géza Jeszenszky (1990-1994), László Kovács (1994-1998), and János Martonyi (1998-2002).

² The new foreign policy doctrine of Hungary was comprehensively outlined relatively late. As a matter of fact, the first attempt in this direction was the External Relations Strategy adopted in 2008, although the above-mentioned principles had been included, from the outset, in some form in certain government programmes and several parliamentary resolutions, inter alia, in Parliamentary Resolution 11/1993 on basic principles on the security policy of the Republic of Hungary (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=993H0011.OGY>) and Parliamentary Resolution 94/1998 on basic principles on the security and defence policy of the Republic of Hungary (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=998H0094.OGY>, accessed 11 November 2019).

³ According to the population census in 1991, 427,000 Hungarians lived in Yugoslavia, accounting for 1.9% of the total population. The overwhelming majority of Hungarians lived in Vojvodina (339,000 people, accounting to 79% of Hungarians living in Yugoslavia), where they represented 16.9% of the population of the province.

⁴ Szilágyi I., A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után (The Hungarian Foreign Policy and the Southern Slav Region after 1990), *Külügyi Szemle*, III/1-2 (2004), 4-26, 4.

showed Hungarian trucks laden with arms — as it was stated, with at least 36,000 Kalashnikov assault rifles and other weapons — crossing the border in October 1990.

The public disclosure of the arms deliveries created a domestic political storm in Hungary, deteriorated the country's international appraisal and provoked strong objection from Belgrade. The opposition — the Socialist Party, the Alliance of Free Democrats, and the Fidesz — criticised the government for being nationalist, dilettante and irresponsible and required parliamentary scrutiny,⁵ the Western press criticised the Hungarian government,⁶ and the literature on the break-up of Yugoslavia also covers the affair, mostly taking a relatively critical tone.⁷

Budapest first denied the arms deliveries to Croatia, then attempted to trivialise and to present them as a non-political business deal (this argument was also unfortunate, as it suggested that Hungary was willing to sell weapons for money to any countries in a neighbouring conflict region). According to official explanations given on the affair after the first reflexive denials, a state-owned company, 'Technika' (TKV) authorized to sell weapons, indeed transited and supplied, under an order from a third country, small arms — ten thousand old Kalashnikov assault rifles from the stockpiles of the disbanded Worker's Militia (the militia organisation of the former communist party of Hungary) — to the company 'Astra' in Zagreb in October 1990. The deal was legal in accordance with normal conditions for international arms trade, and it could not be considered as major arms delivery due to the nature and quantity of the arms supplied. Further, the Hungarian government acknowledged that the arms had been bought by Croatia but continued to declare the deal as a matter of strict business and as being insignificant.⁸

⁵ On domestic political reactions see Lenkei G., A Kalasnyikov-ügy (The Kalashnikov Affair), in Geró A. (ed.), *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843-1991* (Scandal: Hungarian Public Scandals, 1843-1991), Budapest, 1993, 234-250.

⁶ On international reactions see "A fegyvereladás visszhangja külföldön" (Foreign Media Reactions to Sale of Arms), *Magyar Hírlap* (Budapest), 1991. II. 8, 4-5. (A selection of comments on the arms deal in the West's media.)

⁷ Ch. Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences*, London, 1995, 144; S. L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War*, Washington, 1995, 219, 479; L. Silber and A. Little, *Jugoszlávia halála* (Yugoslavia: Death of a Nation), Budapest, 1996, 150. The arms deal is also mentioned in the memoirs of the two Ministers of Defence (of Yugoslavia and Croatia) concerned; Veljko Kadijević negatively (*Moje viđenje raspada. Vojska bez države*, Beograd, 1993, 14, <https://www.scribd.com/document/60133441/Veljko-Kadijevic-Moje-Vidjenje-Raspada>, accessed May 2016) but Martin Špegelj positively write about it, stressing that it was the first significant arms procurement by Croatia (*Sećanja vojnika*, Zagreb, 2001, 104., <https://www.scribd.com/document/37201893/Martin-Spegelj-Sjecanja-Vojnika>, accessed May 2016).

⁸ On the most important statements of the government and the Ministry of Foreign Affairs made in relation to the affair in January and February 1991 see *Magyar Külpoliti-*

Belgrade was not of the same opinion, and not only Serbian politicians and communist generals of the YPA (Yugoslav People's Army), who regarded what happened in Croatia as counter-revolution⁹, but also the federal government led by Ante Marković, Croatian reformist politician, who was a darling of the West (even though the affair was not discussed on Marković's visit to Budapest in December 1990¹⁰). As a result, statements of objections were addressed to the Hungarian government, such as the diplomatic note of the federal government of Yugoslavia from 4 February, in which it appreciated the recognition made by the Hungarian government in its declaration made on 2 February and the steps taken to investigate the matter but underlined that the arms supply infringed international law and warned against interference in internal affairs of Yugoslavia.¹¹

The data on the size of arms consignment is contradictory. The then Minister of Foreign Affairs, Géza Jeszenszky, wrote a decade and a half later about ten thousand assault rifles, essentially reiterating the number of arms declared by the government in early February 1991. As he writes in his study aiming at presenting József Antall's political portrait: 'In September 1990, Hungary received a request from the Croatian government to sell thirty thousand machine

kai Évkönyv 1991 (Hungarian Foreign Affairs Yearbook, 1991), Budapest, 1991, 141-143. Tamás Katona, State Secretary for Foreign Affairs, personally visited Belgrade on 11 February to 'repair the damage'. (The series of Hungarian Foreign Affairs Yearbooks is available at https://library.hungaricana.hu/hu/collection/magyar_kulugyminiszterium_kiadvai_magyar_kulpolitikai_evkonyv/.)

⁹ The top military leaders of the YPA and the Ministry of Defence were of different ethnicities on the eve of the Yugoslav crisis (Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse*, 131-132; M. Hadžić, *JNA: Jugoslovenska Narodna Agonija*, Beograd, 2004, 107, 240). The Minister of Defence, Veljko Kadijević, came from a mixed Serbian-Croatian marriage, the Deputy Minister of Defence, Stane Brovet was a Slovene, the Chief of the General Staff, Blagoje Adžić was a Bosnian Serb. The Commanders of the Air Force and Air Defence, Anton Tus (to May 1991 – from September 1991 the first Chief of the General Staff of the Croatian Armed Forces) and Zvonko Jurjević were Croats. They were members of the League of Communists of Yugoslavia and their views were motivated more by their ideological commitment rather than their ethnicity.

¹⁰ The supplies of arms were terminated to the objection raised by Yugoslavia at the end of October (see below), and the scandal seemed to fade away. Although Veljko Kadijević, Federal Secretary of People's Defence of Yugoslavia (Minister of Defence), did not reply in the following weeks to any invitations to meetings received from Lajos Für (the Hungarian Minister of Defence also initiated meetings with the Ministers of Defence of other neighbouring states), the arms supply had not entailed any other political consequences until its disclosure, at least according to Hungarian sources. Ante Marković did also not make any reference to the affair on his visit to Budapest (on the evaluation of his visit see 'Közlemény Ante Marković jugoszláv szövetségi kormányfő 1990. december 6-i látogatásáról [Communication on the visit of Prime Minister of Yugoslavia Ante Marković on 6 December 1990]', *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1990*, 340-341).

¹¹ "Bekérték a belgrádi magyar követnácst" (Hungarian Deputy Chief of Mission to Yugoslavia Summoned), *Magyar Hírlap* (Budapest), 1991. II. 8, 3.

guns for the police force of Zagreb. The request was not discussed at the government level, but József Antall, Minister of Defence Lajos Für and I were of the opinion that refusal would have scuttled our plans for settling the tensions between the two nations dating back to 1848 and re-establishing the close friendship between the Croatian and Hungarian nations that had been living in a common state for eight hundred years. The quantity and quality of those arms ruled out any possibility that they could facilitate an armed conflict, and their significance could primarily be of a psychological nature to the new Croatian government with democratic legitimacy that was conducting a political debate with Belgrade. Then the Hungarian parties treated the deal merely as a commercial matter. In accordance with legislation, a relevant inter-ministerial committee approved the request, along with other arms trade agreements. However, after the first consignment of ten thousand rifles had been delivered in October, Minister of Defence of Yugoslavia, Veljko Kadijević, sent a trenchant letter to his Hungarian counterpart, stating that the federal government did not authorize any weapons sales to Zagreb and demanding an explanation for what had happened. The Ministry of Defence of Hungary then stopped the further delivery of any types of arms to Yugoslavia.¹²

The description given by Géza Jeszenszky is more or less in agreement with Hungarian sources. The then Minister of Defence, Lajos Für, described what had happened as Géza Jeszenszky did, and the investigation mounted against the managing director of TKV, Tibor Miklós, in 1999 was also based on this data. Lajos Für goes into the subject in depth in his book outlining the last days of the Warsaw Pact. As he writes, the Croatians first raised the issue of their intention to buy weapons on the visit of State Secretary for Foreign Affairs Imre Szokai to Zagreb in September 1990, and, with high-level political endorsement (Prime Minister József Antall's verbal approval and the decision taken by the National Security Council), the relevant committee authorized the sale of forty thousand Kalashnikov-type rifles and ammunition (180 pieces of ammunition per rifle) on 10 October. Ten thousand assault rifles and 1.8 million pieces of ammunition were delivered until the Belgrade statement of harsh objection (that prompted the suspension of arms deliveries) was received on 30 October.¹³ At the trial of Tibor Miklós, the Hungarian Public Prosecutors' Office also alleged that TKV had indeed delivered ten thousand assault rifles and ammunition amounting to USD 1,892,000 (namely at an approximate unit price of USD 190).¹⁴

¹² Jeszenszky G., Antall József, a külpolitikus (József Antall and Foreign Policy), *Valóság*, 12/46 (2003), 57-75. 59.

¹³ Für L., *A Varsói Szerződés végnapjai, magyar szemmel* (The Last Days of the Warsaw Pact as Seen from Hungary), Budapest, 2003, 272-273, 276-279.

¹⁴ "Kalasnyikov-ügy: jogerősen vége" (Kalashnikov Affair: Finally Closed), *Népszabadság* (Budapest), 2003. II. 5., 5. Tibor Miklós was accused of embezzlement of USD 985,000 pre-

Other sources, however, suggest much larger scale of arms delivery. The then Croatian Minister of Defence, Martin Špegelj, stated that Hungary had delivered 24,000 Kalashnikov machine pistols, 2100 machine guns, 400 RPG-7 anti-tank weapons, 40 Strela-2 air defence missile launchers and their related ammunition worth USD 11 million, which had made Hungary one of the main sources of weapon imports for Croatia before 1991.¹⁵ These amounts of weapons are closer to those alleged by Belgrade, but very different from those mentioned in the defence raised by the Hungarian government, as well as to Ernő Raffay's claims. Ernő Raffay, State Secretary of Defence in the Antall government, claimed, reflecting on the loss of the alleged chance of territorial revision (e.g. by creating an anti-Serbian Hungarian-Croatian alliance) in the 1990s, without providing concrete numbers, that the Hungarian government supplied 'good-quality weapons and many million pieces of ammunition' to Croatia in 1990.¹⁶ If this data is true, it refutes the recurrent argument advanced by the Hungarian government to the effect that 'the quantity and quality of the arms [sold to Croatia] ruled out any possibility that they could facilitate an armed conflict' (see citation from Jeszenszky above). It is patently obvious what Kadijević's opinion was on the matter. The export of Kalashnikov-type rifles was the main argument brought forward by Federal Secretary of People's Defence of Yugoslavia (Minister of Defence) demonstrating that 'Hungary played a double game. It in general publicly supported the unity of Yugoslavia but in reality supported the policy of destruction of Yugoslavia, including the illegal arming of the secessionist Croatia and Slovenia.'¹⁷

paid by the Croatians for the third — non-delivered — consignment. He was eventually acquitted in 2003 on the basis that the offshore companies of Astra were unidentifiable, the management of Technika had therefore acted legally when putting this money into the capital of TKV. The Croatian party had brought the action, reducing the positive impact of the arms deal on the appraisal of Hungary in the eyes of the Croatians in the early 1990s.

¹⁵ "A Kalasnyikov-ügy első kézből" (First-Hand Information about Kalashnikov Affair), *Népszabadság* (Budapest), 1995. IX. 28, 5. (Interview conducted by Đ. Zelmanović with M. Špegelj.)

¹⁶ "The historic process started in 1989 and lasted until the early 2000s created at least half a dozen serious historic opportunities for any Hungarian government, namely the Antall, Horn or Orbán government, to intervene either by diplomatic means or through use of military force (since Hungary had an army back then, in the 1990s). I firmly state that Hungary, in alliance with Croatia, could have regained the Hungarian territories that had been detached and added to Serbia. [...] I can now tell you with hindsight that I took part in the so-called Kalashnikov affair. We supplied Croatia with good-quality weapons and many million pieces of ammunition in 1990, thus supporting the Croatian war of independence against Greater Serbia." Druca A., *Harmadik Trianon előtt* (Heading Towards a Third Trianon), *Nagy Magyarország*, 1/2009, (interview with Ernő Raffay), <http://tortenelemportal.hu/2009/08/harmadik-trianon-elott/> (accessed September 2019).

¹⁷ "Mađarska je igrala dvoličnu ulogu. Javno, uglavnom, podržavala je jedinstvo Jugoslavije, a stvarno podržavala politiku razbijanja Jugoslavije uključujući i ilegalno naoružavanje vo-

But the delaying the disclosure of the Kalashnikov affair was part of the political games played in Belgrade. It was obviously not by chance that the disclosure of an arms delivery in October — of which Belgrade had already had knowledge in October — was postponed to January, and the question also arises as to why specifically the Hungarian arms deliveries of arms imports from various sources received so much publicity. For at that time Veljko Kadijević and President of Serbia Slobodan Milošević sought to achieve significant progress in the disarmament of the so-called paramilitary forces (new republican armies that were being raised). The federal presidency of Yugoslavia ordered weapons collection on 9 January, exactly at the time when the world was watching and cared about the preparations for the first Gulf War, and the Soviet Armed Forces were heading into Lithuania to 'bring order to the country'. It seemed to be a good moment for Belgrade to attempt to reverse the process in the spirit of the rather die-hard order given by the Yugoslav People's Army on 24 January (calling for protecting Yugoslavia and socialism against 'subversive activities' of the West, most of which were taking place via Hungary).

Nevertheless, irrespective of the political games in Belgrade and the actual scale of the deliveries, it can be concluded that the arms deal was wrong-headed. The only positive that resulted from the affair was the fact that it improved the image of Hungary in the eyes of the people of Croatia. The Hungarian administration misjudged the political risks and acted very imprudently. The arms export was contrary to the then strategy of the Hungarian government on Yugoslavia: as mentioned above, Budapest expected up until summer 1991 Yugoslavia to survive in some form. Moreover, the arms had been exported behind the back of the central government of Yugoslavia nine months before the war broke out — and there is not a single government in the world that would tolerate arms delivery to its country without its knowledge.¹⁸

jski secesionističkih republika Hrvatske i Slovenije." Kadijević, *Vojska bez države*, 14 (pdf version). Borisav Jović, Serbian member (and chairman in 1990-1991) of the SFRJ Presidency, had a similar opinion. In his view, Hungary was a tool in the hands of the United States against Yugoslavia. „Jedno javno pričaju i drugo tajno rade i to ne samo SAD, nego i Nemačka i Mađarska, preko kojih SAD ostvaruje politiku razbijanja Jugoslavije radi svojih ideoloskih i stratejskih interesa." B. Jović, *Poslednjih dani SFRJ: izvodi iz dnevnika*, Beograd, 1995, 229.

¹⁸ It was also mentioned as Croatia's argument — and the Hungarian party also argued — that the arms delivery could not be considered as illegal import of arms from Croatia's point of view. Since the legislation of Yugoslavia in force at that time permitted for the republics to import a certain quantity of arms under some specific circumstances, e.g. when federal authorities were unable to fulfil the so-called 'legitimate' needs of the federal socialist republics (Špegelj: *Sećanja vojnika*, 104 [pdf version]). The federal, Serbian and Croatian governments conducted a fierce debate on it. However, it does not justify Hungary's position,

At the same time, the importance and role of the Hungarian export of arms in the outbreak of the war should also not be overstated. The deliveries of Kalashnikov-type rifles only represented a minor part of the total imports of arms to Croatia, and the Antall government (or the subsequent governments) did not make the same mistake again. Hungary respected the relevant United Nations (UN) resolutions, including the Resolution adopted by the UN Security Council on 25 September 1991 imposing general arms embargo. The Kalashnikov affair did not irreparably damage relations between Hungary and Serbia. After Hungary acknowledged the arms deliveries, expressed its regret and confirmed that it did not wish to interfere in internal affairs of other countries, the conflict ceased by spring. The whole affair was rather due to the inexperience and uncertainty of the new Hungarian government composed of political novices than due to 'Hungary's participation, knowingly and intentionally,' in the break-up of Yugoslavia as early as in 1990.

Challenges posed by the wars of 1991-1995 for Hungary

The wars of 1991-1995 posed security policy risk and had an economic cost for Hungary, while Hungarians living in Yugoslavia were directly affected by the wars. Although Hungary was, in fact, in no immediate danger of drifting to war (as opposed to the situation with regard to the air war in 1999), several airspace violations and border incidents took place and occurred. There were several incidents in which the aircrafts of the Air Force of the YPA started their attack manoeuvres against Croatia and opening fire at targets on the other side of the border in the airspace over Hungary, and, moreover, a Yugoslav MIG-21 dropped cluster bombs on the outskirts of Barcs, a village along the Croatian border, on 27 October 1991, but minor Croatian units also crossed the Hungarian border from time to time to get behind their enemies. Around fifty thousand refugees fled to the country, the large majority, but not all of them were Hungarians. Several person from the Hungarian minority fell victim to the wars as well.¹⁹ Economic losses due to the weakening of bilateral economic relations, adverse effects on transit traffic, hesitation among certain foreign investors and compliance with sanctions imposed by the UN could be estimated at USD three billion.²⁰

as it was not for the Hungarian government, or any other foreign government, to decide a purely internal dispute of Yugoslavia.

¹⁹ Angéla Szabó's book contains data of 64 Hungarian officers and soldiers of the YPA and AFY, who died between 1991 and 1999 (Szabó A., *Holtsezón /Dead season/*, Novi Sad, 2005). There are only estimates about other losses (civilian victims, Hungarian soldiers of the Croatian armed forces).

²⁰ The most comprehensive study of the wars between 1991 and 1995 in Hungarian literature: Juhász J., Magyar I., Tólas P. and Valki L., *Kinek a békéje? Háború és béke a volt Jugo-*

However, the Kalashnikov affairs initially made it difficult for the Hungarian government to react to the events, as the negative media resonance of the arms deliveries made Hungary's policy toward Yugoslavia passive. Finally, Hungarian foreign policy adopted a cautious and Western-oriented attitude. However, the fact that the Hungarian attitude toward the countries of South-Eastern Europe was definitely ambivalent in the years after the regime change also played a part in its cautious and reasonable position. Budapest was indeed interested in developing relations with countries in this region, while it sought to openly distance itself from the Balkans or South-East Europe. Since Hungary wished to be integrated into Euro-Atlantic institutions, i.e. to become a NATO and European Union member, as soon as possible, it thus wanted to show itself as stable and westernised (as being part of Central Europe with close links with the West) and did not want the West to regard it as a country belonging to a least-developed conflict region. Hungary's policy toward the Balkan region was characterised by this duality in the 1990s. For example, Hungary, as well as Slovenia and Croatia, initially refused to become a member of the Southeast European Cooperative Initiative (SECI, the first international umbrella organisation established in 1996 for dealing with the consequences of the wars) and became a member state of the SECI only at the USA's express request.

It was not easy to bring together its different South Slavic relations. It required Hungary to reconcile its foreign policy toward Croatia and Bosnia and Herzegovina with its relations with Serbia and to take the different interests of the three groups of Hungarians living in Yugoslavia (Hungarians living in Slovenia, Croatia and Serbia, i.e. Voivodina) into account. Since Hungarians living in Vojvodina (80% of Hungarians living in Yugoslavia) only sympathised with democratisation endeavours and did not support the efforts to break up Yugoslavia, as they were concerned that after the break-up — which actually occurred shortly afterwards — they would be trapped in the nationalist Serbia.²¹

The ambivalent and lukewarm attitude of Hungary is underlined by the fact that the Hungarian mission to the UN received hardly any instructions on the South Slavic crisis from Budapest in 1992 and 1993, when Hungary was a non-permanent member of the United Nations Security Council. Ambassador André Erdős, Head of Mission, recalled that the mission had almost been completely left to itself with regard to taking a position on matters relating to the South Slavic crisis. As he writes: 'But Budapest simply failed to realise the significance and outstanding opportunities of the Hun-

szláviában (Whose Peace? War and Peace in the former Yugoslavia), Budapest, 2003. On Hungarian aspects see in particular: 43-44.

²¹ Szilágyi I., *A magyar külpolitika és a délszláv térség 1990 után*, 8.

garian membership of the UNSC at a time of crisis, the South Slavic crisis, and, with hindsight, it can be said that although the mission endeavoured to inform the people back home as fully as possible about what was going on in the UNSC, the relationship between the centre in Budapest and the Hungarian mission to the UN in New York was, with a few rare exceptions, one-sided. Given the geopolitical situation, history, geography and historical background of Hungary, besides international meetings, consultations and speeches related to the matter at other levels, it should have reaped further benefits from the unique situation that offered opportunities, due to our entitlement as a member of the body, for greater involvement in operational decisions, namely to present our national position, make proposals and, if necessary, rectifications in the UNSC. [...] The awareness of the Hungarian political elite and the Ministry of Foreign Affairs should therefore have been raised as regards the opportunity afforded to Hungarian foreign policy by the UN. Many hardly knew anything about the activity. A sentence from a telegram sent from a colleague of mine working in another station of major importance in Europe to me towards the end of our two-year membership in the UNSC — which provides that they had no idea what we were doing in the UNSC in New York — came as a shock to our UN mission.²²

However, the cautious and Western-oriented attitude meant neither inactivity nor neutrality. This is illustrated by what Prime Minister József Antall said in an interview with the Austrian *Der Standard* on 3 July 1991 (namely that he advocated the sovereignty and the right of the republics to self-determination, and the confederation of Yugoslavia) or by the declaration of the Hungarian and Polish Prime Ministers issued in October 1991, following the termination of the moratorium created by the Brioni Agreement on postponing the declaration of independence of Slovenia and Croatia by three months (in which the Prime Ministers agreed that there was aggression against Croatia, which must have been curbed by deploying international peacekeeping force).²³ What this means is that Budapest already took the ‘Slovenian-Cro-

²² Erdős A., Adalékok a magyar diplomácia történetéhez a rendszerváltozás korában (Data about the History of Hungarian Diplomacy in the Era of Regime Change), *Külgügyi Szemle*, VIII/1 (2009), 186-211, 194.

²³ Joint declaration of the Prime Ministers of Hungary and Poland on 8 October 1991, *Magyar Külpolitikai Évkönyv 1991*, 331. Hungarian Prime Minister József Antall argued in the interview with the *Der Standard* (as the *Népszabadság* newspaper reported in an article entitled ‘Antall: A Vajdaság ügye is megoldásra vár [Antall: “The matter of Voivodina still remains unresolved”]’ on 4 July 1991) that the status of Voivodina should also have been reviewed, as it had been added to the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, and not to Serbia, under the Treaty of Trianon in 1920. The statement could be interpreted as a proposal for the restoration of the autonomy of Voivodina but also as calling in question the territorial belonging of the province. His ambiguous claim might have had the object of testing the waters in relation to the possible opportunities opened by the break-up of Yugosla-

atian' and 'German' view — that the conflict not to be considered as an civil war but a fight of aggressors and victims, where the Serbs (and the Yugoslav People's Army with orthodox communist views) were the aggressors — in international disputes relating to the wars in early summer 1991. This was also its interpretation on the Bosnian war that broke out in April 1992.

Hungary thus adopted and applied international sanctions imposed against the Federal Republic of Yugoslavia constructed by the republics of Serbia and Montenegro. It also respected the economic embargo introduced by the UNSC on 29 May 1992 and allowed on 30 October 1992 NATO's AWACS aircrafts (unarmed aircrafts for airspace surveillance) to patrol in the airspace over Hungary for the purposes of monitoring compliance of the UNSC ban on flights over Bosnia. However, it refrained from providing Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina with any assistance capable of being regarded as military beyond diplomatic support provided in international fora, contributing to humanitarian assistance (e.g. reception of refugees), and building bilateral relations. This starting point can be judged as right. Since military assistance, in addition to the fact it would not have been of great help to Croatia and Bosnia, would have put Hungary and the Hungarian community living in Voivodina in imminent danger and would not have been consistent with the then policy of Western powers (regardless of disputes between them).

In addition, Budapest made substantial efforts, again rightly, to 'have left the door open' for Belgrade. Each Hungarian government had the wisdom to adopt a pragmatic attitude towards the Milošević government, if only because of Hungarians living in Vojvodina appearing in a hostage situation. Therefore, Hungary only to the internationally compulsory limit minimized inter-state contacts and economic ties and counterbalanced this by ensuring for Serbia important transit to the West via Hungary and maintaining civil relations (in this spirit, small-scale border-traffic smuggling was also tolerated).

Hungarian foreign policy also aligned itself with the position of Germany and the Slovenian and Croatian expectations at the time of the secession of states, in 1991 and 1992. Hungary therefore recognised the independence of Slovenia and Croatia a day after the member states of the European Community did so, on 16 January 1992, and of Bosnia and Herzegovina

via. However, there was no response to his statement from the West. Including the issue of Voivodine on the agenda was not compatible with the state recognition policy of the Western powers after the break-up of socialist federations. Since, on the ground of the legal interpretation of the so-called Badinter Commission, the right of secession was only accepted and recognised for territorial units with republic status of the Soviet, Yugoslav and Czechoslovak federation members to keep disintegration under control.

on 9 April.²⁴ However, in line with the common position of the international community in this regard, it did not show willingness to recognise the secession of any territory within the republics (Republic of Serbian Krajina, Republika Srpska, Croatian Republic of Herzeg-Bosnia, and secession declaration of Kosovo in September 1991). It did not show willingness either to recognise the claim of the Federal Republic of Yugoslavia proclaimed on 27 April 1992 to be the exclusive successor of Tito's former Socialist Federal Republic of Yugoslavia. Budapest had therefore maintained diplomatic relations with Belgrade, but at a low level, and the relations were only elevated to ambassador level after the Dayton Agreement that put an end to the war in Bosnia, after 15 August 1996 (but its relations with Serbia were temporarily decreased again to *chargé d'affaires* level due to the NATO bombing campaign in 1999).

However, the wars in Yugoslavia between 1991 and 1999 (i. e. including the NATO bombing of Serbia in 1999) not only presented challenges, burdens and disadvantages but also brought indirect benefits in political terms for Hungary. The growth of the importance of Hungary was significant in the eyes of the Western powers due to the wars. The peaceful regime change in Hungary took on particular importance to provide a model for other countries, and the West needed reliable partners in the neighbourhood of the conflict region to be able to stabilise the area rapidly and in a cost-effective way. Hungary managed to meet this expectations after 1991.

Hungary's participation in NATO's air war against Serbia of 1999

The Kosovo crisis renewed in 1998 created new challenges for Hungary. Milošević's 'resolution' to the Albanian-Serbian conflict, the re-initiation of ethnic cleansing resembling the Bosnian war was not acceptable to, inter alia, Hungary, even if taking into account the fact that the Kosovo Liberation Army (UÇK), the Albanian separatist organisation using terrorist means, had directly ignited the Serbian-Albanian war of 1998-1999 with its secessionist insurgency. Milošević's response was not acceptable, either in terms of the common political values upheld by the Hungarian state or loyalty considered to be very important as a new NATO ally (Hungary joined the North Atlantic Treaty Organisation on 12 March 1999) or the endangerment of Hungarians living in Vojvodina.

²⁴ Hungarian-Macedonian diplomatic relations were only established on 29 August 1994 due to name dispute between Macedonia and Greece. Hungary took a neutral position on the naming dispute. It took note of the use of the name 'FYROM (Former Yugoslav Republic of Macedonia)' but used the name 'Republic of Macedonia' in bilateral context. Diplomatic relations with the country were also established using this name (*Magyar Külpolitikai Évkönyv 1994*, 116).

However, these theoretical starting points sparked internal political debates and lively discourses among intellectuals, despite the fact that the Hungarian political elite, opinion-shaping intellectuals and the general public almost fully accepted them. Since these starting points could not give clear and practical answers to the questions as to how the international community and NATO should have responded to the actions of the Milošević government and which responses Hungary could support. Which responses could be effective in stopping the ethnic cleansing but otherwise were in line with international law? How far could NATO go, without a mandate from the UN Security Council, in coercing a sovereign state that was authoritarian and built its minority policy on repression but unquestionably protected its internationally recognised borders? Whether the aims (border changes) of and means (the semi-terrorist guerrilla warfare of the shadowy UÇK, and its war-related actions included the intimidation of the Serb population, the killings of ‘collaborationist Albanians’, and the clear provocation of the Serbian authorities in anticipation of NATO action) frequently used by Albanians who indeed were in need of protection from the humanitarian point of view and in terms of human and minority rights were acceptable? What other interests motivated the NATO intervention, apart from the legitimate objectives of easing and localising the Serbian-Albanian conflict? In addition to issues of principle relating to the effect of the air war on the future of the international order, as well as to debates on the involvement of Hungary, the question as to whether it was realistic to create a link between the NATO intervention and Hungarian aspects, such as the issues of the autonomy of Hungarians living in Voivodina or of aiming at the role of ‘base-state’ in reconstruction programmes, also provoked a rich debate.²⁵

In these circumstances, the air war put Hungary in a difficult situation, which was not a belligerent but was indirectly involved in the war as a NATO member and by permitting the use of its airspace and aviation infrastructure. Since Hungary was the only member state of NATO that was bordered by and had large national minority living in the Federal Republic of Yugoslavia under attack. Involvement going beyond political and logistical support would therefore have been risky for Hungary.

Budapest already expressed its support for NATO’s intention to prepare for a military action against Yugoslavia in October 1998, when the option of external military intervention in the Kosovo conflict was first raised seriously. The Parliament decided, by an overwhelming majority, on 14 October to allow the unlimited free use of airspace over Hungary by NATO;

²⁵ For further details on Hungarian dilemmas concerning the NATO intervention, see Juhász J., Magyar I., Tálás P. and Valki L., *Kosзовó. Egy válság anatómiája* (Kosovo: Anatomy of a Conflict), Budapest, 2000, 296-300, 330-333.

although Prime Minister Viktor Orbán later claimed that there had been no area populated by Hungarians among the ground targets of planned airstrikes back then. However, the threat of a military confrontation was averted in October 1998 thanks to the Holbrooke-Milošević Agreement, and it seemed that a political solution would be found to the Kosovo crisis. The Hungarian administration confirmed its support to the mediation and conciliation attempts of the International Contact Group (representatives of the USA, Russia, Germany, France, England and Italy), such as the Rambouillet conference. But the attempts to find a political solution failed. The Hungarian government therefore reaffirmed its solidarity with NATO on the day of the initiation of NATO's bombing campaign, 24 March 1999 (but it limited its involvement, i.e. specified that Hungary would not be involved in fighting activities and Hungarian soldiers would not enter the territory of Yugoslavia). The Parliament also reaffirmed its former decision of October concerning the unlimited use of airspace and airports by NATO by a further resolution on 24 March.²⁶ The practical involvement of Hungary in NATO action was based on that policy, namely it authorised NATO to use its air infrastructure and was engaged in the political and economic isolation of Serbia²⁷ (it temporarily withheld a Russian-Belarusian aid shipment on 11 and 12 April and acceded to the Regulation adopted by the European Union on 23 April imposing an oil embargo and the Regulation on exit bans of Serb leaders) but did not directly participate in bombing.

However, the result expected by NATO within weeks, i.e. Milošević's retreat, was yet to come, and, moreover, the mass displacement of the Albanian population was commenced in Kosovo. It prompted questions about the need to widen the scope of intervention by intensifying air attacks and/or ground intervention. Hungarian Prime Minister Viktor Orbán supported the decisions taken in the 1999 NATO Summit held in Washington DC on 23-25 April, then the Hungarian government agreed that NATO aircrafts would also carry out combat missions from Hungarian airports. Thus, 24 American F-18 Hornet fighter-bombers used one of the bases of the Hungarian Air

²⁶ Parliamentary Resolution 59/1998 (15 October) on the contribution of the Republic of Hungary to NATO action aimed at resolving the Kosovo crisis (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=998H0059.OGY>); Parliamentary Resolution 20/1999 (24 March) passed as an amendment of Parliamentary Resolution 59/1998 (October 15) on the contribution of the Republic of Hungary to NATO action aimed at resolving the Kosovo crisis (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=999H0020.OGY>, accessed October 2019).

²⁷ Like many other states, Hungary also distinguished between Serbia and Montenegro. The political leadership in Podgorica actually took a neutral position on the matter of the Kosovo war escalated into a tripartite (Serbian-Albanian-NATO) conflict, therefore, while most international sanctions were officially aimed at the Federal Republic of Yugoslavia as a whole, the international community sought to apply real pressure solely on Serbia. Hungary also followed this approach.

Force (Taszár Air Base) and 20 KC-135 Stratotankers, military aerial refueling aircrafts, used Terminal 1 at Ferihegy Airport (now Ferenc Liszt Airport) as a base from early May. Hungary therefore was not only a logistical and fly-over zone but was also used as a base for air attacks in the last weeks of the bombing campaign. It also emerged from discussions on ground military intervention and media speculation that NATO was likely to use the territory of Hungary in case of a possible intervention, and the Hungarian government would not have had the luxury to refuse the NATO request (the Hungarian government supported the intensification of air attacks precisely in order to avoid ground intervention).²⁸ The situation was very similar to that in April 1941, when the force of Nazi Germany had marched through, inter alia, Hungary (before the intervention of the Hungarian army) to attack Yugoslavia.

The imminent risk of Hungary's drift to war differentiated public opinion and political forces. The majority of public continued to support NATO action but was opposed to ground intervention,²⁹ the largest opposition party, the Hungarian Socialist Party (MSZP), put forward the possibility of the revision of the parliamentary authorisation granted in March, i.e. of the withdrawal of the authorisation for the unlimited use of airspace and airports, and an intellectual peace initiative, Movement for the Peace of the Balkan, was also established. The events of the next few weeks made further disputes meaningless. The Belgrade leadership back-pedalled by early June, the issue of ground intervention and the risk of Hungary's drift to war thus fell off the agenda.

Dilemmas concerning the air war also included the issue of Voivodina. Several, especially right-wing politicians indicated that needed the acceptance of the so-called "threefold autonomy concept": restauration of the provincial autonomy, establishment of the cultural self-government for whole Hungarian population and regional autonomy of the North Backa (region in Voivodina with Hungarian majority). The far-right Hungarian Justice and Life Party (MIÉP) actually wanted to put the issue of border changes on the agenda.³⁰ However, linking the issues of Kosovo and Voivodina was not realistic, and none of the Hungarian parties joined the extremist platform of MIÉP.

²⁸ According to preliminary plans, entry into Kosovo from Albania, its nearest neighbouring country, was preferred, but intrusion from Bosnia, Bulgaria or Hungary was also considered (Juhász et al., *Koszovó*, 346-349).

²⁹ According to the surveys carried out by the Medián (one of the leading public opinion research institute in Hungary) on 23-26 April, 54% of the Hungarian population supported the NATO intervention. However, only 34% of the population agreed that ground attack should have been initiated in the event that such air attacks had proved ineffective, and only 11% agreed that Hungarian troops should have participated in the intervention. 'Tartós bizonytalanságérzet (Long-Lasting Sense of Insecurity)', *HVG* (Budapest), 1999. V. 1, 22.

³⁰ Chairman and parliamentary group leader of MIÉP István Csurka required to delineate the new Hungarian-Serbian border along the Sombor-Srbobran-Kikinda line (*Origo*, 2 June 1999, <https://www.origo.hu/itthon/19990602amiep.html>, accessed October 2019).

The last act in Hungarian reactions to the war in Kosovo was the reception of the declaration of independence (on 17 February 2008).³¹ The Gyurcsány government³² had already adopted the position of the Western powers at the time of the Kosovo status talks led by Martti Ahtisaari that the future of Kosovo could not be based on either 'permanent temporariness', i.e. the permanent maintenance of international presence, or solutions unacceptable for Albanians making up the overwhelming majority of the local population (i.e. the reintegration of Kosovo into Serbia despite the fall of the Milošević regime in October 2000). Budapest also considered likely that the Western powers would recognise the independence of Kosovo. Therefore, Hungary also had to make its position on this matter and its interests clear. A general consideration and a specific aspect were elements of the Hungarian position. One was that Hungary had an interest in the stability and consolidation — to lay the foundations of its capacity to develop — of the region as a whole from a security, neighbourhood, foreign trade policy perspective and in terms of investment; and the other consideration was that the recognition by Hungary would not lead to atrocities against Hungarians living in Vojvodina. Hungary's position — that Kosovo should have been recognised, as deciding status issues was essential to achieve lasting stability in the region, while Hungary did not want to openly call for secession or be among the first states to recognise the independence of Kosovo — was based on these considerations. Furthermore, Budapest explicitly sought to make gestures towards Serbia, i.e. to link the recognition of Kosovo with the importance of protection of the Serbian minority and the intensive support of Serbia's European integration ambitions, in order to overcome the conflict to be expected with Belgrade. Indeed, recognition by Hungary did not lead to the significant and lasting worsening of bilateral relationship between Hungary and Serbia, and Hungarian Minister of Foreign Affairs Kinga Göncz's visit to Belgrade in September 2008 put an end to the differences over the issue.

Although there was consensus among the parliamentary parties on the policy of 'deferred recognition', they did not agree on the timing of recognition. The initial position of the government on the choice on timing was that Hungary should have expressed its recognition with the European Un-

³¹ Hungarian foreign policy did not encounter any difficulty in recognising the independence of Montenegro. Since the State Union of Serbia and Montenegro (2003-2006), reconstituted from the Federal Republic of Yugoslavia, was partitioned by amicable agreement and under a scenario accepted by Serbia, Hungary could establish and develop relations in parallel with both republics. This is reflected by the fact that Hungary already opened a representative office — but not yet an embassy, just as a satellite office of the Hungarian Embassy in Belgrade accredited to the State Union — in Podgorica on 17 November 2005.

³² In 2008 Hungary was again led by the centre-left coalition government of the Hungarian Socialist Party and the Alliance of Free Democrats under Prime Minister Ferenc Gyurcsány.

ion or a little later. It became apparent, however, after 17 February that the recognition process was slower and more diffuse than it had been previously assumed, and there would be no common EU position. A domestic political conflict, the so-called social policy referendum on doctor visit fees and tuition fees, attracted public attention in Hungary in early March. The Hungarian government finally announced the recognition of the independence of Kosovo on 19 March, jointly with Croatia and Bulgaria, waiting for the undisturbed conducting of the celebratory events in Voivodina relating to the Hungarian national holiday of 15 March, and was the eighteenth member state of the European Union to do so.³³

Hungary's involvement in peacekeeping and initial reconstruction programmes

Within its means and capabilities, Hungary participated in international missions in Kosovo and Bosnia and Herzegovina after December 1995 and June 1999. It, as a donor state of the peace process in Bosnia, became a member of the Peace Implementation Council monitoring the implementation of the Dayton Agreement and later of the International Steering Group formed to monitor the independence process of Kosovo and the observance of the obligations contained in the Ahtisaari Plan. An important commitment was its contribution to military peacekeeping. Hungary did not participate in the mission of the United Nations Protection Force (UNPROFOR, 1992-1995), as it would not have been advisable for Hungary as a neighbouring country in wartime and was not requested by the UN. However, it has participated in the missions of the Implementation Force (IFOR, 1995-1996) in Bosnia and Herzegovina, which was replaced by the Stabilisation Force (SFOR, 1996-2004), of the European Union Force (EUFOR, since 2004) and of the national security forces (Kosovo Force, KFOR) from the outset.³⁴

³³ An in-depth overview of the processes leading to the recognition of the independence of Kosovo by Hungary is provided in L. Márkus, Hungarian View on the Independence of Kosovo, in K. Csaplár-Degovics (ed.), *These were hard times for Skanderbeg, but he had an ally, the Hungarian Hunyadi. Episodes in Albanian-Hungarian Historical Contacts*, Budapest, 2019, 231-254.

³⁴ The most important relevant parliamentary resolutions authorising participation are the following: Parliamentary Resolution 114/1995 (12 December) on the participation of the restricted Hungarian Engineer Contingent serving under forces ensuring the implementation of a peaceful solution to the South Slavic crisis (IFOR), (<https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=995H0114.OGY>). Parliamentary Resolution 55/1999 (16 June) on the participation of the Hungarian contingent serving under international forces participating in peacekeeping in Kosovo (KFOR), <https://mkogy.jogtar.hu/jogszabaly?docid=999H0055.OGY> (accessed October 2019).

Hungary provided logistical support for the free passage and, later, supplying of peacekeepers, which meant that it allowed the use of the airspace over Hungary, ensured free movement on road and rail, and made the airbase in Tazsár available to US forces until the end of the SFOR mission in 2004. Another important part of the Hungarian contribution was the Hungarian Engineer Contingent deployed in Okučani (1996-2002, initially peaking at 462 people), which participated primarily in the reconstruction of transport infrastructure (bridges, roads and railways). This unit raised the remains of the Old Bridge of Mostar destroyed by the Croatian Defence Council (HVO) on 9 November 1993 from the riverbed of Neretva in September-November 1997. A rifle company is currently serving with the EUFOR Multinational Battalion (MNBn) in Bosnia and Herzegovina. The most important Hungarian contribution to KFOR was the Hungarian Guard and Security Battalion deployed in Priština (1999-2005, initially peaking at 324 people), and its main mission was the surveillance of the KFOR Headquarters. A contingent comprised two companies is currently serving with the KFOR Tactical Reserve Battalion (KTRBN).³⁵

Hungary could not participate in economic reconstruction by providing substantial donor assistance due to its limited resources but endeavoured to contribute to political reorganisation as a member of the Stability Pact for South-Eastern Europe established in 1999. It included the so-called Szeged Process (conferences and courses to accelerate the process of democratisation, the development of municipal self-governments and the strengthening of the role of the Serbian opposition), and several Hungarian diplomats recognised as experts on the region (who had gained experience e.g. as ambassadors in the region) played a significant part in international mediation and advisory councils.³⁶ Overall, apart from the initial refusal of the SECI membership, Hungary made a positive contribution to post-war

³⁵ On the history of the mission of the Hungarian Defence Forces (MH) in the Western Balkans see Kiss Z. L., *Magyarok a békefenntartásban* (Hungarians in Peacekeeping), Budapest, 2011, 106-124. On the current Hungarian participation see the relevant pages of the EUFOR and KFOR websites: <http://www.euforbih.org/eufor/index.php/eufor-elements/multinational-battalion>, <https://jfcnaples.nato.int/kfor/about-us/units/ktm>, accessed October 2019).

³⁶ Former Ambassador to Bosnia and Herzegovina Kálmán Kocsis (former head of the Hungarian civil intelligence, Information Office) led the international monitoring commission of the creation of OSA-OBA BiH (intelligence-security agency of Bosnia and Herzegovina) in 2003-2004. Former Ambassador to Federal Republic of Yugoslavia József Pandur was a member of the EU working group, led by Miroslav Lajčák, set up to mediate in the matter of the independence of Montenegro in 2006 and was Political Chief Advisor to international High Representative for Bosnia and Herzegovina (also Miroslav Lajčák) in 2007-2009. The current Head of the Office of the High Representative in Banja Luka is also a Hungarian diplomat, Marianne Berez.

consolidation and has sought to develop bilateral relations with each state of the region since 2000.³⁷

József JUHÁSZ

HUNGARIAN FOREIGN POLICY AND WARS OF THE 1990S IN FORMER YUGOSLAVIA

Summary

The consequences of the wars in Yugoslavia were two-fold for Hungary. On the one hand, the wars posed security policy risk, caused economic losses, directly affected Hungarians living in Yugoslavia, and, all the more, Hungary indirectly became belligerent by giving support to NATO's air war against Serbia in 1999. These challenges and burdens were counterbalanced by the fact that the country became more important to the West, as the Western powers needed a reliable partner in the neighbourhood of the conflict region.

In general, Hungarian foreign policy adopted a cautious and Western-oriented attitude in relation to its reactions to the crisis in Tito's Yugoslavia and to the subsequent wars. However, it also took mistaken steps, such as the arms delivery to Croatia in October 1990 (the so-called Kalashnikov affair). Moreover, some right-wing nationalist politicians brought up the matter of revision of Serbian-Hungarian border again. However, apart from some examples of 'fishing in troubled waters', Hungary behaved in a responsible manner and proved to be a cooperative partner in crisis management and peacekeeping missions.

The broadly cautious attitude did not mean its inactivity and neutrality. Hungary took the 'Slovenian-Croatian' and 'German' view relating to the crisis by early summer 1991 and regarded Germany as a beacon throughout the period of war.

³⁷ As this study is related to the views and activities of the Hungarian diplomacy and Government on the Yugoslav crisis, it primarily leans on Hungarian sources and publications. (Also, these materials are less known internationally.) Of course the Yugoslav crisis does have great literature. Besides the ones already cited, for example: S. Mesić, *Kako smo srušili Jugoslaviju*, Zagreb, 1992; L. J. Cohen, *Broken Bonds: Yugoslavia's Disintegration and Balkan Politics in Transition*. Boulder, 1995²; S. Avramov, *Postherojski rat Zapada protiv Jugoslavije*, Beograd, 1997; J. Gow, *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War*, London, 1997; *NATO Aggression Against the Federal Republic of Yugoslavia*. Documents Part One, Two, Belgrade, 1999; J. Guskova: *Istorija jugoslovenske krize 1990-2000, I-II*. Beograd, 2003; S. P. Ramet, *Thinking about Yugoslavia: Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*, Cambridge, 2005; D. N. Gibbs, *First Do No Harm: Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*, Nashville, 2009; R. M. Hayden, *From Yugoslavia to the Western Balkans. Studies of a European Disunion 1991-2011*, Leiden, 2013.

In this regard, although there were differences in foreign policy between the governments of the 1990s, but they shared the same strategic priorities. In this spirit, Hungary provided diplomatic support to Slovenia, Croatia and Bosnia and Herzegovina in international fora, supported NATO's intervention of 1999 by allowing the use of the airspace over Hungary and its airports, and applied international political and economic sanctions against the Federal Republic of Yugoslavia. At the same time, Hungary adopted a pragmatic attitude towards the Milošević government and sought to maintain – within the limits of the international sanctions – an 'open-door policy' towards Serbia and the best relations with it.

Раденко ШЋЕКИЋ*

ИСТОРИЈСКИ РЕВИЗИОНИЗАМ – УПОТРЕБА ИСТОРИОГРАФИЈЕ У (ГЕО)ПОЛИТИЧКЕ СВРХЕ

ABSTRACT: *Consideration of historical events and personalities of ten differs from country to country. Historiography and media perception of history is mostly product of a particular social and ideological organization. Through the educational process and by control of media content induces the desired view of historical events and personalities. World wars are often subject to political revisionism.*

KEYWORDS: *Historiography, The Great War, the Second World War, (geo)politics, revisionism;*

Увод

Политика обликује како историју тако и историографију. Историографија се своди на сагледавање историјских феномена кроз визуру побједника или поражених. Историчари су често у увјерењу да се труде да пишу на максимално објективан и професионалан начин. Међутим, тренутне импресије, лични идеолошки, догматски ставови,¹ лична политичка оријентација, утицај масовних медија, актуелна политичка дешавања, коришћени извори² – могу утицати да историографски текст донекле „пооштримо“ или пак „ублажимо“. Јер, сви смо ми, као појединци, мање или више, подложни персуазији – свјесним или несвјес-

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту УЦГ.

¹ Историјско знање је у одређеним епохама сматрано за непотребно и недоследно, јер насупрот њему стоје „nadvrijednosti“ zasnovane na ideološkim strastima, које су saglasne poštovanju „revolucionarnog interesa“ или „svete nacionalne istorije“. Више у: Andrej Mitrović, „Klio pred iskušenjima i raspravljanje sa Klio“, Čigoja, Beograd 2001, str. 51.

² Историјар posredstvom историјских izvora dolazi do predmeta svoga interesovanja, што историјару stvara i одређене poteškoće... Више у: Miomir Dašić, „Uvod u istoriju“, Univerzitetska riječ, Titograd 1988, str. 16.

ним облицима убјеђивања, увјеравања. Тако су и наша дјела из области друштвених наука, често, у мањој или већој мјери и дјела „других фактора“, а не само наша. Стога смо свједоци да, често, у научним радовима провијава апологетска или пак критички обојена нота у односу на историјске личности, друштвене контроверзе или у односу на доминантну политичку концепцију. Ваља имати у виду да је „објективност у историографији аристотеловска средина између пукe идеологије и пукe филологије“ (А. Хелер). Ријетки су историчари који су успјели да се у својим дјелима држе принципа научности и објективног, професионалног приступа струци. Критикујући тзв. ангажовану историографију, у којој је научност угрожавана актуелном политиком. Можда указати на дефиницију једног од оснивача друштвене историје, Лисјена Февра, да је историја наука о садашњости. Живимо у времену у којем многи претендују да буду ексклузивни тумачи „историјских истина“, нарочито ако конформизам, бенефити и опортунитет приступ власти и функцијама ставе изнад професије. Како би рекао Леополд Ранке: (друштвена) „ангажованост – да, али под условом да се претходно буде наука“.

Друштвеним инжењерингом се разматрају покушаји утицаја на друштво у цјелини или на циљане сегменте, друштвене групе. Одувијек је постојала тежња ка прикривеним видовима комуникације и манипулацијом масама, док је данас, захваљујући моћи масовних медија то примило софистициранији и суптилнији облик. Одавно је закључено да су маса и гомила промтне, кратког трајања и да их фундаментално покрећу емоције. Тако да, ако се жели употребити снага масе у креирање друштвених промјена,³ онда се њена енергија мора држати под перманентном тензијом, али не предуго и треба дјеловати промтно (брзо, окретно, проницљиво, спремно, приправно). Наш лични идентитет, наш карактер, од најранијег доба обликују породица, школа, медији, потом идеологија, васпитање, процес социјализације, наслијеђена традиција, опонашања нашег окружења и религија. Рејнолд Нибур, кога називају „теологом естаблишмента“ истицао је да је рационалност (разумност) веома уско расподијељена вјештина и да је посједује мали број људи. Већина људи вођена је само емоцијама и импулсима. „Они међу нама који посједују рационалност морају да створе „неопходне илузије“ и емоционално снажна „општа поједностављења“ да задрже наивне простачке на правом курсу“. (Чомски, 2008:15) Како се значајни ис-

³ Енглески историчар Ј. Тревелјан сматра да је „политика резултат а не узрок социјалних промјена“, дакле само један од инструмената и допунских фактора утицаја на друштвене промјене, који дјелују у складу са задацима и потребама друштвено-историјске ситуације. Група аутора, *Globalizacija u ugledalu razvoja, krize i medija*, ELIT, Podgorica, str. 9.

торијски догађаји, деценијама или чак један вијек касније различито сагледавају и медијски перципирају, а таква перцепција употребљава на пољу (гео)политике, може се уочити на примјерима свјетских ратова.

Свјетски ратови као повод и тема политичке перцепције

Први свјетски рат, познат и као Велики рат⁴ је догађај који је умногоме утицао и трансформисао историју, геополитику, економију. Прије једног вијека се човјечанство први пут срело са феноменом „свјетски рат“.⁵ Од тада се може уочити својеврсно нагло „убрзавање“ историје и невјероватан технолошки напредак на свим пољима. Рат таквих размјера је био доказ да је тадашњи глобални технолошки развој достигао ниво такав да је рат био могућ на читавој планети, захваљујући развоју технологије и комуникација које су га и омогућавале.⁶ Развијене поморске линије, брзи бродови и подморнице и ширење жељезничке инфраструктуре, у комбинацији са почецима развоја ваздухопловства – били су предуслови за рат свјетских размјера. Широка употреба медија (штампа, радио) постаје незаобилазан чинилац ратне стратегије. Од тог периода ратове више не рјешава једна или више битака, већ превасходно привредна моћ зараћених страна. Богатство ресурса државе, логистика и развијена комуникација, које обезбјеђују премоћ на фронту, али и национална кохезија друштва – постају битан фактор у рату, док ће општа мобилизација становништва постати уобичајена.⁷ Уз копно и

⁴ Неки аутори, попут Фромкин Д. (2006.) *Последње лето Европе*, Жагор, Београд, стр. 275. истичу да се Први свјетски рат, који су њемачке вође започеле објављујући рат Русији 1. августа 1914. није завршио све док последњи руски војник није напустио њемачко тло 31. августа 1994.

⁵ Ранији ратови, попут Тридесетогодишњег (1618-1648), Рата за шпанско наслеђе (1701-1714), Седмогодишњег рата (1756-1763) – имали су карактере међународних сукоба, неки су вођени и на неколико континената (у тадашњим колонијама европских држава). Дакле, имали су одлике да по простору и броју учесника добију епитет великих ратова. Али је тек Велики рат у потпуности оправдао тај епитет, и великог и глобалног, свјетског рата.

⁶ Роберт Едгертон наводи да је Кримски рат (1853-1856) довео до смрти милион људи, чиме је држао неславни рекорд по броју огромних жртава све до Првог свјетског рата. С обзиром на број укупног становништва, његов губитак још је очитији: 1850-их на Земљи није живјело више од 1,2 милијарди људи, од тога 26 милиона у Британији, 35 милиона у Француској, 25 милиона у цијелом Османском царству те око 60 милиона у Руском царству. Јацк С. Леву сматра Наполеонове ратове и Кримски рат раним примјером тоталног рата у људској историји. Више у: Edgerton, Robert (2007), *Death or Glory Anderson, Matthew Smith (1966), The Eastern question, 1774-1923: a study in international relations*, London, New York: Macmillan.

⁷ Како истиче Пол Кенеди: „...да је Русима било допуштено да нападну на саму Аустроугарску, или да је Њемцима било омогућено да репризирају свој рат против Фран-

море, као традиционална попришта ратних окршаја, развој авио-индустрије пренијеће ратне операције и у ваздух а у борбена дејства укључиће се нова оружја, попут: пушке магацинке, митраљеца,⁸ торпеда, тенка, бојних отрова, подморнице, пољских телефона, радио везе. Уочи Првог свјетског рата лидери Европе нису успијевали да схвате како су индустријска производња и масовни транспорт промијенили карактер ратовања. Амерички грађански рат је требало да Европљанима послужи као упозорење (алии Кримски прије тога). Европа која је себе тада сматрала центром свијета и која је извозила своја унутрашња ривалства у Африку и Азију у име „цивилизацијске мисије“, била је очигледно неспособна да обрати пажњу на тешке лекције Новог свијета (Моаси, 2014). Први свјетски рат је промијенио политичко-економско лице свијета. Тај рат је трансформисао свијет – из царстава у државе.

Са почетком Великог (Првог свјетског) рата, почела је до тада невиђена пропагандна кампања. Требало је осмислити неки снажан разлог и мотив који ће оправдати тражени ратни напор, поред разлога одбране националних интереса који сами нису били довољан мотивишући фактор, јер можда нису били очигледни за већину становништва.⁹ Рјешење је нађено у темама које описују наводна звјерства непријатеља, у чему је предњачила пропаганда Велике Британије и Француске. Тада су кроз штампу колале различите, често и фантастичне приче ужаса са циљем утицаја на јавно мишљење и на емоције, расуђивање и ставове грађана. Први свјетски рат је уништио не само милионе живота, него и три европска царства – Њемачко, Аустроугарско, Руско, а са урушавањем Отоманске империје, четврто. До Великог рата, центар свјетске моћи био је у Европи; након њега, САД и Јапан¹⁰ су се појавили као ве-

пуске из 1870, док би друге силе остале неутралне, изгледи за побједу у једној или пар битака би били непобитни и коначни. Али је сам систем креираних европских савезништвава омогућавао да овај рат не буде брзо одлучен захваљујући ресурсима савезника који су се међусобно помагали“. Више у: Pol Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica 1999, str. 291, 293.

⁸ Символ употребе новог оружја у рату представља битка код Омдурмана (Судан) 1898. у којој је британски експедициони корпус под командом лорда Кичинера, коришћењем митраљеца и савремене артиљерије, побиједио вишеструко надмоћнију војску Махдија од Картума. Британци су тада изгубили 48 а Суданци чак 13.000 војника. Према: Minkler, 2010, 159.

⁹ Пропаганда у вријеме Другог свјетског рата садржавала је мање мржње него она у Првом свјетском рату. Емоционална zasiћеност је била много мања, у чему је предњачила британска пропаганда.

¹⁰ Демонстрација силе америчких топовњача коју је у токијској луци 1853. извео комодор Метју Пери, којом је принудила Јапан да након вјековне самоизолације отвори тржиште за европску и америчку трговину, није била значајна у војном већ у економском погледу. Радило се о геоекономији, облику империјалне политике. Минклер, Империје, 2009, 201.

лике глобалне силе. Овај рат је такође био увод у Октобарску револуцију 1917. на простору руске империје, а на одређени начин припремио је атмосферу за долазак фашизма и нацизма. Наводно вјековно супарништво између Словена и Тевтонаца (Германа) коришћено је као хабзбуршко оруђе помоћу кога се та династија одржавала на површини.¹¹

Рат никад није неизбјежан, мада увјерење да јесте може постати један од његових узрока.¹² Први свјетски рат није био неизбјежан како многи закључују, нити је био сасвим случајан, као што тврде други. Џозеф Нај¹³ истиче да је било погрешних процјена о трајању и дубини сукоба, али то није исто што и случајни рат. Рат је 1914. ипак у многим круговима доживљаван као неизбјежан, а фаталистички став је био ослањен аргументима социјалног дарвинизма према којем би рат требало подржати јер би он „провјетрио ваздух“ као добра лјетња олуја. Као што је Винстон Черчил написао у „Свјетској кризи“: „*Постојало је неко чудно расположење. Незадовољене материјалним просперитетом, нације су се жестоко окренуле раздору, унутрашњем или спољном*“.¹⁴ Раније су само ријетки увиђали катастрофу која се приближавала и могуће размјере и дубину рата.¹⁵

¹¹ „Оно је такође коришћено и као мађарско оруђе којим су мотивисали Немце да служе њиховим интересима.“ Alen Tejlor, *Habzburška monarhija*, Clio, Beograd 2001, str. 261.

¹² Приликом повлачења аналогije између данашњице са 1914. ваља имати на уму поруку Џозефа Наја, бившег помоћника америчког министра обране: „Међу лекцијама из 1914. је и она да треба бити крајње опрезан према аналитичарима који повлаче историјске аналогije, особито оне с дашком неизбјежности“. Више на: <http://www.tportal.hr/i na: www.nspm.rs> 14.4.2019.

¹³ Џозеф Нај, „Повратак 2014?“ „Политика“, 16. јануар 2014. Аутор је професор на Харварду; био је помоћник државног секретара за одбрану САД и председавајући америчког Националног обавјештајног савјета.

¹⁴ Винстон Черчил у раду „Свјетска криза“ даље истиче: „... Националне страсти, прекомјерно уздизане усред опадања религије, пламтјеле су у готово свакој земљи са жестином која би, ако се потискује, експлодирала. Готово сви су могли помислити да свијет жели да пати. Свакако, мушкарци су свуда били жељни да буду одважни“. Више на: <http://www.arhipelag.rs/> 5.3.2019.

Отоманска пobjеда на Галипољу 1915. довела је до оставке британског министра поморства Винстона Черчила и обезбиједила темеље за успон каснијег оснивача модерне Турске, Мустафе Кемала Ататурка. Управо ови региони, јужно од данашње Турске, нашли су се у средишту борби током Првог свјетског рата. Подручје које је 400 година било у дубокој историјској сјени почетком 20. вијека је прерасло у центар кризе какву данас познајемо као Блиски исток. Више на: Dejvid Fromkin „Šta је Prvi svjetski rat učinio Bliskom istoku“ – mir, kojim је okončan svaki mir“, *Vijesti*, 9. фебруар 2014.

¹⁵ Moltke, načelnik njemačkog generalštaba је још 1905. rekao njemačkom caru да ће naredni rat бити: „rat između naroda koji се neće одлучити у једној бци, него ће представљати дугу, iscrpljujuћу борбу која neće признати poraz dok sve njene snage не буду потпуно slomljene; rat koji ће, čak и ако ми (Njemačka) изађемо као побједници, наш narod до краја iscrpiti“ – више у: C. Barnett, *The Sword-bearers*, London 1963, str. 34; према: Dž Roberts, *Evropa 1880-1945*, Clio, Beograd 2002, str. 310.

У Британији¹⁶ је прва ратна парола била: „Посао као и обично“.¹⁷ Док је Черин, један од посљедњих аустроугарских министара спољних послова, тачно процијенио ствари по судбину монархије.¹⁸ Изјава која се приписује једном од вођа бољшевика Лаву Троцком: „Вас можда не занима рат, али ви занимаете њега“ - у најбољем одсликава ратну атмосферу и еуфорију.¹⁹ Чак и након огромних људских губитака на ратиштима, један њемачки социолог је истицао: „Овај рат тиче се части а не територијалних и економских добити“.²⁰ Ово је био национални рат највећих размјера до тада.²¹ Недуго након избијања рата, када су њемачког канцелара Теобалда фон Бетман-Холвега питали да објасни шта се у ствари догодило, одговорио је: „О, кад бих само знао!“ Можда да би себе ослободио кривице, тврдио је „да је рат био неизбјежан“.²²

Могло би се констатовати да је Велики рат у својим реалним околностима био судар технологије 20. вијека са тактиком и стратегијом 19.

¹⁶ Почетком 20. вијека, тадашња економија је постајала све сложенија, са развојем комплексног међународног финансирања. Британија је увидјела важну улогу лондонског Ситија у свјетском банкарству, телеграфији и систему поморског осигурања као потенцијално одлучујуће оружје када се сједини са моћи Краљевске морнарице. Уколико би избио рат са Њемачком, ове мреже, сматрало се, могле би да се употријебе да одрже британску економију док би скршиле њемачку привреду. Tim Harford, *Financial Times* www.ft.com 14.6.2019.

¹⁷ Док су економисти у Њемачкој доводили у сумњу спремност државе за дуготрајан рат, истичући да: „чак нисмо припремили ни муницију за рат већих размјера“ - Н.С. Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action 1815-1945*, The Hague 1955, str. 123; према: Dž Roberts, *Evropa 1880-1945*, Clio, Beograd 2002, str. 314.

¹⁸ Черин је у том контексту истакао сљедеће: „Морали смо да умремо. Могли смо да бирамо начин на који ћемо умријети и одабрали смо најужаснији“. Alen Tejlor, *Habsburška monarhija*, Clio, Beograd 2001, str. 263.

¹⁹ Патриотизам је тада широм Европе био на врхунцу, подстакавши неопходан елан који је био неопходан рату. Народне масе које су чуле њемачког цара како говори „не знам ништа о партијама“, прихватиле су обавезу лојалности својој нацији, беспоговорно као и они који су пјевали испред Бакингамске палате у Лондону: „Год саве тхе Кинг“ (Боже чувај краља!). *Руско преименовање дотадашњег назива Санкт Петербург у Петроград, баш као што је и британска краљевска породица у Лондону узела име Виндзор, умјесто дотадашњег Хановер, само су примјери националног патриотизма*. Према: Dž Roberts, *Evropa 1880-1945*, Clio, Beograd 2002, str. 308, 334.

²⁰ Max Weber u H. Kohn, *The Mind of Germany*, London 1961, str. 285; према: Dž Roberts, *Evropa 1880-1945*, Clio, Beograd 2002, str. 308.

²¹ „Њемци су покушали да организују једну пољску легију да крене против Русије, организовали побуну у Ирској и планирали стварање независне украјинске и финске државе, а у Турској видјели базу за субверзивно дјеловање муслимана у британским колонијама, тако да ће револуционарни национализам снажно ојачати током рата“. Више у: Franz Fisher, *Germany's Aims in the First World War*: Chapter 4, „The promotion of revolution“, London 1967.

²² Исто тако, британски министар спољних послова, сер Едвард Греј, тврдио је да „није било тога ко га је могао спријечити“. Више на: <http://www.diplomatija.com/> 15.8.2018.

вијека. Идеализам и еуфорија су брзо спласнули током 1915. и 1916, након катастрофалних жртава на фронтима и са уништењем најбољих армија. Њемачко царство, иако без значајније помоћи савезника, држало је силе Антанте на одстојању, поразивши Русију на истоку, а 1917. скоро сломивши и исцрпљену Британију.²³ Средином 1917. чинило се да је Њемачка пред побједом, а у Лондону и Паризу се већ почела разматрати опција компромисног мира. Међутим, проглашавање неограниченог подморничког ратовања против трговачких бродова и откривање тајне њемачке понуде савеза Мексику (у Цимермановом телеграму), довеле су до тога да САД уђу у рат.²⁴

Још док се рат тек разбуктавао, владе великих сила су биле увјерене да ће будући политички облик и слика свијета на крају зависити само од тога чија војска однесе побједу. Међутим, већ од 1917. почели су се низати догађаји који су допринијели да ситуација измакне контроли европских влада, те су им се наметала нужна прилагођавања на геополитичком пољу.²⁵ Националне и социјалне револуције, економ-

²³ Њемачка је захваљујући прије свега добрим линијама унутрашње комуникације и жељезничкој инфраструктури, лако одбрањивом положају у рововима на Западном фронту, као и отвореном простору за мобилно ратовање против мање ефикасног, трмог непријатеља на Источном фронту – успијевала све вријеме рата да држи силе Антанте у својеврсној пат позицији. У прилог су јој ишли и висок квалитет и дисциплина војничког кадра и способни официри, бројно становништво и велика индустријска основа за вођење „то-талног рата“. Више у: F.S.Northedge, *The Troubled Giant: Britain Among the Great Powers*, London 1966, str. 623; T. Lupfer, *The Dynamics of Doctrine*, Fort Leavenworth, Kan, 1981; i Pol Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, CID, Podgorica 1999, str. 304.

²⁴ „Цимерманов телеграм“, који је њемачко министарство иностраних послова упутило својем амбасадору у Мексику, дајући му упутства како да закључи савез Мексика и Јапана против САД, један је од успјешно искоришћених повода за пропаганду од чланица Антанте. Порука је послата у виду шифрованог телеграма који је одаслао министар спољних послова Њемачког царства, Артур Цимерман, 16. јануара 1917. њемачком амбасадору у Вашингтону, Јохану фон Бернсторфу, у жељу Првог свјетског рата. Бернсторф је 19. јануара, по Цимермановом налогу, проследио телеграм њемачком амбасадору у Мексику, Хајнриху фон Екарту. Телеграм је наложио амбасадору Екарту да, ако постане изгледно да ће Сједињене Државе ући у рат, контактира владу Мексика са предлогом за успостављање војног савеза. Екарт је био овлашћен да Мексику понуди помоћ у снабдијевању како би Мексико повратио територије изгубљене током Америчко-мексичког рата 1848, конкретно територије савезних држава Тексас, Нови Мексико, и Аризона. Екарту је такође наложено да тражи од Мексика да помогне у успостављању савеза Њемачке и Јапанског царства. Телеграм је зауставила британска обавјештајна служба и он је стигао у америчку владу тек у фебруару 1917. када су му њемачки напади на америчке бродове дали још већи психолошки ефекат. На дан 15. марта потопљен је без упозорења један амерички брод и САД су објавиле рат Њемачкој 6. априла 1917. што се показало као одлучујући корак у окончању рата. Више у: Dž. Roberts, 2002, 33.

²⁵ Улазак САД у рат, у својству „придружене силе“ а не као „члана Антанте“, измијенио је однос снага на бојиштима. Dž Roberts, 2002, 334.

ска исцрпљеност и разарања европских држава – умногоме су допринијели и смањењу њиховог утицаја у међународним односима. САД су огромним финансијским и материјалним средствима помагале Велику Британију, Француску, Италију, а у прољеће 1918. су на бојишта против Централних сила извеле око два милиона војника.²⁶ Међутим, САД никако нису хтјеле да на себе правно приме и обавезе и тајне договоре чланица Антанте, чиме су задржале могућност слободног дјеловања.²⁷ Први свјетски рат је приведен крају операцијама током 1918. након чега је наредне године организована и Мировна конференција у Версају код Париза. Тиме је окончана вишегодишња кланица, са милионима жртава и огромним употребљеним ресурсима, невиђених размјера до тада.

Савремена сагледавања и покушаји ревизионизма

Први свјетски рат и даље изазива интересовање, како научника, тако и публициста и политичара. Полемике о његовим коријенима нису окончане ни у науци ни у јавности. Дипломатија је будућност градила на вјештини манипулације, дволичности и умијећа тајних договора.²⁸ Рат који је требало да буде онај који ће ставити тачку на све ратове, у ствари је био почетак свих модерних сукоба, покретач „челичних олуја“, како је описао њемачки официр Ернст Јунгер у мемоарима о рововском ратовању. Одредбе Версајског споразума, којим је окончан Први свјетски рат, недвосмислене су – рат није почео у Сарајеву 28. јуна 1914. него мјесец дана касније, аустријском агресијом на Србију, а затим је у року од неколико дана Њемачка објавила рат Русији и Француској и ушла у Белгију. Професор историје и права на универзитету Питсбург Роберт Хајден истиче да је: „савремено схватање атентата у Сарајеву као „ис-

²⁶ У мемоарима В. Черчил је поводом уласка САД у рат истакао и следеће: „Маневар који доводи савезника на бојиште, раван је маневру којим се добија велика битка“. Према: *Група аутора, Амнезија јавности, Графо комерц, Београд 2004*, стр. 49.

²⁷ Предсједник САД В. Вилсон је својој држави трасирао пут у сам врх свјетске политике и није желио да има везане руке. САД су тада по материјалним потенцијалима већ биле свјетска сила, али то још нису биле по политичкој улози и престижу. Стога су у рат ушле са хегемонистичког становишта да буду арбитар и креатор новог посљератног поретка. Више у: Andrej Mitrović, *Vreme netrpeljivih*, CID, Podgorica 1998, стр. 22, 25.

²⁸ Тако је Отоманска империја 3. августа 1914. јавно обзнанила да ће остати неутрална држава у рату који је почињао, али је још претходног дана тајно склопила савез са Њемачком прихватајући да постане чланица блока Централних сила. И силе Антанте су у прољеће 1915. повеле преговоре о подјели остатака „болесника са Босфора“, односно Отоманске империје, признајући право Русији на анексију мореуза и Цариграда. Билатералним споразумом из маја 1916. силе Антанте су се договориле и о подјели азијских дијелова Османског царства, док би и Италији био дат један дио. Више у: Andrej Mitrović, 1998, 18.

кре која је запалила фитиљ четворогодишњег рата (1914–1918)“ или као „почетка Првог свјетског рата“ чудна ревизија историје, пошто ниједан озбиљан историчар не би могао да тврди да је рат наметнут Аустрији, Њемачкој или њиховим савезницима. Версајски споразум је признао да је сама агресија била узрок рата: Аустрија је искористила атентат као изговор и повод за напад, а Њемачка је кренула у агресивни рат нападајући Белгију и Француску”.²⁹

Одлучност Њемачке да ратом избори статус велике империјалне силе определијелила је судбину Европе 1914. Изгледа да у Европи тада није било великих државника попут канцелара Ота фон Бизмарка, чија је суздржаност деценијама чувала мир. Реалполитика је постојала и раније (код Ришељеа) како то примјећује Кисинџер (1999:96-109), док се о постидеолошкој политици може говорити тек пошто су се велике модерне идеологије јавиле, афирмисале и прошле. Државницима који су претходили Француској револуцији и није преостајало ништа друго него да воде реалполитику, будући да на располагању нису имали неки идеолошки пројекат попут нпр. комунистичких, националсоцијалистичких или фашистичких, који ће се касније јавити.³⁰

Постоје спорења да се за катаклизму 1914. може кривити само једна држава и тврде да се радило о глобалном империјалном сукобу великих сила у коме је Њемачка само покушала да поправи последице свог касног уласка на историјску сцену. „*Велики број историчара данас вјерује, зачудо, да је оно што се у прошлости догодило мање важно од онога што људи вјерују да се догодило*“. Овако оксфордски историчар Кит Томас коментарише стање историјске науке на почетку

²⁹ „Произилазећи директно из овог признања, забрана агресије је брзо постала главно начело међународног права. Келог-Брајанов пакт из 1928. забранио је агресивне ратове, а окривљени у Нирнбергу 1945. били су оптужени за „злочине против мира“. У Повељи УН 1945. забрањен је нападачки рат. У првој пресуди Нирнбершког суда 1946. наведено је: „Започињање нападачког рата није само међународни злочин; то је врховни међународни злочин који се разликује од других ратних злочина само по томе што садржи у себи цјелокупно акумулирано зло.“ Роберт М. Хајден, „Рат је почео са агресијом на Србију“, више у: „Политика“, 30. јун 2014; О питању инвазије и ратне окупације, заштите цивилног становништва, више у: Đuro Degan, *Međunarodno pravo*, Pravni fakultet, Rijeka 2000, str. 894.

³⁰ Насупрот том тренду идеологизације политике кроз коју је она подвргнута једном стриктном и затвореном нормативном систему, на сцену ступа и опречни тренд који ће његовати они државници који ће у најбољим традицијама европске културе политику поимати једноставно као просту умјетност могућег која се никада не може затворити у скуп таксативно побројаних правила која ће имати идеолошки предзнак. Потом ће у 20. вијеку Черчил и Де Гол довести до крајњих консеквенци она стремљења која је започео Бизмарк. Према: Н. Цветичанин, Конституисање савремене постидеолошке политике, ИФДТ, Филозофија и друштво, 21, Београд 2010.

21. вијека.³¹ Стогодишњица Првог свјетског рата пропраћена је и коментарисана у бројним свјетским медијима. Пажњу медија је привукла и чињеница нејединства у оквиру саме ЕУ у вези са чином и карактером обиљежавања овог, по саму Европу судбоносног догађаја. На ову европску подијељеност враћа се писац Пјер Леметр, који истиче, „да је Европска комисија (влада) на крају одустала да уједињено обиљежи стогодишњицу, због превише различитих интерпретација, сјећања и ожиљака“. Он истиче да је „ЕУ створена да би се помирили велики непријатељи, прије свега Њемачка и Француска“³², али да немогућност³³ стварања заједничке европске историје, показана на примјеру обиљежавања стогодишњице почетка Првог свјетског рата, и стварање само економских веза, представљају неуспјех. Најтиражнији њемачки дневни лист „Билд“ изврнуо је званичну историју и „окривио *Младу Босну* и Гаврила Принципа за Први свјетски рат, али и за Хитлера, Велику октобарску револуцију и комунизам“. Закључак Билда гласи: „Без Првог свјет-

³¹ „Инерција из деведесетих још није превладана, а сви они који су тад изградили каријере на медијском сатанизовању појединих народа и простора - настоје да одрже ту негативну слику јер тако бране и своје позиције и привилегије стечене у том раздобљу. Организација за европску безбједност и сарадњу (ОЕБС) усвојила је у Вилњу-су резолуцију којом се (између осталог) предлаже да 23. август постане европски дан сјећања на жртве стаљинизма и нацизма. Тог датума је 1939. потписан пакт Рибентроп-Молотов. Изједначавајући нацизам и стаљинизам, тенденциозно истичући пакт Рибентроп-Молотов, ОЕБС је на себе преузео улогу својеврсног тумача историје. Ово је само још један у низу случајева, перманентног процеса ревидирања историје који се одвија посљедњих деценија. Западна историографија се раније задовољавала тиме да минимизира значај и улогу СССР-а у победи над нацизмом. Ново тумачење је отишло корак даље, и по њему је рат био посљедица покушаја Њемачке и СССР-а да изврше ревизију Версајског споразума и да Европу преуреде по својој мјери. Стаљинизам је био страшно зло и ништа га не може оправдати или рехабилитовати. То не може бити спорно. Спорно је што „нова“ историја, а и резолуција ОЕБС-а иду опасним путем на коме се прошлост мијења, манипулише и прилагођава дневнополитичким или стратешким потребама. У том контексту „чињенице престају да буду важне“ - како је примијетио историчар са Оксфорда, Кит Томас. То отвара пут ка новим историјским методама, па прошлост постаје оно што се данас договоримо“ „Договорена историја“, Политика, 4. септембар 2009.

³² И медији у Француској су дали простора стогодишњици Првог свјетског рата. Тако Фигаро, који Сарајевском атентату такође посвећује насловну страну и цјелу једну страницу унутар листа, истиче да убиство престолонаследника „свакако не представља елемент којим је започет Велики рат“. То су, за аналитичара овог листа, прије свега, биле три недеље које су слиједиле послје овог догађаја и односи међу великим силама, као и погрешне процјене у европским пријестоницама докле би то све могло да доведе. Г. Чворовић (Париз), Велики рат и данас дијели Европу, Политика, 29. јун 2014.

³³ Како истиче Сергеј Лавров: „У Европи са њеном озлоглашеном политичком коректношћу покушавају да смекшају оштре историјске углове, да замијене војне почаст побједника неутралним догађајима помирења. Нема сумње: треба гледати напријед, али не смијемо заборавити лекције историје“. Више на: <https://interaffairs.ru/> 5.6.2019.

ског рата и Хитлера не би било ни Другог свјетског рата, а САД и Совјетски Савез не би израсли у свјетске силе, док би Европа била поштеђена хладноратовских подјела 1945-1989“. Ни са крајем комунизма последице Првог свјетског рата, по Билду, још нису превазиђене”.³⁴ Оваква писања, својеврсни историјски инжењеринг и ревизија непобитних историјских чињеница, индукују се путем медија из одређених политичких и научних кругова у јавност и у образовни систем. Са очигледним циљем промјене свијести и ставова према судбоносним догађајима из прошлости, али и аргументације за потенцијалне геополитичке пројекте.

Из Првог свјетског рата произилази све што нас је задесило у 20. вијеку, геополитичке промјене, Југославије у неколико форми и облика, грађански ратови и др. Причу о Првом свјетском рату, једном од кључних догађаја бурног 20. вијека, прате неслагања историчара о његовим узроцима. Историчарка Аника Момбауер у књизи „Узроци првог свјетског рата“ посебну пажњу посвећује истраживању њемачког историчара Фрица Фишера и дебати која је уследила као реакција на његове тезе о Њемачкој као главном кривцу за глобални сукоб.³⁵ Интерпретација прошлости се мијења и њоме се манипулише и прилагођава дневнополитичким или стратешким потребама. У том контексту изгледа да чињенице престају да буду важне. То отвара пут ка новим историјским „сагледавањима“.

Нема сумње да се глобални поредак драматично промијенио током последњих стотину година. Некадашње велике силе-губитнице, оснажене у међувремену својом економском моћи, настоје преправити прошлост у своју корист, оправдавајући себе. Европски лидери 1914,

³⁴ „Без Првог свјетског рата тешко је замислити револуцију у Русији и крај руске царевине. Радикалног совјетског комунизма можда не би ни било. У Њемачкој, гдје је револуција каналисана, не би се вјероватно десио Хитлер, јер тај пропагандиста и његови радикално-расистички погледи на свијет без изгубљеног Првог свјетског рата и неправедне послеријатне расподеле, у шта је већина Њемаца била увјерена, не би могли ни да се замисле“, тумачи Билд. Наводи се да су се распале државе, које су створене 1919/20. вољом побједника. Рат се десио у Југославији 1991, а чак и конфликт Израелаца и Арапа вуче коријене у пограничним напетостима Енглеца и Француза после пада Османлијског царства 1918, пише Билд поводом стогодишњице почетка Првог свјетског рата. Њемачки дневник тумачи да је због свих тих катастрофа и конфликта, које је изродио Први свјетски рат, тај свјетски сукоб означен као европска „пракатастрофа“. И пошто та „пракатастрофа“ води поријекло од убиства аустријског престолонаследника, пуцњи из Сарајева одјекивали су кроз цио 20. вијек“, закључује Билд историјско „шта би било кад би било“. Више на: „Princip kriv i za Hitlera?“ <http://www.vesti-online.com/> 15.3.2018.

³⁵ Студија Анике Момбауер организована је хронолошки и почиње анализом контроверзи насталих на почетку рата. Ауторка затим истражује расправе које су уследили након Версајске мировне конференције, као и оне које су биле актуелне у међуратном периоду. Више у: Anika Mombauer, *Uzroci Prvog svetskog rata*, Clio, 2013.

пошто нису успјели да постигну задовољавајуће компромисе, помирили су се са неизбјежношћу рата (иако неки са више одушевљења). Како је рекао историчар Кристофер Кларк, они су „мјесечарећи“ ушли у рат.³⁶ Поједини историчари праве аналогију 2014/1914, истичући да данашње вријеме све више личи на оно које је претходило Првом свјетском рату. Тада се говорило о „уморном диву“, а и данас постоји замор више великих сила, а има и пуно регионалних криза. Са друге стране, евроскептици ће вам рећи да је „укидање националних држава“ и „федерализација Европе“ потпуно погрешан и опасан пут: „То је урађено управо послџе Првог свјетског рата на Балкану“, наглашава Најџел Ферџ, посланик британске Партије независности, истакавши као примјер стварање Југославије: „Хајде да им дамо једну заставу и једну химну и да их назовемо Југославија. Управо то је довело до страшних ратова деведесетих година и десетине хиљада мртвих. ЕУ сама чини исту грешку.“³⁷

Када је Кристофер Кларк објавио књигу „Месечари“, тиме је поново подстакао дебату о Првом свјетском рату. Осим ове књиге која је имала знатног одјека, запажена литература о Првом свјетском рату на западу је била и Пулицером награђено дјело „Тхе Гунс оф Аугуст“ Барбаре Такман. Анализирајући првих мјесец дана Великог рата, ауторка уопште не помиње аустријски напад на Србију.³⁸ Познати британ-

³⁶ „Док 2014. наизглед има мало сличности са 1914, оне имају једну заједничку карактеристику: ризик да ће све сложеније безбједносно и политичко окружење овладати лидерима који ни по чему нису изузетни. Прије него што постану свјесни ризика, ситуација би могла измаћи контроли“. Више на: Доминик Моази, „Повратак мјесечара“, више на: *Vijesti*, 1. јул 2014.

³⁷ „Њемачка империја, Аустроугарска, Белгија, Француска, Луксембург, Португал, Велика Британија, краљевине Бугарске, Италије, Грчке, Румуније, Руско и Отоманско царство, Србија, Црна Гора, као европске земље, сукобиле су се у страшном рату. Дивљаштво које је тако почело у Европи прелило се на читав свијет“, подсјећа Жозе Мануел Барозо, предсједник Европске комисије. „Мир не треба узети здраво за готово“, **Dojče vele**, <http://www.dw.de/> 16.7.2018.

³⁸ О перцепцији Првог свјетског рата у западној литератури, историчар Р. Хејден каже: „За Енглеze и Американце, Први светски рат је био у Белгији и Француској. Све што је важно, десило се, из њихове визуре тамо, на Западном фронту. Французи су били и у Србији, али то је Балкански фронт, то је било по страни, главна акција је била на Западном фронту, поготову кад су Американци у питању. Они су кренули у рат 1917. и ишли су искључиво у Француску. Енглеске и америчке историје приказују Први светски рат само у Фландрији, битку на Марни, на Соми, рововске битке, нема ту много простора за приче са Балкана. То, по мом мишљењу, није никакво изненађење. Уосталом, Турци обележавају битку код Галипоља, на пример, док Енглези уопште не, јер су тамо изгубили. Винстон Черчил је толико грешака тамо направио да су изгубили хиљаде војника који су били Аустралијанци. Са друге стране, битка код Галипоља код Аустралијанаца има значајно место јер су њихови људи тамо били“, напомиње Хејден. Роберт Хејден, „Први свјетски рат ЕУ представља као неспоразум“. Више на: Политика, Београд, 28. јул 2014.

ски историчар Макс Хестингс, на примјер, у својој књизи „*Цатастрофе: Europe Goes to War 1914*“ чврсто истрајава на њемачкој кривици за избијање рата. Када је ријеч о старијим историчарима, међу најзначајнијима би свакако био и Италијан Луиђи Албертини који такође највећу кривицу за рат приписује Немачкој. Књиге Шона Мекмикина „1914 – одбројавање до рата“ и „*Руско поријекло Првог свјетског рата*“ изазвале су велику пажњу не само стручне јавности. Критичари сматрају да попут Кристофера Кларка и Маргарет Мекмилан³⁹ и Мекмикин⁴⁰ спадају у историчаре ревизионисте узрока Првог свјетског рата.

Први свјетски рат је неопходно сагледавати у ширем контексту, са геополитичког, економског, технолошког и културног гледишта. Мада се низом аргумената потврђује теза да убиство надвојводе у Сарајеву 28. јуна 1914. није сплет случајних околности већ резултат прорачунате политике.⁴¹ Како је давно истакао амерички председник Ф. Д. Рузвелт: „у политици се ништа не дешава случајно, шта год да се догоди - знајте да је тако било испланирано“. Франц Фишер је у свом обимном дјелу добро документовао неколико кључних теза које су помогле да се примарна кривица за избијање Првог свјетског рата још аргументованије припише самој Немачкој. Ако постоји незаобилазни историчар Првог светског рата, онда је то прије свих Фишер. Новија истраживања архиве Контраобавјештајног корпуса САД, бацају нека нова свјетла на дешавања „иза кулиса“. „Један од њих је *Интермаријум* (Међуморје), заједница држава између Црног мора и Балтика, замишљене послје Првог свјетског рата као „санитарни кордон“ против Совјетског Савеза.

³⁹ Супротно Кларку, погледи Макмиланове на узроке избијања Првог свјетског рата су одмјеренији, објективнији, иако и она, попут Кларка, упоређује Младу Босну са Ал-Каидом, или однос Србије према Србима у Босни (и Македонији) као однос Ирана према Хезболаху. Margaret MacMillan, „*The War that Ended Peace: How Europe abandoned peace for the First World War*“. Више на: <http://www.margaretmacmillan.com/12.4.2018>.

⁴⁰ На руској кривици за Први свјетски рат још радикалније инсистира аутор Шон Мекмикин (Сеан МцМеекин) у књизи „Јулу 1914: Цоунтдаун то Вар“ „...Сматрам да би без Сарајевског атентата највјероватнији сценарио био нека врста трећег балканског рата између Турске и Грчке негдје у љето 1914, што је могло да води ширењу сукоба, али и оживљавању „Концерта Европе“, јер ниједна велика сила није жељела рат глобалних размјера“. Ш. Мекмикин, „Без Сарајевског атентата не би било Првог светског рата“, *Slobodna Evropa*, 28.7. 2014.

⁴¹ „Говори се о низу „случајности“ које су пратиле Фердинандову посјету Сарајеву, а које ниједна озбиљна држава никако не би смјела да пренебрегне. Није тајна да су Францу Фердинанду његови њемачки непријатељи прижељкивали смрт, али није јасно зашто аустроугарске службе безбједности нису учиниле ништа да то спријече. На једном од рапорта после сарајевског атентата њемачки цар Вилхелм, који је презирао Словене, написао је да са Србијом треба завршити једном за свагда и то одмах“. Више на: <http://www.pravda.rs/> 28.6.2014.

Надвојвода Ото Хабзбуршки и његов брат Феликс покренули су у САД, уз помоћ америчке католичке хијерархије, кампању за стварање Дунавске конфедерације. У јуну 1941. надвојвода Ото је одржао предавање у Конгресној библиотеци и поручио да 20. вијек припада великим државама и да народи Подунавља желе стварање Дунавске конфедерације“ наводи академик Д. Живојиновић.⁴² Посљедице Великог рата по међународне односе и глобални систем држава и даље се осјећају. И некадашњи њемачки министар Јошка Фишер се пита: *„јесмо ли ишта научили из политичких пропуста влада, институција и међународне дипломатије који су се десили у љето 1914?“*⁴³

Ревизионизам и консеквенце

Према постмодерној теорији, медији су постали водећи фактор у савременим друштвеним процесима. Постмодерни теоретичари тврде, „да је услед немогућности медијског система који је окупирао стварност почетка 21. вијека, да призове прошлост дошло до тога да се људска егзистенција затекла у непрекидној шизофреној садашњости. Постмодерну стварност карактерише симулација историје која се није десила, људи у савременом свијету изложени су псеудо-искуству насталом услед сталне изложености симулакрумима историјских догађаја“.(Маширевић,2009) Поставља се питање: која је сврха савременог историјског ревизионизма? Можда да се пронађу нови извори и на основу тога научно и објективно понуди новији угао гледања на неке од догађаја из прошлости? Или је у питању политички мотивисано прекрајање и ревизија историје, рецимо да се умањењем одговорности Њемачке за Први

⁴² „Аустроугарска представља најбоље подручје за почетак европске федерације. Више држава Аустроугарске, чак и ако једном добију потпуну независност, ускоро ће се због разних интереса наћи присиљене у овој или оној форми да буду заједно. Подијелене, оне ће брзо доћи под доминацију Њемачке“, писао је 1918. представник САД у Швајцарској професор Џорџ Херон, америчком предсједнику Вудро Вилсону. За такво решење залагала се и тајна католичка организација Интермаријум, с веома амбициозним плановима да у будућу конфедерацију укључе просторе између Балтичког, Црног, Егејског, Јонског и Јадранског мора – наводи академик др Драгољуб Живојиновић. Према: „Интермаријум“, више у: Вечерње новости, 28. фебруар 2014.

⁴³ „Велики дјелови сјеверне хемисфере и даље се боре са заоставштинама великих европских империја - хабзбуршке, руске и отоманске - које су пропале након Првог свјетског рата, или чији је пад, као што је случај са британском империјом, са овим ратом започео, а генерацију касније је запечаћен у још крвавијем сукобу. Зоне цијепања које су резултат тога – на примјер на Балкану и на Блиском истоку – данас представљају извор неких од највећих ризика по регионални, па чак и свјетски мир“. Аутор је бивши њемачки министар иностраних послова и вицеканцелар од 1998. до 2005; био је лидер њемачке партије Зелених готово 20 година. Више на: Joška Fišer, „Dugačka sjenka Velikog rata“, Vijesti, 1. februar 2014.

свјетски рат на неки начин чак релативизује и умањи и њена кривица за Други свјетски рат?⁴⁴ Очигледна је тенденција својеврсне замјене теза и упорног инкриминисања и дезавуисања у јавности појединих народа и држава. Имиц ових наших простора и даље је константно неповољан, јер је медијска пропаганда из деведесетих година прошлог вијека већ увелико продрла у школске уџбенике на Западу.⁴⁵ Млади у САД заиста мисле да су они ослободили Европу, јер је цијела њихова кинематографија пласирала приче да су они добили главне битке током Дана Д у Нормандији. Не ради се о незнању, већ о моћи медијске, филмске индустрије која је стављена у пропагандну улогу. Такав дискурс је завладао савременом свјетском историографијом. Како је рекао Анатол Франс: „историјске књиге које не садрже лажи су изузетно досадне“.

САД јесу у савезу са земљама Комонвелта однијеле најважније побједе у борбама против поморских и ваздушних снага Јапана и нанијеле озбиљну штету војном и индустријском комплексу нацистичке Њемачке. Није безначајна ни улога САД у помоћи СССР-а оружјем и превозним средствима, љековима и намирницама за вријеме рата. САД су из Другог свјетског рата изашле као суперсила која доминира на већем дијелу земаљске кугле. За све те успјехе Америка је платила релативно малу цијену, барем у поређењу са СССР-ом. Погинуло је 322.200 грађана САД, и то искључиво војника, а ратна дјеловања готово да нису ни дотакла територију САД. Уз све то, САД су избјегле и пад животног стандарда властитог становништва. Напротив, њихова економија у ратним је годинама забиљежила интензиван раст. Американци и многи западни Европљани увјерени су да је улазак САД у рат против сила Осовине био пресудан за коначан исход Другог свјетског рата.⁴⁶ Савезничке трупе су се 6. јуна 1944. године искрцале на сјеверу Француске, у Нор-

⁴⁴ Вагон у којем су Њемци 1918. у Компјењској шуми потписали капитулацију у Првом свјетском рату, исти је вагон у којем је 1940. Хитлер натјерао Французе да потпишу капитулацију у Другом свјетском рату.

⁴⁵ Западне земље покушавају да фалсификују резултате Другог свјетског рата, при чему Европа још увијек одбија да подржи резолуцију Генералне скупштине УН, коју је иницирала Русија, о неприхватљивости глорификације нацизма. Како истаје руски министар Сергеј Лавров: „Наши противници покушавају да умање улогу Совјетског Савеза у Другом свјетском рату. Они представљају СССР ако не као главног кривца за рат, онда као агресора - заједно са фашистичком Њемачком преувеличавају тезе о 'равноправној одговорности'. На исту страну стављају се нацистичка окупација која је однијела милионе живота, злочини колаборациониста и ослободилачка мисија Црвене армије. Више на: <https://interaffairs.ru/> 5.6.2019.

⁴⁶ Њемачка војска је претрпјела 74% губитака само у борби с СССР-ом, три пута више него у борби против свих других 25 земаља заједно. У Курској бици 1943, било је ангажовано 50% дивизија ъемачке цјелокупне војске, што је два пута више него на цијелом Западном фронту током цијеле 1943. Њемачка је изгубила 800.000 војника само у Стаљинградској бици, 7 пута више него на цијелом Афричком фронту током цијелог рата. Више на: <https://hr.rbth.com/> 27.1.2019.

мандији, чиме је отворен други фронт у Другом свјетском рату. САД су 23. маја 2019. издале комеморативни новчић посвећен побједи у Другом свјетском рату са свим савезничким земљама, изузев СССР-а. Савјет Федерације Русије је такав потез назвао фалсификовањем историје и непоштовањем доприноса Совјетског Савеза.⁴⁷ Четири од пет њемачких војника који су погинули у рату, настрадали су на Источном фронту.⁴⁸ Само 20% дјечака који су рођени у Совјетском Савезу 1923. преживјели су рат. Опсада Стаљинграда резултирала је смрћу више Руса (војних и цивилних) од оних које су САД и Велика Британија заједно имале током цијелог рата.⁴⁹

Ревизионизам се јавља у низу европских земаља које су некада биле комунистичке/социјалистичке. Доњи дом пољског Парламента (Сејм) усвојио је 2019. резолуцију у којој се тврди да је за избијање Другог свјетског рата једнако крив Совјетски Савез колико Хитлерова Њемачка. Аутори резолуције тврде да су до „почетка Другог свјетског рата довеле двије тадашње тоталитарне силе: Хитлерова Њемачка и Стаљинов Совјетски Савез, а након Пакта Молотов-Рибентроп, закљученог у Москви 23. августа 1939. Пољска и земље средње и источне Европе постале су прве жртве оба тоталитарна режима“. Руска Федерација сматра да Пољска тиме покушава да ревидира резултате Другог свјетског рата, које је установио Нирнбершки суд и да се тиме показује како идеологија побјеђује истину.

Такође има тенденција да се глорификује период царске Русије у односу на совјетску. Анимозитет и осјетљивост јавности у вези са „новим“ интерпретацијама узрока свјетских ратова је разумљив, јер се користи сваки повод као корак у процесу вршења ревизије прошлости,

⁴⁷ Амерички професор Карл Квалс изразио је своју збуњеност због „помпе“ у част 75. годишњице савезничког искрцавања у Нормандији 1944. Према ријечима историчара, управо совјетске трупе су дале главни допринос побједи над нацистичком Њемачком: „Као историчар за Русију, мора се истаћи да се Црвена армија борила и гинула три године прије 'Дана де' и потискивала нацисте. Он је напоменуо да су САД и Европа „смиривале“ Адолфа Хитлера током 1930-их и да је управо Црвена армија на крају учинила „за побједу више него било која друга земља“. Више на: <http://www.nspm.rs/02.6.2019>.

⁴⁸ Попис јединица Вермахта показује да је током читавог Другог свјетског рата, укупно 130 њемачких копнених дивизија уништено на бојном пољу и избрисано с тог пописа. Од тога су 104 дивизије (80%) претрпјеле пораз управо од совјетских трупа. Искрцавање енглеско-америчких трупа у Нормандији изведено је у љето 1944. како се не би дозволило да совјетске трупе саме однесу коначну побједу над Вехрмахтом али и да Совјети не би заузели цијелу Њемачку. Више на: <https://hr.rbth.com/27.1.2019>.

⁴⁹ Други свјетски рат иза себе је према прорачунима оставио између 50 и 70 милиона људских жртава, а 80% њих долази из само четири земље – Совјетског Савеза, Кине, Њемачке и Пољске. Преко половине жртава су цивилне, од чега већина жене и дјеца. <https://www.vesti.rs/16.5.2019>.

у складу са новом констелацијом снага и савезништава на глобалној свјетској позорници. Дјела старих аутора која се не уклапају у нову реалност се полако гурају у заборав. Стасавају нове генерације историчара, а са њима и „нова“ историја као вид пропаганде и манипулације. Те медијске кампање покрећу они који су у том рату били на „погрешној страни“. Критичари оцјењују да ако се тим тенденцијама не супротставимо, прије или касније поново ћемо се вратити на 1939, када ће опет бити проглашена изузетност неких европских народа, а да сви остали треба или да се потчине, или да буду уништени. Тај ризик постоји, а једини начин да му се супротставимо јесте да бранимо истину о том рату.⁵⁰ „Историја има тенденцију да се понавља: први пут као трагедија, други пут као фарса“ (Хегел) и да „од историје учимо да од историје не учимо“. Сматра се да се историјом манипулише само ради одржавања тоталитарних режима, док су „демократски“ системи имуни на њену злоупотребу. Јер је употреба и злоупотребе историјских чињеница, догађаја и личности, погодан материјал за дневнополитичку употребу, али и аргументацију геополитичких пројеката и у демократским системима.⁵¹ У сврхе националне кохезије или пак продубљивања подјела у држави, а све ради политичке технологије, доласка или останка на власти, врши се агресивна медијска и образовна деконструкција историјских чињеница. Историја и настава историје су увијек подређене прокламованим националним вриједностима и интересима власти.⁵² Зато она никада у пуној мери није објективна. Како је истицао Фихте: „Ми смо оно што памтимо“. Или како је истицао Наполеон: „Историја је скуп лажи око којих су се људи сложили.“

Социолози су одавно примијетили да безрезервна објективност отупљује колективне инстинкте и слаби способност групе да се бори за своје интересе. Мада, када се ради о унутрашњој употреби историје, владе имају ограничења, јер подсјећање на прошлост налази се у служ-

⁵⁰ „За неке земље и народе Други свјетски рат је историја националног срама, који би они што прије да забораве зато што је историја таква каква је била или да је некако ревидирају пратећи савремене коњуктурне интересе. Покушавају да ставе знак једнакости између нацистичке Немачке и Совјетског Савеза, између Хитлера и Стаљина“. <https://rs-lat.sputniknews.com/> 24.10.2019.

⁵¹ Дана 23. јуна 1941, само дан након почетка њемачког напада на СССР, сенатор и будући председник САД, Хари Труман је изјавио: „Ако видимо да Њемачка побеђује, треба да помогнемо Русима, а ако видимо да Руси побеђују - треба да помогнемо Њемцима и тако их пустити да се поубијају што је више могуће.“ Изјава се слагала се општим мишљењем Американца у то доба - Alonzo Hamby: *Man of the People: A Life of Harry S. Truman*. New York: Oxford University Press, 1995.

⁵² Отац модерне историографије Леополд фон Ранке лансирао је максиму: „Пиши како се догађај уистину десио. Историјска наука мора почивати на истини, ни мање, ни више од тога“. Тиме је он изразио тежњу за потпуном објективношћу историчара.

би актуелне политике, али се ипак систематски не прибјегава историјском инжењерингу, барем не у демократским земљама са дугом демократском традицијом и изграђеним друштвом. Међутим, када се ради о борби за политичке интересе у иностранству, моћне државе поступају једнако као тоталитарне на унутрашњем плану, не бирајући средства. Оно што у неком тренутку може најбоље да се искористи, представља се као историјска чињеница. Није битно како је било, већ колико нешто доноси користи. Ако већ прошлост не може да се мијења, може битно да се утиче на њено виђење. Спретном употребом историје може се успјешније утицати на људе него многим другим средствима. Она је у стању да наведе да се верује у оно што манипулатор жели. (Анђелковић, 2009) Није истина сама по себи битна – важан је циљ коме треба да допринесе. Тако се ствара друштво равнодушно према националним вриједностима и убијеђено да су истинске историјске чињенице и знамените историјске личности у постмодерно доба ирелевантни. Путем агресивне медијске кампање намеће се слика оптерећености историјском митоманијом, док са друге стране демократске државе, које највише говоре о универзалним вриједностима и хуманизму у међународним односима, несебично штите своје парцијалне интересе и истичу до мита своје историјске личности и догађаје.

Закључна разматрања

Образовање је одувјек подручје непосредне политичке контроле и имплицитно или експлицитно, средство политичке социјализације, односно систематски покушај да се младе генерације формирају у складу са преовлађујућим системом вриједности. Учење историје, осим образовног циља, има задатак, такође, да код ученика формира позитиван однос према властитом народу, његовој традицији и укупним постигнућима. Историја јесте учитељица живота, али је за нашу анализу занимљиво да та учитељица различито тумачи прошлост, зависно од државе до државе, народа, односно политичког режима на власти, тако да исте, историјске ситуације у којима су се нашли различити народи, имају врло различиту научну интерпретацију. Памћење чини човјека човјеком, а лишен памћења, човјек се претвара у безобличну масу из које они који контролишу прошлост могу да обликују шта им је по вољи. Инфлација државних обиљежавања годишњица, под државним патронатом, политичко-пропагандних комеморација - је својствена углавном аутократским режимима који покушавају да агресивно наметну своје, идеолошко-митолошко, виђење историје или незрелих нација које имају потребу да убјеђују саме себе у истинитост државног тумача.

чења историје, односно да вјерују у слику коју су сами о себи креирали.⁵³ Прошлост и будућност које људи конструишу производ су медијске и образовне рационализације и перцепције њихових тренутних политика уз које они пристају.

Идеолог тумачи догађаје из прошлости у складу са својим интересом, тако да по вољи прекраја чињенице, или их уништава, или измишља нове. Отуда се за таквог идеолога – историчара (према Ђ. Шушњићу) каже – *„Историја нас учи да не вјерујемо много појединим историчарима и што неки историчари могу, то историја никада није могла.“* *„Разумљива потреба сваког друштва да заснује позитиван однос младих према себи, да створи осјећај припадности, патриотизма, често доводи и до некритичке и тенденциозне интерпретације историје, тако да се управо кроз њу репродукује и негативан однос према другима који су кривци што наш потенцијал (који је у свакој нашој интерпретацији надмоћан другима) није могао доћи до изражаја. У том смислу је још Џорџ Орвел дао јасну и недвосмислену формулу – „они који контролишу прошлост, контролишу и будућност“, „Ко контролише садашњост, контролише и прошлост“* - једна је од давно изречених сентени, док је руски историчар Покровски тврдио *„да је Историја политика пројектована на прошлост“*. Селективне елементе традиције, историјских догађаја и личности користе политичке елите за коцептуализацију и осмишљавање прошлости, према својим интересима, користећи се при томе: комеморацијама, јубилејима, подсјећањима на жртве итд. (Делетић, 2013, 94) Без имало обзира према научности, утркују се политичари, „историчари“ разних профила али и од заната, да се „прославе“ доказујући да је све што се до сада писало фалсификат и посезање сусједа за њиховом славном прошлошћу. (Куљић, 2009). Политичари, попут добрих или лошијих глумаца, могу себи дозволити луксуз да „једно мисле, друго причају а треће раде“. Јер је политика прагматична дисциплина. Са друге стране, научник, историчар од струке, таква луксуз не може себи да приушти. Да пише и изјављује нешто што се коси са историјским фактима. Док масовни мејнстрим медији, као средство пропагандног дјеловања, објављују оно што им се налаже и сервира. Поготово у ех-комунистичким државама, мултиетничким, вишевјерским земљама, које имају својеврсни вид дихотомије или недовољно

⁵³ „Са поплавом електронских медија који имају јаку потребу за догађајима, како би одржали хиперпродукцију, обиљежавање годишњица су постала обавезни дио програмских шема. Претварање животних и националних драма у медијску некрофилију и злоупотребу оног што на Западу зову „телевизијом бола“. Пијетет, односно суштина, уступили су мјесто форми, морбидној инфозабави и подгријавању мржње према сусједима друге националности.“ Ж. Пантелић: <http://admin.nedeljnik.rs/> 18.5.2019.

дефинисаног идентитета – честа је (зло)употреба историјских тема. То представља користан простор за различите видове медијских манипулација, продубљивања постојећих подјела или скретања пажње са економских питања, политичких скандала и сл. Како је истицао Хантингтон: Како ће људи наредних деценија дефинисати свој идентитет кроз етничку и религијску припадност, тако је вјеројатније да ће односе са људима друге етничке или религијске припадности гледати у појмовима „ми“ против „њих“ (Сукоб цивилизација). Данас се у образовни систем и у простор медиасфере уводе лажна тумачења историје, користе се мистификације и псеудоисторијске теорије намијењене ревизионистичком сагледавању историјских догађаја и личности.

Radenko ŠĆEKIĆ

HISTORICAL REVISIONISM - USING OF HISTORIOGRAPHY IN (GEO)POLITICAL PURPOSES

Summary

Politics shapes both history and historiography. Historiography comes to understanding historical phenomena through the eyes of winners or losers. By social engineering we consider attempts to impact on the society as a whole or on its target segment, a social group. The First World War continues to cause media interest, both scientists, publicists and politicians. The controversy about its origins have not been finalized neither in science nor in public. Animosity and sensitivity of the public about the “new” interpretations of the causes of World Wars is understandable, because every inducement is used as a step in the process of auditing the past, according to a new constellation of forces and alliances in the global world stage. Works of old authors which do not fit in the new reality are slowly pushed into oblivion. Growing up a new generation of historians, and with them the “new” history as a form of propaganda and manipulation. Education has always been area of direct political control and implicitly or explicitly a mean of political socialization, or a systematic attempt to form a young generation according to the value of prevalent system. Learning history except educational goal has also the task to develop in students a positive attitude towards its own people, its traditions and overall achievements. History is the teacher of life, but for our analysis is interesting that this teacher differently interprets the past depend from country to country, nation or political regime in power, so that the same historical situations in which were find different nations have their own very different scientific interpretation. Memory makes a man a man, and deprived of memory, a man turns into a shapeless mass from which those who control the past can shape what is at their will.

ПРИЛОЗИ

Бојан НОВАКОВИЋ*

ТВРЂАВА ОНОГОШТ

ABSTRACT: *By depicting timeline of the research on the Onogošt Fortress, the author offers a critical insight into the generally accepted thesis concerning both the construction of the fortress on the foundations of the Roman castra and the Gothic Anagastum. Neither archaeological findings nor the archival data support the thesis that the fortress and the settlement have continuously existed from the ancient period until nowadays. Reconstruction of development of the urban strongholds in XVII and XVIII century was done based on the available resources. The currently available, absolutely insufficient, data on research points to the fact that the visible ramparts of the fortress were constructed by the Turks. Whether the appearance of certain structures or of the entire fortress was determined by previously existing foundations, and how many layers thereof were there, if any, will be determined in the ensuing archaeological research.*

KEY WORDS: *Anagastum, Onogošt, research timeline, reconstruction of the urban strongholds, functions of the fortress.*

Тврђава Оногошт је саграђена на врху и у источном подножју издуженог стјеновитог гребена који представља најповољнију природну одбрамбену позицију у равни Никшићког поља. Горњи град јој је релативно добро очуван, док су од Доњег преостали дјелови појединих кула и темељне зоне зидова који су их повезивали. Велика оштећења претрпјела је у борбама током 1877, а највећу девастацију у годинама изградње новог Никшића, када је локалном становништву била најдиступнији извор грађевинског материјала.¹

* Аутор је кустос-историчар, Музеји и галерије Никшић.

¹ Девастација је настављена и касније, а један њен вид су и резултати радова на адаптацији западног дијела Горњег града из 2001. године. Такође је и зид са луком од главног улаза у Доњи град, који је накнадно постао дио стамбеног објекта, срушен 2014. године.

Пошто расположиви извори не дају јасну слику о настанку тврђаве, у науч-ној литератури су се усталиле конструкције које се често темеље на аналогијама и претпоставкама. Предмет овог рада је њихово преиспитивање и покушај реконструкције појединих грађевинских фаза, у мјери у којој то дозвољавају њени видљиви остаци, архивски подаци и дјелимична археолошка истраженост.

Античко насеље

Најранији помен насеобине на подручју Никшићког поља налази се у Птоломејевој Географији (II вијек), гдје се назива Ендерон (Ἐνδρον).² У каснијим изворима јавља се као: *Sanderua* (Tabula Peutingeriana), *Andarba* (Itinerarium Antonini)³ и *Anderba* (Ravennatis Anonymi).⁴ Локација јој до данас није са сигурношћу утврђена, мада преовладава мишљење да је била на комуникацији Scodra – Narona, крај рим-ског моста на ријеци Моштаници.⁵ Тврђава Оногошт се налази нешто источније. Многи археолози сматрају да њен средњовјековни слој лежи на темељима римског каструма, а историчари и лингвисти да јој је назив адаптација старијег облика Анагастум.⁶ Отуда је одавно присутна и теза о готском поријеклу ове тврђаве и њеног назива.⁷ Међутим, изузев турског, ниједан од поменутих слојева није за сада на њој недвосмислено утврђен.

Што се тиче њеног назива, постоји довољно разлога да вјерујемо да облик *Anagastum* и његове варијанте у документима на латин-

² Claudii Ptolemaei, *Geographia*, ed. C. F. A. Nobbe, Lipsiae 1843, II, 16, 12.

³ *Itinerarium Antonini Avgusti et Hierosolymitanum: ex libris manuscriptis ediderunt G. Parthey et M. Pinder*, Berolini, 1848, 338.7.

⁴ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica: ex libris manuscriptis ediderunt M. Pinder et G. Parthey*, Berolini IV 16, 211.

⁵ Сматрам да је у основи овог назива ие. **der* -,ток“, са препозицијом ие. **an*- и наставком -*ba/-ua*, типичним за илирске називе (уп. *Salthua*, *Butua*, *Pardua* и др.), па би форма *an-der-ua* могла означа-вати локацију уз обалу водотока. Предложена локација на обали Моштанице имала би смисла и због тога што у **der*- препознајемо семантичку нијансу „брзо тећи“, „заривати“, а то је особина њеног тока код античког локалитета. Ријека је ту усјекла корито у конгломерат, мада јој је највећи дио преосталог тока равничарски: Б. Новаковић, *Порфириогенит овто Зетлџи*, Историјски записи 1–4 (2008) 165, нап. 13.

⁶ С. Јиреček, *Geschichte der Serben* I, Gotha 1911, 53; Н. Barić, *Lingvističke studije*, Djela, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, knj. I, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. I, Sarajevo 1954, 76; Р. Маројевић, *Методолошка питања ономастичких истраживања*, Црногорски говори, резултати доса-дашњих испитивања и даљи рад на њиховом проучавању, ЦАНУ, Титоград 1984, 238.

⁷ М. Šufflay, *Srbi i Arbanasi*, Beograd 1925, 5; П. Шобајић, *Никшић - Оногошт*, Београд 1938, 22–25.

ском језику (*Anagast, Nago-sta, Nagasto* итд.), представљају романизоване форме изворно словенског облика *Оногошт*, који потиче од личног имена *Оногость*.⁸ Замјена вокала *o* са *a* у њима, иако недоследна, спада у типичне облике романизације словенских назива када долазе преко далматинских Романа (уп.: *Papava* < Попово, *Abravizzo* < Обровац, *Dabrat* < Доброта итд). Таква грађија највјероватније је последица изговора вокала *o*, кога су Срби и Хрвати изговарали са отворенијом артикулацијом него што су то чинили далматински Романи. У њиховим записима таква пракса се одржала све до пред крај средњег вијека.

Теза да је тврђава Оногошт подигнута на римским темељима базира се на запажањима Артура Еванса, који ју је детаљно прегледао одмах након предаје турске посаде.⁹ Сличност са римским начином градње Еванс запажа у плану Доњег града и његових кула. Ипак, он на њему не налази никакав запис или неке друге римске архитектонске радове, па констатује да је већина зидина релативно скорог датума. Отуда Оногошт види као примјер континуитета римске умјетности у Илирији,¹⁰ можда услед каснијих византијских утицаја, јер квадратне основе препознаје и на неким другим херцеговачким градовима.¹¹ Ипак, његово запажање о великој сличности плана Доњег града са античким каструмима оставило је код многих истраживача дубоко увјерење да је подигнут на античким темељима, што је подржано и прихватањем идеје о готском упоришту на овој локацији.

У Никшићу су током Првог свјетског рата боравили аустријски археолози Прашникер и Шобер. Они су указали на велику сличност никшићког града и неких кастела у Албанији, посебно са кастелом у Елбасану, јер су по њима сви они касно-античке грађевине. У свом дјелу приложили су и Евансов план тврђаве.¹²

⁸ Б. Новаковић, *Anagastum или Оногоште?*, Ономатолошки прилози 19–20 (2009) 15–23. С. Роспонд, *Структура и классификация древневосточнославянских антропонимов (имена)*, Вопросы языкознания 3 (1965) 8; Исти: *Ślowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -jъ*, Wrocław 1983, 104, налази топоним Оногошт и у Штајерској, али облици *Hengistfeld* (892. год.) и *Hengista* (XI вијек) очигледно потичу од германског личног имена *Hengist*. Роспонд такву реконструкцију преузима од Рамовша: *Historična gramatika slovenskega jezika II: Konzonantizem*, Ljubljana 1924, 271, који је наводи само као прет-поставку. У новије вријеме В. Васильев, *Архаическая топонимия новгородской земли (Древнеславянские деантропонимные образования)*, Великий Новгород 2005, 156, 161–162, 318, назив потока *Онегость/Омигость* у сливу Ладошког језера изводи од словенског личног имена *Оногость*.

⁹ A. J. Evans, *Illyrian letters*, London 1878, 202–203.

¹⁰ A. J. Evans, *Illyrian letters*, 203.

¹¹ A. J. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, Westminster 1883, 86.

¹² C. Praschniker - A. Schober, *Archäologische Forschungen in Albanien und Montenegro*, Wien 1919, 54, 99. Д. Сепрејевски, *Rimska cesta od Epidauruma do Anderbe*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 17 (1962) 91–92 у вези са овим каже: „У самом Ник-

Датирањем зидина Оногошта бавио се у више наврата и Павле Мијовић. По њему је рекогносцирањем локалитета 1963. утврђено да је квадратна основа Оно-гошта сасвим произвољна јер ју је Еванс реконструисао на основу зидина које једним дијелом припадају Горњем, а другим Доњем граду. Закључује да су то зидине турског града с краја XVII вијека, и да је немогуће замислити римски каструм чији би један дио квадратне основе стајао на брду, а други у подграђу.¹³

Деценију касније Мијовић се осврнуо на проблем готске тврђаве Анагастум из V вијека као најстаријег дијела овог града. Пошто за такву претпоставку недо-стају археолошки докази, предложио је да треба остати при Евансовој тврдњи да је у најнижим стратумима Оногошта сачуван римски каструм.¹⁴ Притом се ослања на налаз солида цара Валентијана, облик каструма, његов положај и могућност да му се у подножју лоцирају остали дјелови, са *cardo* и *decumanusom*, што се по њему и без ископавања може утврдити по распореду кула.¹⁵ Неправилност квадратне основе Доњег града он тумачи евентуалним одступањем од античке, која се за сада подразумијева под видљивим остацима тврђаве, па би ископавања могла унијети њену исправку.¹⁶ Дакле, Мијовић о античким темељима не суди на основу њихових материјалних трагова, већ на основу плана тврђаве.

Анализирајући њену намјену, он истиче да је по просторном рјешењу супротност плану палата-резиденција-каструм, какви су Велики Брион, Могорјело и По-лаче на Мљету.¹⁷ Тврђаву Оногошт сматра извршним представником једне новине коју су у IV вијеку увели касноантички полиокретици, по којима војнички логор-каструм најбоље служи намјени ако је смјештен дијелом на погодној стратешкој главици, дијелом низ њу и у њеном равном подножју, уз водену препреку.¹⁸

Тезу о готском поријеклу тврђаве прихвата Мирко Ковачевић, који три куле Горњег града сматра остацима готског каструма.¹⁹ Ви-

шићу, како је давно констатовано, нема остатака античке насеобине. Иначе је позната Евансова претпоставка да је стари турски град (Доњи град) изграђен на касноантичким темељима, јер његов план је такав. Заиста таква сличност (у општим цртама) постоји, али је до ње могло доћи и индиректно, јер и у Албанији има средњовјековних градова касноантичког плана, нпр. Елбасан.²⁰

¹³ П. Мијовић, *Алата - Рибница - Подгорица*, Старице 15–16 (1966) 80.

¹⁴ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд - Улцињ, 1975, 53.

¹⁵ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови...*, 53.

¹⁶ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови...*, 53.

¹⁷ П. Мијовић, *О неким питањима наше палеогенезе и урбаногенезе*, Старице 28–29 (1979) 275. Овим се Мијовић супротставља ставу М. Суића који Оногошт види као још један примјер склопа палата-резиденција-каструм: М. Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb 1976, 241.

¹⁸ П. Мијовић, *О неким питањима...*, 275.

¹⁹ П. Мијовић - М. Ковачевић, *Градови...*, 123.

дјећемо да се оне осим по начину градње и улози у одбрамбеном систему утврђења разликују и по старости, и да једна од њих спада у његове најмлађе објекте.

До сигурнијих података о старости Доњег града дошло се тек четврт вијека након првог Мијовићевог осврта.²⁰ Резултати археолошких истраживања из 1988. изнова потврђују да се план Доњег града прилично разликује од Евансовог (видјети слике 2. и 3), и да му је основа била у виду неправилног четвороугаоника. У иско-павањима која су имала сондажни карактер посебна пажња је усмјерена на темеље кула-капија, као и на друге дјелове утврђења који би могли пружити свједочанство о његовим античким основама. Показало се да су темељи кула-капија солидније грађени од језгра и лица бедема, али да њихов начин градње несумњиво указује на турско поријекло, што важи и за пронађене стаклене и керамичке фрагменте. То је важно истаћи јер се управо те куле-капије сматрају реперима античког каструма. Једна од сонди постављена је у централном дијелу Доњег града, на мјесту гдје би требало да се сијеку *cardo* и *decumanus* касноантичког Анагастума, али нијесу про-нађени материјални трагови из тог периода.

Истраживања зидина Оногошта никада нијесу извршена у мјери која би омогућила њихово сигурније датовање. Резултати првих истраживања и данас се високо вреднују иако су била краткотрајна и површна, готово у рангу путописа, док се новија, детаљнија и систематичнија, углавном занемарују. Зато су и закључци које налазимо у литератури резултат окоштале представе о континуитету града и његовог имена кроз вјекове, иако на њему до сада нијесу установљени никакви сигурни римски архитектонски радови.²¹

Погрешно тумачење облика Анагастум утицало је да се настанак Оногошта чвршће веже за касноантички период. Отуда потичу тврдње да се на њему запажа касноантички начин градње, да су га зидали Готи, или како мисли М. Суић, домаће ромејско становништво, можда и прије успоставе готске власти, да би секундарно постао сједиште готског комеса по којем је добио име.²² У Никшићком пољу постоји више локали-

²⁰ Прва археолошка ископавања Оногошта извршена су током 1988. године и том приликом је на простору Горњег и Доњег града отворено укупно осам сонди. Наредно истраживање је изведено 2015, а последње 2019. године, и оба су била ограничена на простор Горњег града. Дакле, иако је доњоградски простор потенцијално најважнији дио овог локалитета за добијање података о развоју овдашњег насеља, археолошки је само површно истражен.

²¹ Отуда потиче и тврдња Ђурђа Бошковића, *Проблем урбанизације Дукљанско – Зетског – Црногорског Приморја у Средњем веку*, Историски записи 1–2 (1958) 221, да се на Оногошту још увијек познају остаци касноантичко-рановизантијске тврђаве.

²² М. Суић, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, 241.

тета са значајним траговима римске културе (Озринићи, Заврх, Штедим итд.), док је Оногошт за сада сиромашан таквим налазима. Често помињани солид цара Валентијана, база античког стуба уграђена у зид цистијерне у подграђу и трагови раносредњовјековне насеобине, које се обично наслањају на касноантичке, указују да се они могу очекивати, па ће будућа археолошка истраживања дати јаснију слику о животу на овом локалитету у антици.

Проблем континуитета града

Иако се у Порфирогеновом дјелу *De administrando imperio* Оногошт не помиње, травунијски град Зетливи носи старо предионо име никшићког краја. Оно је одредница за природну оријентацију терена у правцу Зете.²³ Идентичну ситуацију налазимо и у сливу Дрине, гдје се терен жупе Сутјеске током средњег вијека јавља и као Дринаљево.²⁴ Приликом археолошких ископавања Оногошта 1988. године, у подножју Топчана је пронађен комад архаичне словенске керамике са таласастим орнаментом.²⁵ Иако се ради о појединачном налазу, он је важан индикатор раног словенског присуства на овом локалитету. Током задњих ископавања (март – јун 2019), у централном дијелу Горњег града пронађен је новчић византијског цара Лава VI (886–912). То је важан налаз будући да већи дио података Константина Порфирогенита о далматинским склавинијама потиче из времена Лавове владавине. Раносредњовјековни град у Никшићком пољу помиње и дубровачки хроничар Јаков Лукаревић (1551–1615), наводећи да је бугарски краљ Владислав спалио Оногошт, Рисан, Котор, Котор у Босни, Росе и предграђе Дубровника.²⁶ Ријеч је о фрагменту описа Самуиловог похода на Далмацију, чији је извор непознат, па овај податак треба узети с резервом.

Мада се често указује на континуитет оногошке тврђаве и вароши, у средњовјековним документима им нема недвосмисленог помена. Разлог томе је што се у већини случајева не може са сигурношћу утврдити да ли се ти подаци односе на град или на истоимену жупу, па је њихово одређење ствар процјене истраживача. Највећи број подата-

²³ Б. Новаковић, *Порфирогенит овто Зетлиџи*, 163–170.

²⁴ С. Јиреček, *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien während des Mittelalters*, 25; М. Динић, *Земље херцеза св. Саве*, Глас СКА 182 (1940) 171–172; М. Vego, *Tri povelje o posjedima Hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most, časopis za kulturu i društvena pitanja 19–20 (1978) 125.

²⁵ *Извјештај са археолошких истраживања локалитета „Оногошт“ у Никшићу*, Титоград 1988, 13.

²⁶ *Copioso ristretto de gli annali di Rausa, libri quattro*, in Venetia, Ad Instantia di Antonio Leonardi, 1605, 9.

ка о Оногошту потиче из дубровачке и которске архивске грађе,²⁷а његов најранији датирани помен (Anagastum) је из Статута града Дубровника.²⁸ Најпознатији је свакако онај из повеље цара Уроша Дубровчанима, која је писана у Оногошту 1362. године.²⁹ У Љетопису попа Дукљанина Оногошт је жупанија,³⁰ али је спорно вријеме настанка тог дјела.

У повељама њемачког цара Фердинанда III и арагонског краља Алфонса V Напуљског упућеним херцегу Стјепану 1444, 1448. и 1454, међу тврђавама и утврђеним насељима која су припадала херцегу на овом подручју се помињу Будош, Острог и Сусјед,³¹док је Оногошт само обласни назив.³² Важно је напоменути да су у повељама наведена само утврђена мјеста, односно да су изостављене вароши које немају тврђаву, па за сада нема доказа да је у вријеме турских освајања тврђава Оногошт имала одбрамбену намјену.³³

Стабилизација турске власти одмах по освојењу Херцеговине имала је за посљедицу постављање нових органа власти у освојеним крајевима и градовима. Оногошт у то вријеме не налазимо међу важнијим центрима. У пописном дефтеру за Босански санџак из 1468/1469. и у попису санџака вилајета Херцеговина из 1477. помиње се само нахија Оногоште. Ни у турским пописима из XVI вијека Оногошт се не јавља

²⁷ E. Kurtović, *Dubrovačka građa o Onogoštu u srednjem vijeku*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija) 6 (2019) 129–152; R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih ple-mena u kotorskim spomenicima [XIV–XVI vijek]*, knj. II, Titograd 1974, 145–148.

²⁸ V. Bogišić, C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusiicompositus anno 1272*, liber II, caput XXIV, Zagrabiae 1904.

²⁹ P. Михаљчић, *Прилог српском дипломатару. Повеље и писма цара Уроша и кнеза Војислава Воји-новића упућене Дубровнику*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 39/3–4 (1973) 226–232.

³⁰ Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд - Загреб, 1928, 325.

³¹ М. Динић, *Земље херцега св. Саве*, 177–179; М. Вего, *Насеља босанске средњовјековне државе*, Сарајево 1957, 23, 87, 111.

³² Зато се и М. Ковачевић, *Градови и утврђења*, 123, пита: „Значи ли то, можда, да се и ранији по-мени имена Оногошт у средњем веку односе на жупу, а не на град, који је запустео после Гота, или нешто касније, па тек у турско време обновљен?“ У кратком прегледу историје тврђаве и града Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве од 1701–1713. године*, Никшићке новине 6 (1961) 4, покушава одгонетнути када је он могао запустјети, и констатује: „Ми не знамо да ли је обновљен током средњег вијека. Склони бисмо били да вјерујемо да негдашњи римски војнички логор, срушен за вријеме сеобе Словена није ни обнављан, као ни Дукља, Епидаур и Солин, али за то немамо доказа“. Према М. Правилковићу, *Изејештај...*, 3, средњовјековни град Оногошт се на локацији „Бедем“ може само теоретски претпоставити јер се у изворима Оногошт помиње само као жупа, а не и као мјесто са карактеристи-кама средњовјековне урбане традиције.

³³ Према предању, до коначног пада никшићког краја под турску власт долази након освојења града на Моштаници: А. Лубурић, *Орловићи и њихова улога у црногорском бадњем вечеру*, Београд 1934, 52–57.

као тврђава или варош.³⁴ За њих не знају ни Марин Болица и Евлија Челебија. Због сукоба са поданицима и коалицијом хришћанских држава, Турци су средином XVII вијека намјеравали да у Оногошту подигну утврђење.³⁵ Један од разлога његове касне изградње су њихове добре позиције у Боки према Венецији.

Према Петру Шобајићу, тврђава Оногошт је током XVI и XVII вијека била у рушевинама.³⁶ Насупрот њему, Храбак подржава тезу о континуитету тог насеља. Позивајући се на М. Васића, он истиче да је варош са својим утврђењима постојала још крајем XVI вијека.³⁷ Међутим, код Васића налазимо управо супротне ставове: да се Оногошт у турским пописима из XVI вијека не помиње као насеље, да је био у рушевинама све до краја XVII вијека и да су Турци уз њега, као и уз друга ново-подигнута утврђења, саградили сасвим ново градско насеље.³⁸ Помену Никшића и Оногошта из 1597, 1649, 1651. и 1692. за Храбака су докази о постојању истоимене вароши,³⁹ мада се она у њима не помиње.

Изричит помен града Никшића (*Onogosti et Nicholsich*) Р. Ковијанић налази у дјелу Маријана Болице из 1614, али он ту само наводи тадашњу административну подјелу тог краја на нахије Оногошт и Никшић, које ће потом постати једна нахија са таквим двојним називом.⁴⁰ Под именом Оногошт види га и у једном млетачком документу из 1619,⁴¹ али у њему налазимо само помен кнезова из Жупе, Оногошта и Озринића.⁴² Немогућност проналажења недвосмисленог податка о овом граду условила је различита домишљања у тумачењу архивских података.⁴³

На Оногошту су до сада пронађени трагови раносредњовјековног живота и турског присуства током XVIII-XIX вијека, док се описи његове средњовјековне вароши заснивају на аналогијама и домишљањима. У околини му нијесу забиље-жени ни топоними карактеристични за средњовјековна подграђа, какви постоје у Штедиму, гдје је према предању био град Моштаница, или у Никшићкој жупи код брда Градине, гдје се налазило тамошње управно средиште.⁴⁴ То нас враћа на Ева-нсо-

³⁴ *Историја Црне Горе*, књ. III/1, Титоград 1975, 505.

³⁵ Р. Butorac, *Gospa od Škrpjela*, Sarajevo 1928, 139.

³⁶ П. Шобајић, *Никшић - Оногошт*, 29, 47.

³⁷ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, Београд 1997, 153.

³⁸ М. Васић, *Градови под турском влашћу*, у: *Историја Црне Горе* III/1, 503–525.

³⁹ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 153.

⁴⁰ Р. Kovićanić, *Pomeni crnogorskih plemena...*, 143.

⁴¹ Исто.

⁴² Г. Станојевић, *Један случај отимања млетачке поште 1619. године*, *Историјски записи* 22/1 (1965) 155–157.

⁴³ Т. Никчевић, *Монографија Никшића*, Загреб 1972, 29.

⁴⁴ Б. Новаковић, *Топономастички трагови феудалних односа на примјеру жупе Оногоште*, *Трибунија* 12 (2009) 133–145.

ву констатацију да му је већина зидина релативно скорог датума,⁴⁵ и уједно објашњава зашто су Дубровчани турске грађевинске радове на Оногошту 1712. године називали „нова варош Никшићи“.⁴⁶

Турски град

Радови на изградњи тврђаве започети су 1701. под надзором херцеговачког паше Реџепа Шејића, који је већ 1703. убијен у Дробњаку.⁴⁷ Наредне године су у Оногошт упале турске снаге, пред којима се становништво повукло у планине.⁴⁸ Према предању које је средином XIX вијека Иван Драгићевић Никшић записао међу требјешким исељеницима у Русији, турски град је настао након што су се Никшићи покорили паши Махмудбеговићу, који их је амнестирао.⁴⁹ То има смисла, будући да је Ходаверди-паша Махмудбеговић 1705. надзирао завршне радове на оногошкој тврђави, а племена је умиривао давањем амнестије.⁵⁰ Посада и становништво Оногошта били су на великим искушењима 1711. услед напада устаничке војске и Руса, којима су успјели одолети. Због пријетњи од нових сукоба присту-пило се додатном утврђивању, па је задњим великим радовима руководио Дурмиш-паша 1713. године.⁵¹ Том приликом бедеми су надзидани за два лакта, израђене су пушкарнице и лежишта за топове, а материјал је узиман и са приватних кућа.⁵²

Мада се сматра да су Турци обнову тврђаве започели након Карловачког мира, постоје вијести и о њеној ранијој градњи. На основу анализе једне царске наредбе, Милан Васић закључује да је Оногошт саграђен у вријеме пада Новог, и да је наредне 1688. имао посаду од 120 војника.⁵³ Међутим, према преводу Ешрефа Ковачевића, анализиран документ је издат у августу 1714, а наведене године се не могу довести у везу са изградњом тврђаве и успостављањем војне посаде у њој.⁵⁴ У ферману о неферима тврђава Оногошт и Банвир из 1713. стоји: „На самој граници исламијета, гдје се налази тврђава Оногоште, 1103.

⁴⁵ A. J. Evans, *Illyrian letters*, 203.

⁴⁶ *Историја Црне Горе* III/1, 523.

⁴⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. III, бр. 5741, 5742.

⁴⁸ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 156.

⁴⁹ *Казивање старих Требјешана*, фототипско издање, Никшић 1973, 6–10.

⁵⁰ Г. Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Цетиње 1955, 53; Е. Pelidija, *Bosanski ejalet od Karlovačkog do Požarevačkog mira 1699–1718*, Sarajevo 1989, 120.

⁵¹ Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве*.

⁵² Ф. Онганиа, *Црна Гора – извјештаји млетачких провидура: 1687–1735*, Подгорица 1998, 125.

⁵³ *Историја Црне Горе* III/1, 523.

⁵⁴ В. Шакотић, *Три вијека никшићке тврђаве (1701–2001)*, Никшић 2001, 21.

године је поново подигнута тврђава и у њу настањени нефери⁵⁵. Пре-ма хришћанском рачунању времена то је 1691/1692. година. И овај податак треба узети са резервом будући да је у Мореј-ском рату тврђава обновљена млетачком иницијативом, а током наведених година није познат никакав турски уплив на никшићку територију.⁵⁶ Ферман је одговор Порте на писмо Ебу Бекира, намјесника Херцеговачког санџака, у којем је он дао преглед стања на терену. М. Мемич објашњава да је те године у ствари формирана војна посада нефера од избјеглих породица из Рисна и Новог, иако тврђава још није била изграђена.⁵⁷

У том смислу говори и једна наредба босанском валији из 1701. у којој се предлаже проширење и утврђивање паланке коју су млетачки људи саградили у Никшићу.⁵⁸ Из исте године је и предрачун трошкова за обнову тамошње тврђаве. Предложене су двије варијанте: „(а) Нову цитаделу подићи у месту Растока, где је Али-паша Ченгић био ударио темеље, и где се могло сместити 200 кућа, 20–30 дућана и једна џамија (за што је требало припремити око 3500 гроша) или (б) претворити постојећу паланку у праву тврђаву (за што је требало припремити 8500 гроша).“⁵⁹ Реализована је друга варијанта.⁶⁰ Мада се на први поглед стиче утисак да је ријеч о различитим локацијама, обје варијанте се односе на локалитет Оногошт. Први предрачун је дат првенствено за градњу Горњег града, на што упућује и ције-на радова, док је други подразумевао реконструкцију читаве тврђаве, тј. паланке саграђене током Морејског рата.

Радови на обнови тврђаве очекивани су прољећа 1701. године.⁶¹ Међутим, већ у то вријеме је у западном дијелу Никшићког поља постојала турска паланка са посадом, са капетаном Хусеином на челу, који је на том терену већ дуже био при-сутан због спровођења одлука Кар-

⁵⁵ Е. Мушовић, *Ферман о неферима тврђава Оногошт и Банвир из 1713. године*, Историјски записи 3–4 (1983) 78. Мушовић тврђаву Банвир убицира у Оногошту. Међутим, тим именом је од половине XVII па до првих деценија XVIII вијека називана требињска тврђава. Оногошт и Банвир заиста су се послије пада Рисна и Новог нашли на „граници исламијета“, како се каже у документу, као пред-страже према млетачким посједима у приморју.

⁵⁶ Историја Црне Горе III/1, 208; Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 128–136.

⁵⁷ М. Мемич, *Nastanak i širenje islama u sadašnjim granicama Crne Gore*, Prilozi za orijentalnu filologiju 41 (1991) 172.

⁵⁸ Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 237.

⁵⁹ Б. Храбак, *Немирно стање у касабама на сјеверу Црне Горе у доба кризе и насељавања Арбанаса (XVIII вијек)*, Историјски записи 4 (1987) 64–65.

⁶⁰ Градња Али-паше Ченгића вјероватно пада у 1661. годину, а прекид радова су изазвале несугласице међу самим Турцима: Б. Храбак, *Никшић до почетка XIX века*, 153–154.

⁶¹ Г. Станојевић, *Прилози о учешћу никшићког племена у Морејском рату*, Историјски записи, XIX/1 (1962) 74–75.

ловачког мира.⁶² Иако је познат као први капетан Оногошта, привремени положај му је био у близини моста на Моштаници. Ту се према предању налазио антички и средњовјековни град, код муслимана познат као „шехер Моштаница“, одакле су преносили тесанике за своје куће у новој вароши Оногошту.⁶³ Ипак, Ф. Хафизовић ову турску посаду везује за тврђаву Оногошт, иако је у дефтеру уписана у конкретном селу нахије Риђани, док је обнова тврђаве Оногошт у најбољем случају могла бити тек започета.⁶⁴ Зато у будућим истраживањима не треба занемарити могућност да се на локалитет у Штедиму може односити понека вијест која се приписује Оногошту, па и да су га турске власти бар кратко могле користити.

Реконструкција развоја градских утврда

О изгледу старе никшићке тврђаве можемо судити на основу млетачког плана са почетка XVIII вијека, вјероватно из 1706, на којем су приказане три грађевинске фазе (сл. 4). Тако сазнајемо да су и раније постојали Горњи и Доњи град, али су били мањих димензија. Горњи град је првобитно чинило мање правоугаоно утврђење на централном, уједно и најнеприступачнијем дијелу гребена. Ту се сада налазе топчане и диздарев стан (бр. 8. и 9. на сл. 3).⁶⁵ Од њега је сачуван источни зид дуг 25 m који повезује топчане, као и већи дио сјеверног, који је од Топчане једним дијелом уклоњен. То је учињено након проширења Горњег града, да би се омогућила комуникација између његовог сјеверног и јужног дијела. Преко западног зида је изграђен нови, док је дио јужног уједно и зид јужне топчане. Улаз му је морао бити на тој страни.

Топчане су квадратне куле које својом позицијом и изгледом одају утисак најстаријих видљивих објеката на овом локалитету (бр. 8 и бр. 9). Зидови сјеверне су дужине по 10 m и дебљине 1,25 m, а јужне по 7,5 m и дебљине 1,10 m. Према млетачком плану тај првобитни Горњи град је имао куле на угловима, али двијема западним на терену нема трага. Ту се сада налази засвођена цистијерна и слободан простор. Објашњење налазимо у његовом стилизованом приказу. Комуникација са топчанама омогућена је рампама које су уз источни зид изведене до њихових врхова. Тај насип није досегао зид сјеверне, масивније куле, јер је представљала задњу тачку одбране.

⁶² F. Hafizović, *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina, oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*, Zagreb – Sarajevo 2016, 424–425.

⁶³ П. Шобајић, *Никшић-Оногошт*, 9.

⁶⁴ F. Hafizović, *Popis*, 424, нап. 920 и 921.

⁶⁵ Сви нумерисани објекти се односе на слику бр. 3.

Обимнији радови на гребену изведени су тек почетком XVIII вијека, када су подигнуте двије куле: ниска осмоугаона на сјеверном (бр. 7) и кружна на његовом јужном крају, за коју се везује јужни зид Доњег града. Осмоугаона кула је саграђена на истакнутом мјесту са намјеном да штити град од напада из правца сјевера. На њој је видљив остатак зида који ју је првобитно повезивао са зидинама Доњег града, а уклоњен је ради комуницирања у ограђеном простору.

Троспратна кула Небојша је бранила прилаз граду са јужне стране и накнадно је приграђена уз поменуту кружну кулу. Служила је и као магацин за муницију. У њеној близини, у склопу западног зида, налазио се објекат за смјештај страже. Под њим се налази дубока тамница, такозвана Петковача, у коју су на конопе спуштани заточеници.

Као што је речено, да би комуникација Горњим градом уопште била могућа, извршене су одређене интервенције на његовој централној утврди. Уклоњен је зид уз сјеверну топчану, куда се излазило на свод цистијерне, да би се прошло кроз кућу већих димензија у којој је био и диздарев стан. Сјеверна листра јој је дијелом призидана уз сјеверну топчану а западни зид је надзидани градски бедем. На први поглед изгледа као да је кроз њу накнадно пробијен пролаз, али чињеница да кућа има спрат, и да јој улазна врата нијесу на средини, већ на правцу комуникације кроз тврђаву, указује да јој је такав план.

По ивицама гребена је ради боље заштите Горњег града подигнут зид дебљине 1,60 m на западној и 1,10 m на источној страни. Њиме је обухваћен и његов највиши дио, формирајући истурену сјеверну зону тврђаве. Том приликом је уклоњен поменути зид који је осмоугаону кулу спајао са остатком зидина. Проблем је ријешен подизањем четвороугаоне куле у њеном подножју (бр. 6), која је преузела улогу спојнице зидова Горњег и Доњег града. На тај начин је сигурност гребена максимално искоришћена, па он постаје јединствена утврђена цјелина.

Размјештај објеката на гребену указује да нијесу настали у истој грађевинској кампањи и на основу истог плана, већ у накнадним доградњама. Зато кулу Небојшу и зидове на гребену не налазимо на млетачком плану.

Доњи град је на овом плану приказан у облику правилног шестоугаоника, што је такође резултат стилизације. Зидине које су се пружале у раван поља и њихове ивичне куле (бр. 2. и бр. 4.) биле су рањиве, па је уз њих постављена палисада. У такав доњоградски простор постојала су два улаза: сјеверна и јужна кула-капија (бр. 5. и бр. 10), од којих су зидине водиле до гребена. Таква је у основи била и физиономија млетачке паланке, која је наслијеђена од старијег утврђења. Будући да се темељне зоне Доњег града сматрају турском градњом из средине XVII

вијека,⁶⁶ то би могли бити трагови напуштене градње Али-паше Ченгића, о чему ће коначан суд дати будућа истраживања.⁶⁷

На млетачком плану су зидови Доњег града, куле-капије и централна утврда Горњег, означени старијим слојем, и до 1706. углавном нијесу ојачавани. Јужна кула-капија није истраживана, док се темељна зона сјеверне сматра турском градњом.⁶⁸ Новим преправкама битно је измијењен изглед остатка тврђаве. Започете су изградњом камених кула на крајевима источног зида, које су биле утврђене пали-садом. Кула на сјеверном крају имала је квадратну, а супротна осмоугаону основу. Млетачки план указује на три грађевинске фазе, јер су те нове куле, као и палисадне, подигнуте над остацима још старијих. Првих година XVIII вијека и између њих је изграђена сасвим нова, источна кула-капија (бр. 3), која постаје главна градска капија. Прочеље изнад њеног улаза било је у виду плитке квадратне нише у коју је залазио горњи дио лука. При врху нише, између два полумјесеца, стајао је натпис о градњи тврђаве. У зиду испод лука биле су видљиве представе животиња, којима Еванс налази паралеле на оближњим стећцима.⁶⁹

Дакле, у периоду након Карловачког мира радови на обнови тврђаве су започети 1701. под надзором херцеговачког паше Реџепа Шејића. Новим радовима из 1705. руководио је скадарски везир Ходаверди Махмудбеговић, а резултат им је најближи стању приказаном на млетачком плану. Коначан изглед Оногошт добија 1713. након обимних радова којима је руководио султанов изасланик Дурмиш-паша.⁷⁰ Из млетачких извора сазнајемо да је Оногошт у више наврата утврђиван и да су се зидови због лошег квалитета радова често урушавали.⁷¹ То је видљиво и по поправкама истуреног сјеверног дијела Горњег града.

Драгоцјене податке о изгледу ове тврђаве у вријеме њеног освојења оставио је аустроугарски официр Виљем Сауервалд. Он наводи да

⁶⁶ П. Мијовић, *Alata - Рибница - Подгорица*, 80.

⁶⁷ Због неједнаке дужине зидина Доњи град има трапезоидни облик (уп. слике бр. 2. и 3). Источни зид, са кулама, је најдужи (104 m) и најдебљи (2,30 m), слиједе сјеверни (86 m) и јужни зид (66 m) са дебелином темељних зона од 1,45, односно 1,50 m. Све наведене димензије зидина дате су према *Архитектонском снимку основе тврђаве Оногошт* аутора арх. Слободана Вукајловића.

⁶⁸ *Извјештај*, 7.

⁶⁹ A. J. Evans, *Illyrian letters*, 203–204. Један натпис о обнови тврђаве стајао је и над пролазом из Доњег у Горњи град.

⁷⁰ Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве*. Према Е. Мушовићу, *Ферман о неферима*, 77, обнова града из 1691–1692. била је главна, а допунских радова могло је бити и након ње. Видјели смо да је тада није ни било, а документи из 1701. и 1713. у којима је ријеч о предрачуну трошкова изградње и ангажо-вању радне снаге дају другачију слику. На тврђави је морало бити и каснијих преправки и доградњи пошто су је Турци користили дуже од једног и по вијека.

⁷¹ Ј. Ивовић, *Обнова тврђаве*, Никшићке новине 8 (1961) 10.

су зидине Доњег града високе 4 m, док су троспратне куле на зидовима предвиђене за пјешадијску одбрану. Интересантан је његов опис Доњег града: „Круна сјеверног, источног и јужног фронта доњег отсека је изрецкана, а завршава се у облику банка (клупе), која пролази кроз куле, а њим се може ићи поврх зидова сва три фронта. Сухомеђни зид између града и доњег отсека је такође као банкет удешен за одбрану са истока, који је и овде у виду зиданих степеница удешен и проходан је.“⁷²

У оквиру зидина Доњег града пронађена су два објекта за водоснабдијевање. Близу главне градске капије је квалитетно грађена и добро очувана цистијерна, унутрашњих димензија 10,5 x 2,75 x 3,45 m (сл. 5). У близини јој је бунар већих димензија (сл. 6), чији је положај видљив и на Евансовом плану, а недалеко је био још један, унутар куле.

Функције тврђаве

Недостатак историјских извора и недовољна археолошка истраженост лока-литета онемогућују ближе одређење намјене ове тврђаве кроз вјекове. Позиција на узвишењу указује на њен војно-одбрамбени, односно рефугијални карактер. Пошто су такве утврде биле углавном мањих димензија, што је случај и са старим дијелом Оногошта, обично нијесу биле стално настањене. Неке су временом постале сједи-шта војних заповједника, феудалаца, разних чиновника, често и самих владара, па се због смјештаја стамбених и других објеката уз њих развија проширено градско подручје опасно бедемима, тзв. градско насеље. За сада не постоје сигурни подаци о утврђеном средњовјековном подграђу Оногошта. Млетачки план приказује старије зидине Доњег града, али њихову старост тек треба утврдити. Испод тврђаве, на супротној страни гробена, налази се село Попи. Постоје индиције да се ту нала-зио манастир и зграде некадашње митрополије, а претходно и двор Немањића.⁷³ Почетком XVIII вијека те објекте запосједају Мушовићи, капетанска породица турског Никшића.

Наша најзначајнија средњовјековна насеља настала су срастањем тврђаве као локалног политичког центра и вароши у њеном подграђу, или тако што би варошко насеље временом осим привредног постало и политички центар, па би добило зидине. Вароши су се развиле из некадашњих тргова, а они су настајали на мјестима повољним за размјену, што значи да њихове локације не морају бити у вези са поменути

⁷² М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, Београд 1931, 40–41. Виљем Сауервалд је у својству помоћника аустроугарског дипломатског представника барона Темела бора-вио у Црној Гори током 1877. и 1878. године.

⁷³ П. Шобајић, *Никшић - Оногошт*, 55–56.

утврђењима. То су обично били економски центри ширих регија, раскрснице путева, а са развојем рударства и мјеста у близини важнијих рудника. Логично је да су ти отворени тргови старији од привредно активних под-грађа градова локалних политичких центара, крај којих се јављају нешто касније, због чега су најчешће лоцирани изван градских зидина.⁷⁴

Оногошт није био рударски центар, а у изворима не постоје подаци о тргу или вароши у његовом подграђу. О привредном значају наших средњовјековних градова много говори и величина њихове дубровачке колоније, којој овдје нема помена.⁷⁵ Многи значајни градови, као на пр. Бобовац, који је у другој половини XIV вијека био сједиште босанских владара, није привлачио трговце већ углавном посланике и друга званична лица. Слично је могло бити и са Оногоштом. За разлику од лакше проходног правца преко Гацка и Пријепоља, који је повезивао приморје са залеђем, пут који је пролазио кроз Оногошт водио је преко високих планина и висоравни. Повремени боравак владара у овој жупи условљен је прије свега њеним стратешким положајем према Зети, Требињу и Приморју.

И поред уложених напора на утврђивању поузданих чињеница о настанку тврђаве Оногошт, њеном трајању и уопште о животу на том локалитету, није се постигло много. За то су неопходна обимнија археолошка истраживања, посебно његовог доњоградског простора, али док се не истражи и локалитет на Моштаници о томе неће бити могуће дати коначан суд. То отвара широк простор за будућа истраживања. Овај чланак је замишљен као њихов подстицај.

⁷⁴ P. Anđelić, *Trgovište, varoš i grad u srednjovjekovnoj Bosni. Prilog tipologiji naselja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu [arheologija] 18 (1963) 186–189. Локално предање каже да је на Моштаници била трговачка варош. Њена позиција крај старог моста и на раскрсници важних путева говори у прилог историчности таквог предања. Ипак, нема архивских података који би то потврдили, нити је локалитет археолошки истраживан. Осим трагова зидина и ровова, тамо је налажен антички и средњовјековни новац. Максим Шобајић, *Брдска слобода III* (у рукопису), најстарији истраживач прошлости никшићког краја, био је чврсто увјерен да је никшићки Бедем „турски град“, а да су антички град и средњовјековни Оногошт били на Моштаници.

⁷⁵ У западном дијелу Никшићког поља забиљежен је топоним *Дубровачки вир*: Д. Петровић, *Микро-топономастика Никшићког поља*, Прилози проучавању језика 2 (1966) 126. Аутор наводи да је један његов информант на том мјесту нашао новчић са натписом „Рогоза“. Натпис је навео по сјећању, и очигледно се односио на Рагузу. На том терену се из планина спуштао пут који је водио из Дубровника и Боке за Оногошт и даље за унутрашњост. Дуж трговачких путева постојале су бројне караванске станице и одморишта, па би овај топоним могао бити свједочанство о једној од њих.

Bojan NOVAKOVIĆ

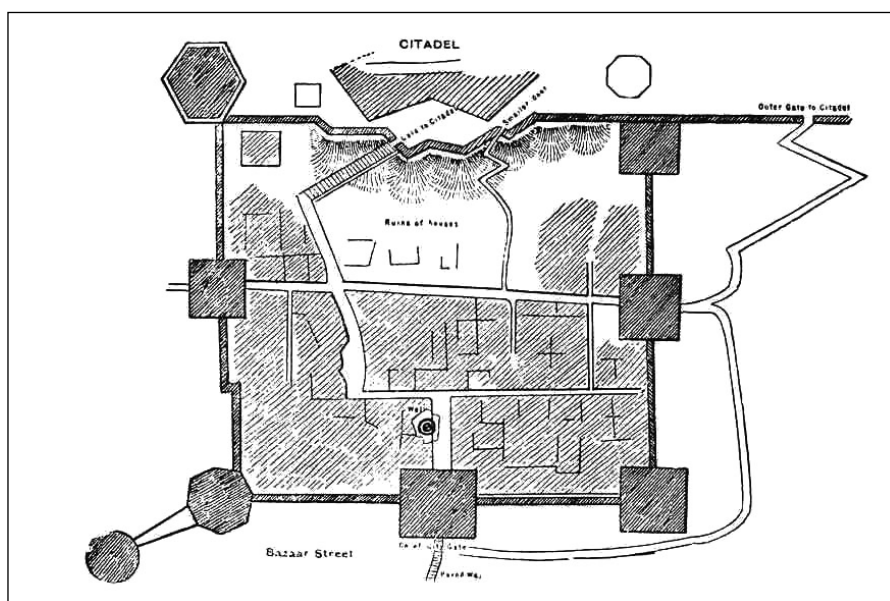
ONOGOŠT FORTRESS

Summary

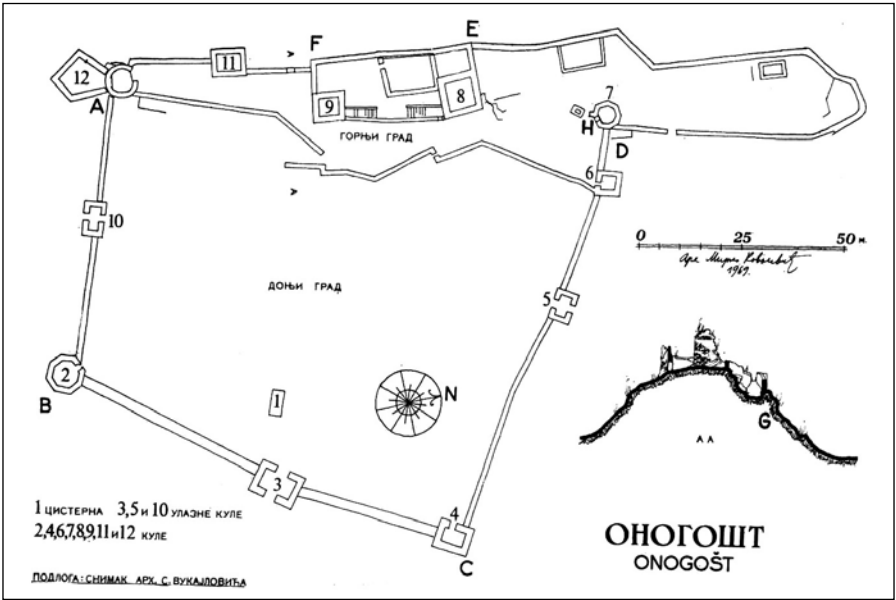
The author gives out new perspective about genesis of the Onogošt fortress, its history, architecture and name. The omnipresent insistence upon the existence of the Roman and the Gothic foundations bestowed upon this town the aura of ancientness even though these suppositions still remain archeologically unconfirmed. Although there are some indications of the activities taking place in this locality in the Early Middle Ages, medieval origin of its walls is missing an unequivocal confirmation. The notions of the medieval livelihood that we often come across in the books are not founded on the original data and substantive clues, but rather exclusively on presumptions and analogies tied to other cities existing in that era. The claim that the name Onogošt originates from the late antiquity is also wrong given that, seen by its structure, the word corresponds to a number of similar toponymes composed from the Slavic personal names containing the *-gost* component. The historical sources bear no mention of town of Onogošt in times of Turkish conquests or long afterwards. The Turks attempted to build a fortification in Onogošt during the Cretan War (1645-1669) but failed to fully execute their intention. The Venetians partly completed this task during the Morean War (1684-1699), and the Turks managed to construct a strong fortification in this location subsequently to the Treaty of Karlowitz (1699). The main works took place between 1701 and 1713 and afterwards Onogošt becomes the biggest military garrison in Herzegovina. Settling of the Muslim people migrating from the wider surroundings to the area neighbouring the fortress resulted in creation of an oriental settlement.

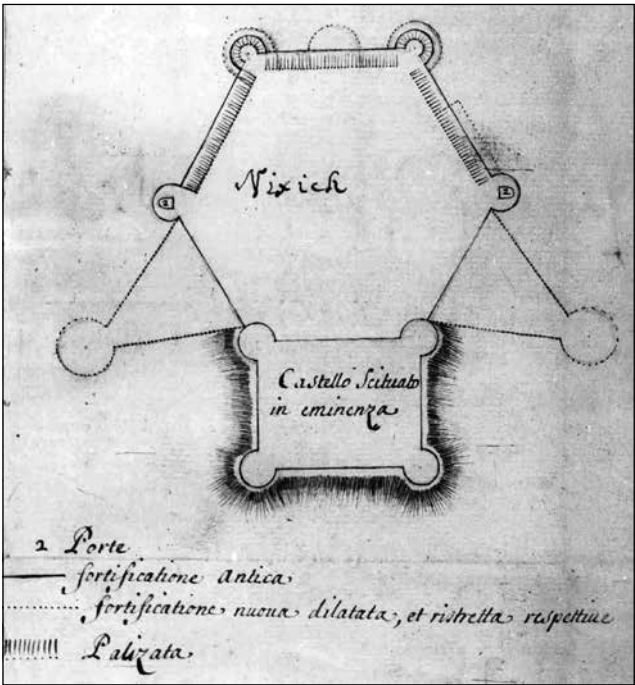
Сл. 1. Поглед на тврђаву из правца запада

Сл. 2. Евансов план никшићке тврђаве

Сл. 3. Никшићка тврђава према арх. С. Вукаловићу

Сл. 4. Млетачки план никшићке тврђаве

Сл. 5. Унутрашњост цистијерне

Сл. 6. Бунар

ИЗВОРИ

Илија М. МИЈУШКОВИЋ*

ОПРОШТАЈ ОД САВЈЕТНИКА ЗА ИЗРАДУ ПРВОГ ЦРНОГОРСКОГ УСТАВА – СТЕВАНА ЋУРЧИЋА

ABSTRACT: *The goal of this paper is to familiarise the public with the eulogy for the Belgrade-based journalist, publicist and jurist, as well as the main adviser during the preparation of the first constitution of the Principality of Montenegro, which was delivered by a retired minister of the Principality of Montenegro – Mirko M. Mijušković.*

KEY WORDS: *Constitution, Montenegro, prince, Stevan Ćurčić, Belgrade, newspaper, magazine, Cetinje, Mirko Mijušković, law, legal system, humanity, bravery, friend, Montenegrin coast.*

Устав Књажевине Црне Горе ступио је на снагу 6. децембра 1905. године. Имао је 15 поглавља и 222 члана. Теоретичари га називају: даровани, октроисани, никољдански. Доношењем овог устава Црна Гора је постала насљедна уставна монархија, на чијем челу је и даље остала династија Петровић Његош. Но без обзира на формирање народне скупштине и доношење првог устава, књаз/краљ је у свим питањима имао главну и последњу ријеч.

На изради Устава радио је изабрани тим састављен од најспособнијих стручњака које је Црна Гора имала у том времену. Међу њима се нашао позвани и познати београдски новинар и публициста – а по струци правник – педесетчетворогодишњи Стеван Ћурчић. А дошао је на позив књаза Николе.

Рођен је у Каћу (Војводина), 26. 11. 1850, а умро у Београду 4. 2. 1932. године. Најприје се почео бавити новинарством. Већ 1874. године он се у Бечу, гдје је завршио право, бави издавањем књижевног часописа *Србадија*. У Београду га је издавао само једну годину.

* Аутор је проф. у пензији, живи у Никшићу.

Доласком у Београд (1877) постаје уредник службеног листа *Српске новине*. На тој дужности остаје до 1889. године, након чега издаје три информативно-политичка дневна листа: *Београдски дневник*, *Народни дневник* и *Београдске новине*. Од свих њих су „најдуже излазиле и најпознатије биле *Београдске новине*“, 1895–1913¹. Осамдесетих година двадесетог вијека основао је *Српско новинарско удружење* и био његов секретар и дугогодишњи предсједник.²

Нужно је нагласити неке чињенице које се односе на листове и часописе које је уређивао Ћурчић, и то, као прво, да је у њима било довољно простора за прилоге из Црне Горе и о Црној Гори и, као друго, да су они најобјективније писали о Црној Гори и стању у њој, за разлику од других српских гласила, која су се безразложно знала удаљити од реалности.

Ћурчић је био народни посланик, начелник Министарства финансија и управник државних дугова, 33 године секретар и потпредсједник Српског црвеног крста. Уз све то, „переводио је са немачког приповетке за децу“.³ Издао је и неколике брошуре. Важио је за познатог београдског конзервативног публицисту.

Значи, Ћурчић се више бавио новинарством, економијом, публицистиком и политиком него правом. Па ипак књаз Никола га је позвао да дође на Цетиње како би радио на побољшању црногорског законодавства, прије свега на изради првог устава Књажевине Црне Горе. Дошавши на Цетиње, укључио се у тим који је припремао текст устава. Међутим, „Ћурчићева знања из области уставног права била су, иначе, доста скромна. Због тога и није случајно што је предложио књазу да се за узор у састављању устава за Књажевину узме српски устав“.⁴

Ипак, његов допринос побољшању правног система (законодавства) Књажевине Црне Горе није баш мали, нарочито ако се има у виду израда Закона о штампи, Закона о јавним окупљањима и удружењима, те низ уредби. Све је то радио из велике љубави према народу и земљи у којој је боравио и без икакве материјалне надокнаде. И, наравно, због таквог учинка и велике оданости Црној Гори и њеном суверену, он је на Цетињу, и другдје, био цијењен и поштован. У прилог томе иде и ова посмртна ријеч министра Мирка Мијушковића изречена при испраћају посмртних остатака Стевана Ћурчића на вјечни починак.

¹ *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb, 1956, 638.

² Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. IV, Нови Сад, 2000, 665, репринт издање.

³ С. Станојевић, *исто*, 665.

⁴ *Црногорски законици 1796–1916*, Зборник докумената, књ. IV, Подгорица, 1998, 34. Приредили др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић.

ПОСМРТНА РИЈЕЧ СТЕВАНУ ЋУРЧИЋУ

Ожалошћена породице и поштовани пратиоци!

Допустите ми да вас неколико часака задржим, јер хоћу да се опростим са старим знанцем и врло уваженим пријатељем.

Драги и цијењени пријатељу!

Било је прије 28 и више година када сам се на Цетињу, срцу малене црногорске државе, с тобом видео и упознао. И раније сам слушао за тебе као национално занесеног омладинца, члана српске омладине, познатог публицисту и политичара. У твојој „Србадији“ била је стална рубрика пуна патриотског романтизма и славопјева Црној Гори и њеноме Књазу.

Твој долазак на Цетиње није био случајан, нити је био инспирисан туристичким интресовањем; био си познат као стари знанац и пријатељ, и дочекан као гост књажевске породице и многих својих знанаца.

Теби је Црна Гора била позната по ранијем писању српских и хрватских националних романтичара и по славопјевима највећег дијела наше штампе, али си је знао и по писању бечке и пештанске пресе и анонимним и потписаним памфлетима, те жучним и неодмјереним нападима једног дијела југословенске штампе.

Хтио си, иако пријатељ Земље и њенога Књаза, да на мјесту сам видиш све и да дознаш истину.

Као мудар, сталожен и одмјерен човјек, знао си да је стварност и истина по сриједи: и да није онако како су, на једној страни, представљали занесени патриоте и лиричари, а још мање онако како то пишу непријатељи и затровани противници.

Сјећам се добро твојих првих утисака које си добио кад си ступио на Крстац, капију Катунске нахије и Старе Црне Горе, па до оних посљедњих кад си напуштао наше дивно, питомо и скоро вазда сунцем обасјано Приморје.

Не знам чему си се више дивио: да ли људима, који су те плијенили својом патријархалном здравом једноставношћу и природном отменошћу, или чудном тлу на коме живе. Онамо море камења Катунске нахије и тебе је запањивало у чуду, као и толике путнике који су туда пролазили, својом неумитношћу природе и њених појава и отпорношћу према њима људских створова, што им је судбина додијелила да на њему бораве. Непрегледан простор: голи и сиви крш, вјетром, кишом и мразем шибан и избраздан, испробијен вртачама, пећинама и шкрапама, без воде и оскудан биљем или без икакве вегетације. Не може човјеку

памет досећи да схвати што је везало Црногорца за то каменито и безводно тле, да ту вијек вјекује. Не може му ући у главу да ова очајна голет, сунцем спржена, има неку магијску моћ на своје житеље, која их у своја њедра мами, па ма гдје се кренули, и ма колико богатство на страни стекли. За њ су то топлија њедра него она која пружају родна поља, дубоке вале и долине.

Сјећам се како си био пријатно изненађен нашом малом Ривјером – Црнојевића Ријеком, равном Зетом, шехер Подгорицом, старом Дукљом. Гледао си с удивљењем крвави Спуж и Пипере, стари Медун и Кучку крајину, родне Бјелопавлиће, Острошки манастир, древни Оногошт са његових седам поља, затим питому и дивну Црмницу, и напосљетку, најљепшу киту Јадрана – Црногорско приморје са историјским градовима Баром и Улцињем.

У оно доба на Цетињу и у цијелој Црној Гори није било него десетак факултетлија и око неколико десетина људи са средњом школском спремом. Тек су се биле почеле нове реформе и државна организација модернизовати. Кидало се са старим племенским уређењем, када су управне, судске, војне, па чак и свештеничке функције биле усресређене у једној личности – у рукама племенског главару – чија је главна класификација била: чојство и јунаштво; када се судило не по писаним законима и правилима, него по народним обичајима и здравом разуму.

Позват си био да и ти, као добар правник, дугогодишњи публицист, познати јавни радник и познавалац друштвених наука, даш савјете и упуства и помогнеш у извођењу новог правца.

Ти си дошао на Цетиње као старији човјек, не више као романтичар, већ хладни и трезвени посматрач људи и прилика. У доба када се противу Црне Горе и њених управљача водила кампања и брошурама и новинама, не одликујући се ни одмјереношћу, ни отменошћу, а врло често злоупотребљавајући неограничену слободу Закона о штампи.

Истина је да је и тамо у Црној Гори, као и свуда у управи и раду управних власти и других органа, било грешака већих и непотребних, било да су потицале због неспреме, неспособности и непоимања дужности, или због зле људске ћуди. Али што је главно, те су грешке увеличаване, често злонамјерно коване или измишљане, а могле су се лако протурати и сервирати свијету, коме је, уопште узев, лакше да у њих вјерује него да контролише њихову истинитост. А, међутим, високи задатак јавног мњења није био схватљив ни доступачан многим тадашњим новинарима. Постављени циљ правдао је средства.

Оно што си ти видио и дознао није ни издалека било онако како је представљано. И ти си у свом листу, упркос бујној матици, био међу оним бројем који се није дао њоме носити. У оно доба то није био лак

посао, он је собом, поред толико непријатности и неугодности, доносио и опасности. Ти си се смјело ухватио у коштац са заблудама, рескирајући не само да будеш материјално оштећен него и лично нападнут. Не желим даље изазивати немиле реминисценције.

Ти си започетим путем ишао до краја. Догађаји који су дошли, дали су ти за право.

Чим смо се одмакли временским простором, далеко и од људи и догађаја, и кад се буду упоређивали са другима, видјели су се и видјеће се у другој и правој свјетлости.

Ти си Црну Гору и њену управу задужио не мање радом на изграђивању законодавства. Закон о штампи, Закон о јавним зборовима и удружењима и затим основни државни закон – Устав Црне Горе – рађени су по твојим основама. Они, онакви какви су, не морају бити без замјерака с тачке гледишта модерног законодавства и с гледишта уставног права, али се не може оспорити да су за тадашњу патријархалну, још политички неизграђену средину, били велики напредак и гаранција за грађанску слободу и политичка права.

Својим угледом и значајем у штампи много си допринио да велики дио српске јавности буде добро обавјештен.

И за цио свој рад нијеси примао нити си хтио примити никакве материјалне награде.

При поласку на твој пут у царство вјечности, у име многобројних пријатеља и поштовалаца из Црне Горе, нека ти је вјечна хвала и слава.

Београд, 7. 11. 1932.

Мирко Мијушковић
Министар у пензији
Краљевине Црне Горе

Ilija M. MIJUŠKOVIĆ

PAYING LAST RESPECTS TO THE ADVISER FOR THE DRAFTING
OF THE FIRST MONTENEGRIN CONSTITUTION
– STEVAN ĆURČIĆ

Summary

At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, Montenegro strived to perfect its legal (legislative) system. In doing so, it made use of the experience of other, friendly countries – that is, educated people who Prince Nikola I Petrović Njegoš invited. Stevan Ćurčić, the famous Belgrade-based journalist,

publicist, jurist and politician, was hired to write the first Montenegrin constitution. After successfully completing the task, he left Montenegro and returned to Belgrade.

At the funeral of Ćurčić in Belgrade, a eulogy was delivered by the retired former Minister of Education and Church Affairs of the Principality of Montenegro, Mirko M. Mijušković. In his eulogy, he underlined Ćurčić's merit in the modernisation of the Montenegrin legal system and his impartial articles in the newspapers that he edited and published: both in Vienna and in Belgrade.

IN MEMORIAM

КОМЕМОРАТИВНА СЈЕДНИЦА ОДРЖАНА У РЕКТОРАТУ УЦГ ПОВОДОМ СМРТИ АКАДЕМИКА РАДОЈА ПАЈОВИЋА (5. јун 2019. год.)

*Отварам комеморативну сједницу поводом смрти академика
доктора Радоја Пајовића, научног савјетника Историјског институ-
та у пензији*

*Молим вас да минутом ћутања одамо почаст преминулом колеги
Нека му је слава*

Поштована породицо Пајовић, Поштоване колеге,

У име Универзитета Црне Горе имам часну и тужну обавезу да се опростим од академика, доктора Радоја Пајовића, уваженог историчара, изузетног човјека, знаменитог Црногорца, који је својим животом и дјелом заслужио мјесто међу црногорским великанима нашег доба.

Опраштамо се од научника, историчара, који је својим дјелом био сав посвећен историјској научној истини, поготово о Црној Гори кроз историју, а својим личним и професионалним ангажманом дао велики допринос свом Универзитету, држави и народу.

Радоје Пајовић је рођен 14. априла 1934. године у Пјешивцима, мјесто Дреновштица, општина Никшић. Основну школу је завршио у родном мјесту, гимназију у Никшићу, Филозофски факултет, на Катедри за историју, у Београду 1957., на којој је и докторирао 1970. године.

У архиву Централног Комитета Савеза комуниста Црне Горе радио је годину дана, након чега је у Историјском институту провео цијели радни вијек, од 1958. до одласка у пензију 1997. године.

Последњих двадесет година свог рада био је начелник Одјељења за савремену историју, а затим руководилац научног сектора у Институту.

Школску годину 1974/75 провео је на усавршавању на Универзитету La sapienza у Риму.

Др Радоје Пајовић је за 40 година рада у Историјском институту дао велики допринос овој научној установи и црногорској историографији уопште.

Као научник и истраживач, бавио се углавном савременом историјом, Другим свјетским ратом, врло цијењен и у земљи и у иностранству.

Самостално или у коауторству објавио је 12 књига. Коаутор је и сарадник 19 посебних издања, те приређивач и уредник преко 20 књига.

Написао је и објавио преко 100 чланака, расправа, огледа, фелтона, енциклопедијских јединица, као и бројне научно-популарне текстове у новинама и сличним публикацијама, те рецензија и других текстова.

Учествовао је напреко 70 домаћих и међународних научних скупова.

Био је члан више редакција угледних часописа, уредник едиција, члан разних стручних и научних савјета и других тијела на нивоу Црне Горе и Југославије. Био је дугогодишњи члан Редакције научног часописа „Историјски записи”, уредник едиције „Побједе” и СУБНОР „Црна Гора 1941–1945”, члан Редакције и један од аутора документарне ТВ серије „Стварање Титове Југославије”, члан Редакције Гласника органа СУБНОР-а и антифашиста Црне Горе.

Такође је учествовао у реализацији више великих стручних и научних пројеката као што су Историја СКЈ и Историја СК Црне Горе... итд.

Био је предсједник Друштва историчара Црне Горе и члан Предсједиштва Савеза историчара Југославије.

Био је члан Савјета Централне народне библиотеке „Ђурђе Црнојевић” на Цетињу, члан Савјета црногорске националне библиографије, члан Савјета Југославенског лексикографског завода „Мирослав Крлежа” у Загребу; члан Савјета Лексикографског завода Црне Горе, Савјета „Побједа”; члан Комисије за израду наставног плана и програма за основне и средње школе у Црној Гори.

Добитник је неколико вриједних награда, признања и одликовања. Посебно истичем Тринаестојулску награду за науку (1978), Награду Ослобођења Титограда (1977), Повељу за допринос развоју историографије (1987), Орден рада са златним вијенцем, Орден рада са сребрним вијенцем (1987), Орден Републике са сребрним вијенцем (1987) итд.

Један је од утемељивача и оснивача Дукљанске академије наука и умјетности, Матице црногорске, Црногорског ПЕН-а и других црногор-

ских установа. Борио се срцем и душом да Црна Гора поврати своју изгубљену државну независност.

Његов одлазак данас је велики губитак, не само за његову породицу, и нас који смо га лично познавали, већ и за научну заједницу Универзитета и цијеле нам наше домовине.

Нека му је слава и хвала!

*проф. др Данило Николић
Ректор Универзитета Црне Горе*

РИЈЕЧ НА КОМЕМОРАТИВНОЈ СЈЕДНИЦИ АКАДЕМИКУ РАДОЈУ ПАЈОВИЋУ

*Ожалошћена породицо Пајовић,
уважени поштоваоци лика и дјела Радоја Пајовића!*

Одлазак чланова породице, природно, најтеже пада њиховим најближим. Данас, послје смрти и јучерашње сахране драгог нам Радоја, највећу тугу и осјећај празнине у себи носе његова дјеца Тања и Нино, као и остали чланови његове уже или шире породице.

Али, Радоје Пајовић није припадао само њима. Зато, осим бројних других његових пријатеља, и ми из његове друге куће - Историјског института Црне Горе, у коме је почео да ради далеке 1959. и практично у њему провео сав свој радни вијек, с правом се осјећамо дубоко ожалошћени и тужни. И не само ми. Одласком врсног историчара, плодног ствараоца, човјека широког образовања и заљубљеника у прошлост црногорског народа, остала је сиромашнија црногорска историјска наука.

Међу плејадом крупних имена у црногорској историографији, који су својим животом и радом утемељивали Историјски институт, од Ника Симова Мартиновића, Јагоша Јовановића, Андрије Лаиновића, Мирчете Ђуровића, Димитрија Дима Вујовића, Ђока Пејовића и других, Радоје Пајовић је са представницима своје генерације: Зораном Лакићем, Јованом Бојовићем, Славком Станишићем, или нешто старијим Новаком Ражнатовићем и Новицом Ракочевићем, радним ентузијазмом и посвећеношћу послу дао крупан допринос научној институционализацији и модернизацији установе у којој је радио. Оставио је за собом крупне научне резултате, који се могу исказати у безмало десет књига и велики број научних радова на нивоу чланака, прилога, есеја. Учествовао је на многим научним скуповима у Црној Гори и ван ње, марљиво истраживао у архивима Црне Горе и бивше Југославије, али и у другим земљама, посебно Италији.

Научни контакти са колегама из других држава, искуство које је сарадњом са њима стицао учинили су да је, заједно са другима из своје

генерације, врло успјешно крчио пут ка даљем савременом институционалном организовању Историјског института и његовом развоју у модерну научну институцију. Свакако да је за такав његов допринос било значајно и пошто је Радоје Пајовић био председник Друштва историчара Црне Горе и члан Предсједништва Савеза историчара Југославије, секретар Комисије Предсједништва ЦК СК ЦГ за историју Савеза комуниста, члан Комисије СДИЈ за сарадњу са историчарима Италије (у два мандата), председник Извршног одбора Скупштине СИЗ-а за научне дјелатности СР Црне Горе, члан Савјета за науку Црне Горе итд.

Био је свестрано образован историчар, човјек који је добро познавао токове историјске науке, али и повезаност историјских процеса у прошлости са бројним догађањима из каснијих периода, посебно оних везаних за Црну Гору, који се могу пратити све до данас.

На то је свакако утицала и чињеница да је дуго главна преокупација и предмет његовог научног интересовања био НОБ у Црној Гори и четнички покрет. На тој теми је докторирао на Филозофском факултету у Београду 1970, а његова докторска дисертација 1977. преточена је у књигу „Контрареволуција у Црној Гори, четнички и федералистички покрет 1941-1945“.

Но, четнички покрет је тема која се провлачила и кроз друге књиге Радоја Пајовића. Поменућемо само неке, нпр. монографски рад „Павле Ђуришић, вођа четничке контрареволуције у Црној Гори“, штампан у Загреб 1987, у едицији „Трагом издаје и злочина“, или студију „Павле Ђуришић – контроверзни четнички војвода“, објављену у Подгорицу 2005. као допуњено и проширено издање претходне публикације.

Не мање илустративно, о његовој научној преокупацији говоре пројекти којима је руководио. Поменућемо само неке, из последње двије деценије његовог рада у Историјском институту, до пензионисања 31. децембра 1998. То су били пројекти: „Однос КПЈ према припадницима грађанских партија 1941-1945“, „Италијанска окупациона политика и окупациони систем у Црној Гори“, „Изабрани списи Блажа Јовановића“, „Титова ријеч о Црној Гори“, „Историја Савеза комуниста Црне Горе у вишетомној Историји Југославије“, „Италијански ратни војни суд за Црну Гору 1941-1943“, „Црна Гора у Другом свјетском рату“, „Црногорско-италијански односи 1896-1916“.

Но, и по наслову последњег од наведених пројеката осјетила се склоност истакнутог црногорског ствараоца према темама из даље прошлости, које су временом све више окупирале стручну и научну јавност. Са запаженим рефератима, каснијих година, учествовао је на бројним научним скуповима, на примјер: поводом 200. Годишњице битака на Мартинићима и Крусима: „Битка за Црну Гору“; затим 1998. на скупу

„Међународно признање Црне Горе 1878“, па онда на скупу „Новац у Црној Гори“, поводом стогодишњице од ковања првог црногорског новца 1907, затим на научном скуп „Божихни устанак 1919. године“ одржаном на Цетињу 2007, на скупу „Ровачка република“ одржаном у Колашину 2001. и бројним другим.

Ова кратка скица за портрет Радоја Пајовића, истакнутог црногорског научног ствараоца, и негов рад у Историјском институту, остала би непотпуна без приказа његовог талента за педагошки рад. То смо најбоље осјетили ми који смо средином осамдесетих започели рад у Историјском институту. Иако темељан и веома савјестан у послу којим се бавио, налазио је времена да у разговору са нама, тада младим колегама, да савјет, саопшти корисну поуку, упуту аргументовану критику, а много чешће, на основу казивања искуствима из свог научног живота, код саговорника подстакне стваралачке мотиве. Историјски институт је сматрао школом, у којој млађе колеге, послје редовних студија, тек треба да научно сазријевају.

Његова визија је била да Историјски институт Црне Горе, како се тада звао, прерасте у историјски факултет, који би школовао свестрано образоване историчаре неопходне Црној Гори.

Због свега што смо навели, др Радоје Пајовић, научни савјетник у Историјском институту, не само даје побрао бројне симпатије и наметнуо се као узор многим младим колегама, већ је добијао и престижна друштвена признања. Добитник је *Награде ослобођења Титограда* за науку (1977) а затим и *Тринаестојулске награде* (1978). Поводом шездесетогодишњице „Записа“ - „Историјских записа“ (1927-1987) добио је од Историјског института *Повељу за дугогодишњу сарадњу и допринос развоју историографије*. Исте 1987. године одликован је *Орденом Републике са сребрним вијенцем*, а нешто раније *Орденом рада са златним вијенцем* и *Орденом рада са сребрним вијенцем*.

Све што смо рекли је само мали дио онога што се о научном раду Радоја Пајовића, за ову прилику, може казати. Остаје да они који се буду бавили историјом црногорске историографије дају много потпуније оцјене о његовом богатом стваралаштву и крупном доприносу црногорској науци.

На крају, за све што је учинио за Историјски институт Црне Горе и црногорску историјску науку, с искреним поштовањем, велико хвала др Радоју Пајовићу.

др Радослав Распоповић
директор Историјског института

ПРИКАЗИ

Antal Molnár, CONFESSIONALIZATON ON THE FRONTIER.
THE BALKAN CATHOLICS BETWEEN ROMAN REFORM AND
OTTOMAN REALITY. Viella (prvo izdanje), Roma 2019, 268 str.

Mađarski historičar Antal Molnár (Antal Molnár), direktor Instituta za historiju u Istraživačkom centru za humanističke nauke Mađarske akademije nauka i vanredni profesor na Eötvös Loránd Univerzitetu u Budimpešti je u radu na knjizi „**Konfesionalizacija na granici. Balkanski katolici između rimske reforme i otomanske stvarnosti**“, Rim: Viella, 2019, podržan naučnim projektom „*Christianity versus Islam. At the Crossroads between Crusades and Coexistence in the 16th and 17th Centuries*“ i ona je izdata kao 22. u seriji *Interadria, Culture dell'Adriatico*, kojom rukovode Silvana Collodo i Giovanni Luigi Fontana.

Knjiga se sastoji od deset poglavlja, glosarija otomanskih i južnoslovenskih termina, dvanaest mapa, opsežne bibliografije (s izvorima iz arhiva i biblioteka Vatikana, odnosno Rima, Firence, Mase, Dubrovnika, Zagreba i Budimpešte), i indeksa imena i mjesta. Kako je istaknuto u *Uvodu* (str. 7-12), rezultat je istraživanja i promišljanja dugih četvrt stoljeća, od doktorske disertacije odbranjene u Segedinu (1999) i Parizu (2002), koja se bavila historijom institucija katoličkih misija u turskoj Ugarskoj i na širem području sjevernog Balkana u XVI i XVII vijeku, a koja je pretočena u monografi-

ju klasične crkvene historije, preko eseja objavljivanih između 2007. i 2014, njihove dopune i novog priloga. Proučavanje konfesionalizacije je na taj način prošireno, kao i teoretski okvir razmatranja. Molnár je zapadnoevropski model konfesionalizacije primijenio na institucije Katoličke crkve u Osmanskom carstvu, čime je testirao valjanost transnacionalnih historijskih paradigmi u promjenljivim uslovima Balkana. Time su obezbijeđeni uvidi u djelovanje Svete stolice i njenih redova u Osmanskom carstvu, pragmatičnost koja je učinila da katolička i protestantska konfesionalizacija budu manje etatističke, a s više transkonfesionalnih poveznica, ali i nedostataka u indoktrinaciji, problema crkvene discipline i nejasnih granica jurisdikcije. Tamo gdje je islam bio državna religija, katolička konfesionalizacija se razvijala s mnogo više perifernih karakteristika i opiranja reformama, dok je vidan uticaj lokalnih trgovačkih zajednica. Pri tome, autor ističe da je intelektualna težina koju su Albanci, Bosanci i Bugari katolici derivirali iz svojeg humanističkog nasljeđa i svijesti o misiji, njima omogućila, čak i kao manjinama, da uzmu formativnu ulogu u nastanku odnosnih balkanskih nacionalnih identiteta.

Drugo poglavlje, *Bosanski franjevci između rimske centralizacije i balkanske konfesionalizacije* (str. 17-29), predstavlja glavna obilježja razvoja srednjovjekovne bosanske crkve posredstvom tri fenomena: bosanske jeresi, rođenja franjevačke crkvene hegemonije i načina na koji je otomanska invazija ojačala ranije tendencije autonomije i separatizma. Molnar ističe da je franjevački red imao odlučujuću ulogu u formiranju gradova u Bosni, da je bosanska franjevačka misija postala najdinamičnija i najjača katolička institucija (sjevernog) Balkana, da su osmanske vlasti franjevce smatrale vođama katoličke zajednice, koja ih je uloga učinila zakonitim nasljednicima srednjovjekovne bosanske države. Međutim, poseban, konventualni karakter Katoličke crkve u Bosni bitno se razlikovao od biskupske crkve proklamovane na koncilu u Trentu. Sužavanje prostora pastoralnog i misionarskog djelovanja bosanskih franjevača koincidiralo je s ratovima rekonkviste 1683-1699, koji su uzrokovali dalje iseljavanje katoličkog žiteljstva u Dalmaciju i Ugarsku.

Treće poglavlje, „*Sveti Oficij i balkanske misije prije osnivanja Kongregacije za širenje vjere (1622)*“ (str. 31-46) rasvjetljava aktivnost Svete stolice od osnivanja *Kongregacije za Grke* (1573) koja se uglavnom bavila italijanskim vizantijskim obredom, a proširila se i na pravoslavne na Balkanu, pri čemu je značajna uloga katoličkih prelata vezanih za prostor današnje Crne Gore. Kotorski biskup Jeronim Buća (*Girolamo Bucchia*) je 1600. g. usljed postignuća u ratu s Osmanlijama tražio pomoć Kongregacije za ustanovljavanje jezuitske rezidencije u Kotoru kao baze za evangelizaciju pravoslavnih hrišćana i muslimana na Balkanu, dok je ime-

novanjem bosanskog franjevačkog provincijala Petra Zlojutrića za biskupa Sofije (1601) papa izuzeo tamošnju misiju jurisdikcije barskog nadbiskupa. Barski nadbiskup Marin Bizzi je u izvještaju o vizitaciji iz 1610. izložio problematiku koja se odnosi na mješovite brakove i islamizaciju, a apostolski vizitator Bugarske 1624. g. bio je *Pietro Masse-recchi*. Jedna od ključnih figura balkanskih misija u turskoj Ugarskoj bio je bosanski sveštenik don Šimun Matković, koji je 1612. pristupio Inkviziciji i ishodovao šire ovlasti misijskog djelovanja. Matkovićevi izvještaji su bili glavni izvori saznanja jezuita o balkanskim katolicima, tako da se već u drugoj deceniji XVII v. nazirala misijska organizacija *Kongregacije za širenje vjere*, koja je računala i na barskog nadbiskupa kao apostolskog vizitatora.

Četvrto poglavlje je naslovljeno „Mletačka jugoistočna Evropa i otomanska Ugarska“ (str. 47-63). Crkvenohistorijska dimenzija *mletačke jugoistočne Evrope* aktuelizovana je prijedlogom reorganizacije crkvenih institucija Ivana Tomka Mrnavića (izvor je u prilogu objavljen), što je bilo polazište za Molnarovu slojevitou analizu dubine venecijanskog uticaja na Balkanu. Ovdje, upoređuje li se stanje u regionu, treba primijetiti da, kada je riječ o prostoru današnjeg Crnogorskog primorja, „venecijanska nostalgija“ nadilazi „habsburšku“. Za razliku od Mrnavića, koji je mletačku Dalmaciju vidio hijerarhijskim središtem crkve za Balkan pod Osmanlijama, don Šimun Matković kao protégé jezuite Bartola Kašića i prizrenski biskup Petar Katić naginju osi Dubrovnik - Ankona, dok je apostolski vizitator Balkana i kasniji barski nadbiskup *Pietro Massarecchi* smatrao da treba podržati razbacane katoličke zajednice, predloživši če-

tiri misijske biskupije: Bosnu (Skradin), Srbiju (Prizren), Ugarsku (Beograd) i Bugarsku (Čiprovci), s nadzorom organizacije iz Dubrovnika. Navedeni prijedlozi bitno su se razlikovali od onih bosanskih franjevaca i ugarskog klera. Uticaj Venecije posredno odražava i naredna tema.

Najopsežnije, peto poglavlje, „*Borba za beogradsku kapelu (1612-1643)*“ (str. 65-121), detaljno izlaže stanje katolika u Beogradu kao važnom misionskom ishodištu za područje Ugarske koje su osvojili Osmanlije, usredsređujući se na višedecenijsku borbu za prava na kapelu u tom gradu koja se rasplamsala između dubrovačke kolonije i doseljenih Bosanaca. Izuzetno značajna bila je i uloga kasnijeg moldavskog vojvode Gaspara Gracianija, koji je novčanim učešćem omogućio kupovinu kuće za jezuite u Beogradu 1616. g. i dalje ih podržavao, što je izazvalo animozitet bosanskih franjevaca. Ovo je temeljna analiza istorije Katoličke crkve u Beogradu u naznačenom periodu, koja kroz prizmu djelovanja uticajnih crkvenih ličnosti odslikava i jurisdikciona sučeljavanja. Molnar, ipak, ukazujući na ključnu ulogu trgovaca iz obje, kako je naveo „trgujuće nacije“, ističe da je njihov sukob oko kontrole tamošnjeg tržišta, koji je zadobio kanoničku i eklezijastičku komponentu (od čega su najviše koristile imale osmanske vlasti), a zavšio sporazumom, imao štoviše „etno-nacionalno“ obilježje.

Šesto poglavlje, pod nazivom „*Borba za kapelu u Novom Pazaru (1627-1630)*“ (str. 123-134), nastavlja se na tematiku prethodnog, pri čemu se, s istorijskim kontekstualizovanjem crkvene jurisdikcije nad katoličkim zajednicama Srbije, ukazuje da je Rim nadgledanje misija na jugozapadu Balkana povjerio držao-

cu odnosnoga crkvenoga naslova u XVII v., tako da se barski nadbiskup Petar *Massarecchi*, podržavalac tridentinskog katolicizma i rimskih misionarskih ciljeva, sukobljavao s dubrovačkim trgovcima i bosanskim franjevcima. U slučaju kapele u Novom Pazaru, nadbiskup nije htio da potvrdi tamošnjeg kapelana, za kojeg su se zauzeli dubrovački trgovci. Borba se odvijala između misijske hijerarhije, koja je predstavljala reformatorske ideje Svete stolice, i Senata koji je, zajedno sa trgovcima i kapelanom, zastupao načela državne crkve. Suparnik *Massarecchiju* je bio umjereni dubrovački nadbiskup Tommaso Cellesi, ali je Senat Dubrovačke Republike bio rezolutan u održanju novopazarskog kapelana Marina Jerkovića, ističući da je pravo rizničara da ga imenuju. Republiku je pred nadbiskupom Bara predstavljao Marko Sabaci, dubrovački trgovac porijeklom iz Ulcinja. Kongregacija je bila voljna na kompromis, pri čemu se stav Dubrovčana, dotičući se medievalnih tradicija i koncepta države u konfesionalnom periodu, zasnivao na nedjeljivosti prosperiteta države od vjere i služenja Bogu.

Sedmo poglavlje, „*Katoličke misije i porijeklo albanske izgradnje nacije na početku XVII vijeka*“ (str. 135-156), jedino je prvi put objavljeno u ovoj knjizi. Razmatrajući načelno moderne teorije nacije i akcentujući Caspara Hirschijsa, Molnar insistira na tome da u njihovom formulisanju nisu uzeti u obzir srednjoevropski primjeri, iako imaju dosta sličnosti sa zapadnoevropskim, a da su balkanski bili sasvim izvan žarišta istraživanja. Naglašava da su kod Grka i Srba ulogu uobličavanja i gajenja nacionalne svijesti zasnovane na vjeri imale patrijaršije (autokefalne crkve) do pojave sekularnih intelektualaca, koji u XVIII v. razvijaju romantičnu nacionalnu ideju.

Molnar smatra znakovitim to što istoričari nastoje da ne pominju bugarski, bosanski ili albanski nacionalizam kao postojeći prije XIX vijeka, pa se shodno temi, usredsređuje na ranije intelektualne izvore albanske nacionalne ideje. Polazi od najuticajnije i visoko kontroverzne teorije Hasana Kaleshija i uloge Osmanlija u očuvanju Albanaca od asimilacije i sticanju državotvorne sposobnosti. Međutim, smatra da u ispitivanju početaka koncepta albanske nacije treba uzeti u obzir mnoge intelektualce albanskog rođenja koji su se obrazovali i predavali na italijanskim univerzitetima u XV i XVI vijeku. Ovi su humanisti bili odgovorni za stvaranje slike Albanije i Albanaca koja je raširena u Evropi s prijelazom iz srednjovjekovlja u savremeno doba. Molnar se fokusira na shodnu ulogu misionara i biskupa obučenih u Italiji i upućivanih iz Rima, ističući da se i kod Albanaca može detektovati ranonovovjekovna faza formiranja nacije, „*razdoblje klerikalnog interesa*“ (analogija „perioda akademskog interesa“ Miroslava Hrocha), kao i kod bilo koje druge evropske nacije.

Pozivajući se na Noela Malkolma, Molnar ističe da je najznačajniji izvještaj o Albaniji kasnog XVI vijeka „written in 1596 by Antonio Bruni, an Albanian-born lawyer of Dulcigno, who studied in Rome, Padua and Avignon“ (str. 142). Nastavlja da je albanski identitet u ranom XVII v. jačao otporom biskupima odašiljanim iz Dalmacije, među kojima i Inocentu Stoicinu, biskupu Lješa. Radi cjelovitosti ekstrapolirane slike, valja napomenuti da je Antonio Bruni pri sticanju doktorata građanskog i kanonskog prava 1585. g. u Avinjonu označen jedino „ulcinjskom dijeceзом“ kao svojom zavičajnom odrednicom, da je 1596. sačinio traktat o beglerbegatu Rumelije, i

da je bio prijatelj dubrovačkog benediktinca Stoicina.

Ključna figura za formiranje katoličkog albanskog nacionalnog identiteta bio je *Pietro Massarecchi* (Pjetër Mazreku, Prizren, o. 1584. – Skoplje, 1634). Služio je kao kapelan u Prokuplju i Sofiji prije nego što je postao generalni vikar barskog nadbiskupa i biskup Sofije; imenovan je za apostolskog vizitatora 1623. (Ugarske, Srbije, Bugarske i Bosne) i nadbiskupa Bara 1624/34. Sveta stolica mu je, imenujući ga nadbiskupom, povjerila i administraciju nad srpskim biskupijama, te mu 1630. povjerila dužnosti biskupa Smedereva, apostolskog administratora i delegata crkvene uprave otomanske Ugarske. On je po Molnaru uvidio da albanski katolicizam može preživjeti samo ako se odvoji od ilirskog (južnoslovenskog) i priključi glavnoj struji međunarodnog katolicizma; s Propagandom se univerzalizam ciljeva fokusirao na posebne potrebe nacije. *Massarecchi* je isticao značaj albanskih katolika na Balkanu, jedinstvenost jezika i osobitu nacionalnu karakterologiju koja je apologetski kao središnju temu isticala nacionalnu čast, te neodvojivost nacionalnog i vjerskog identiteta, koji je mogla očuvati samo visokoobučena crkvena intelektualna elita. Molnar navodi da su arhidijeceza Bara i dijeceza Skoplja poslale 59 studenata u dva italijanska kolegija (Loreto i Fermo) u XVII i XVIII vijeku, gotovo 30% albanskih studenata koji su ih pohađali. I pored toga što nije distingvirana etno-nacionalna pripadnost tih studenata kao u slučaju sukoba u Beogradu, široka *Massarecchijeva* jurisdikcija i djelovanje nisu nosili samo nacionalni predznak. Ipak, Molnar zaključuje da je zahvaljujući *Massarecchijevom* nacionalnom misijskom programu i podršci sve-

šteničkoj obuci Kosovo postalo kolijevka albanskog nacionalnog identiteta i da je to veliki doprinos procesu u kojem su etnički, lingvistički i kulturni fenomeni evoluirali u albanski nacionalizam u ramnom savremenom smislu.

Nadalje se posebno ukazuje na značaj koji ima biskup Sape *Francesco Bianchi* u istorijskoj formulaciji albanske nacionalne svijesti. Katolička konstrukcija albanske istorije formulisana u sukobu s Mrnavićevim Ilirizmom bila je dodatak praktičnoj i vojno-političkoj izgradnji nacije. U razradi ovog fenomena nedostaje prikaz Barske nadbiskupije u pobjedničkoj koncepciji Paštrićeve „Male Ilirije“, a nije navedeno ni odakle je bio biskup Sape Marin Jelić. Razvoj albanskog nacionalnog identiteta nije bio ni pravolinijski ni stalan; bivajući od manjeg značaja u katoličkoj komponenti, kretao se k alternativni, jačanjem muslimanskog korpusa XVIII-XIX vijeka.

Osmo poglavlje, pod naslovom „*Srpska pravoslavna crkva i pokušaji unije s Rimom u XVII vijeku*“ (str. 157-167), posebno ukazuje na važan činilac u spoznavanju ove teme: jednostranost porijekla izvora, tj. na nedostatak internih svjedočanstava na srpskoj strani, koji bi rasvijetlili odnosnu motivaciju i namjere. Molnar unutrašnju snagu i dinamizam Srpske pravoslavne crkve objašnjava prilagođavanjem vjerskih praksi narodnoj religioznosti i zadržavanjem političke ekleziologije ukorijenjene u srednjovjekovlju, dok se zapadno hrišćanstvo transformisalo i intelektualizovalo reformacijom i katoličkom reformom. Ističe povezanost otomanskih osvajanja, srpske emigracije i utemeljenja manastirskih središta u Bosni, Hercegovini, južnoj Hrvatskoj i zemljama otomanske Ugarske iznad Save i Dunava, pri čemu su u svijesti pravo-

slavnog klera zemlje od Skoplja do Budima i od dinarskih planina do istočnih granica Transilvanije postale srpskima, „part of the future kingdom of Serbia“ (str. 161). Dok glavni problem u odnosima pravoslavnih i katolika (posebno bosanskih franjevac) nalazi u oporezivanju, Molnar ističe da su pokušaji unije u XVII v. u jugozapadnom uglu Pečke patrijaršije bili periferni, vezani za mitropolije i manastire Cetinja, Budimlju i Hercegovinu. „Što je uveliko podstaklo crnogorske jerarhe i monahe prema uniji bila je jačajuća autonomija koje su zemlje pod njihovom moći uživale u Otomanskom carstvu. Crna Gora je postigla jedinstvene povlastice u odnosu na oporezivanje i otomanski sudski sistem i upravu, te su njeni vođe iskoristili svoj položaj u pokušaju da promijene otomansku vlast za mletačku“ (str. 162). U vezi sa ovim navodom, upućeno je i na djelo B. Đurdeva *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII vijeku*, koje preuveličava autonomiju Crne Gore u Otomanskom carstvu i uzrok je užarene rasprave među istoričarima. Pristup uniji mitropolita Mardarija i Visariona odgovorio je radu misionara Dalmatinca Francesca De Leonardisa i Pavlina Demskog, tako da su „efektivno prihvatili uniju s Rimskom crkvom između 1639. i 1655. Kasniji zapis govori o mogućim tenzijama između središnjih srpskih crkvenih vođa i onih na zapadnoj granici zemlje: 1672. godine, *vladika* Cetinja Ruvim Boljević, zbog finansijskog i spora o nadležnosti s pećkim patrijarhom, opipavao je mogućnost unije s papinstvom“ (str. 162-163)!? Osim mitropolita, monasi iz pojedinih manastira pristupali su povremeno biskupima u Dalmaciji i Svetoj stolici da ispituju mogućnost unije u zamjenu za finansijsku podršku, a izaslanici iz Budimlje, Morače, Mileševa, Trebi-

nja, Zavale i Žitomislića išli na Zapad. „Pokušaji unije generisani situacijom na granici mogu se detektovati u obalnim selima blizu Crne Gore. Srpska populacija sela pod jurisdikcijom nadbiskupa Bara i biskupa Kotoru i pod političkom vlašću Venecije stalno je prišla uniji: biskup Kotoru Vicko Buća i Francesco De Leonardis preuzeli su sela Paštrovića da ih ujedine s Rimskom crkvom 1630-ih, a misionar Giovanni Pasquali je ubijedio selo Grbalj u Zalivu Kotoru da prizna autoritet pape zajedno s mletačkom vlašću 1647. g.“ Slične rezultate je u svojoj dijecezi postigao nadbiskup Bara Andrija Zmajević, posvećeni propagator unije (p. 163). Potankostima bi se moglo prigovoriti ovim navodima, ponajprije stalnosti pristupa uniji, i dodati da je De Leonardis postao barski nadbiskup sa širokim jurisdikcionim ovlaštenjima.

Prikazujući nadalje iskustva „Marčanske unije“, iz Ugarske, Dalmacije i Bosne, Molnar zaključuje da su pokušajima unije s Pečkom patrijaršijom, s razvijenim i utvrđenim sistemom institucija te istaknutom vjerskom, kulturnom i političkom misijom, nedostajali društvena, politička ili kulturna realnost i da izolovani pristupi vladika i monaha, marginalnih i geografski i organizaciono, nisu imali nikakvu ozbiljnu crkvenu ili sekularnu podršku. Suprotno pojedinim stavovima srpske i hrvatske crkvene historiografije, po autoru su prozelitski naponi prema Srbima bili periferni program i cilj katoličke konfesijske izgradnje u XVI i XVII vijeku, a odlučni unionizam na Balkanu za koji srpski historičari još uvijek optužuju Rim nije bio ni najmanje tipičan za barokno papinstvo.

Deveto poglavlje, „*Balkanske misije pod pontifikatom Inocenta XI (1676-1689): od apogeja do propasti*“ (str. 169-182) prikazuje razdoblje njihovog

najvišeg postignuća (posebno na području Slovena i Albanaca pod Osmanlijama) do posljedica rata na kraju stoljeća. U skladu sa zahtjevima organizacije, poveznice s misionarskim punktovima su od nuncija u Beču i Veneciji i nadbiskupa u Dubrovniku prenesene na iskusne lokalne agente u Dubrovniku i Kotoru, sposobne da obezbjeđuju mnogo djelotvorniju komunikaciju Balkanskog poluostrva i Italije, dok su u crkvenoj strukturi dijeceza ugarskog prava patronata djelovali apostolski vikari, delegati i upravitelji. Posebnosti su vodile hibridnoj konfesionalizaciji i katoličkoj „mreži nacionalnih crkava“, s tim da su po Molnaru misije dale veći doprinos formiranju rane nacionalne svijesti na Balkanu nego što su to historičari priznavali: kulturno-jezičko-književni program djelotvorno je uobličio ilirsku koncepciju kao preteču hrvatskog nacionalnog identiteta, i partikularniji bugarski, bosanski i albanski nacionalni identitet. U pregledu autora koji su polazeći od humanističkih historičara kao referentnih produkovali historije balkanskih naroda, sliku bi upotpunio Andrija Zmajević, odnosno *Ljetopis crkveni*, zamišljen kao priručnik za misionare. Konfesionalizacija je pod Osmanlijama zadočila svojstva kao u pravoslavnim crkvama. Tako je bosanski biskup 1670-ih slijedio praksu vladika u ubiranju crkvenih davanja, dok su zapljene imovine iziskivale velike sume otkupnine, koje su fratri tražili u inostranstvu. Kao najveće postignuće pontifikata Inocenta IX istaknuto je osnivanje Svete lige i istjerivanje Osmanlija iz srednje Evrope. To je, međutim, imalo dalje dramatične posljedice po katolike na Balkanu, mobilizaciju stanovništva, etničku i vjersku prekompoziciju njegovih prostora, posebno Kosova. Molnar smatra da je drastič-

no smanjenje katoličkog uticaja u XVIII v. predstavljalo priliku pravoslavnoj crkvi i trgovačkoj klasi da preuzmu vodeću ulogu u nacionalnim pokretima Balkana. Kampanja Svete lige na Balkanu i Veliki turski rat (1683-1699) uništili su protivrječna postignuća izgradnje misije u XVII vijeku. Slabljenje dubrovačke trgovačke mreže, nestajanje balkanske katoličke srednje klase i gotovo potpuno uklanjanje bosanske i bugarske franjevačke institucije, najupečatljivije su žrtve pohoda, iako upravo Inocentu XI Mađarska treba da zahvali reintegraciju u hrišćansku Evropu. Molnar zaključuje da, kako to biva, veliki dobitak jedne skupine ima ozbiljne, čak i tragične posljedice za drugu; u ovome slučaju gubitnici nisu bili samo neposredni otomanski neprijatelji, već i žrtva na trećoj strani – balkanski katolici.

Posljednje poglavlje, „La Schiavona (Slovenka). Bosanska djevojka između katoličke hagiografije i balkanskog ženskog transvestizma“ (str. 183-203), predstavlja životopis Magdalene Pereš-Vuksanović, shodno dokumentima i publikacijama iz oratorijanske Biblioteke *Vallicelliana*. Magdalenin ispovjednik je napisao njenu životnu priču na latinskom 1639. g., a vjerovatno je isti barokni spisatelj Giovanni Severano (1562-1640) autor duže verzije na italijanskom jeziku, sastavljene s ciljem širenja poštovanja bosanske djevojke i priznanja od crkve. Magdalena je rođena u Jelaškama kod Olova 1606, a umrla u Rimu 1670. godine. Biograf u svojem vjerskom i intelektualnom kontekstu propituje Magdaleninu motivaciju odricanja od pola, kao ženskog ekvivalenta kastracije. Povezujući ovaj fenomen s tradicijama balkanskih patrijarhalnih društava (sjeverna Albanija, Kosovo, Crna Gora, Makedonija i manje Srbija, Bosna), Mo-

lnar utvrđuje da je Magdalenina motivacija individualnija i rjeđa, usmjerena na izbjegavanje braka po svaku cijenu, te se, imajući u vidu pomen vanjskog opservatora, može zaključiti da je ona prva znana ostajnica (tobelija, virdžina) Balkana. Molnar znalački komparira idiosinkrazijske korespondentnosti hagiografskih tradicija i balkanskog folklora, pokazujući da je navedeni običaj stoljećima stariji. Magdalenin transvestizam kao arhaični fenomen ženskog celibata iskazuje se u uslovima Evrope okupirane od Osmanlija, nadigravajući crkvene vođe, hrišćanske i otomanske vlasti.

Knjiga sadrži deset vrlo vrijednih tema, koje u različitim političkim i konfesionalnim kontekstima pokazuju ranonovovjekovnu konfesionalizaciju kao međudjelovanje Tridentinskog katolicizma usmjernog na Rim i nekoherentnog lokalnog katolicizma evropske periferije. Kako knjiga posebno upućuje na ulogu nekih barskih nadbiskupa, čitaoci, ne samo u Crnoj Gori, možda bi očekivali da donosi i ranonovovjekovna iskustva katolika iz tog nadbiskupskog središta. Iako su paradigmatičan primjer sraza rimske reforme i otomanske zbilje, o njima, međutim, nema riječi. Generalno, geopolitički i kulturni identitet prostora Crne Gore je, bez obzira na relevantnost graničnih punktova kakvi su Kotor i Bar, ostavljen po strani. Uz prethodno naznačene objekte, negdje se zahtijeva i kartografska korekcija: na str. 209, na mapi 1. *Katolička crkva oko 1500. (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Bosna)* granica eklezijastičke provincije razdvaja Nadbiskupiju Bara i Biskupiju Budve? Ipak, u metodičnom radu na tematski i hronološki izloženim verzijama konfesionalizacije korištena je obimna literatura, upoređivani različiti crkvenoisto-rijski stavovi i argumentacija nacional-

nih historiografija, te istaknuti novi uvidi i zaključci. Ukazano je na organizaciju i djelovanje misija u višestruko složenim odnosima. Nadasve, upotrijebljeno je razasuto i manje dostupno arhivsko gradi-

vo, a ponuđena sintetizujuća gledišta izdignuta na regionalnu razinu. U tome je doprinos ove knjige značajan i izuzetno referentan za dalja istraživanja liminalnih religijskih i kulturnih interakcija.

Savo Marković

Др Раденко Шћекић: МЕДИЈИ И ГЕОПОЛИТИКА, Медијска култура,
Никшић, 2019.

У издању Медијске културе, у оквиру библиотеке Теорије медија чији је уредник проф. др Ратко Божовић, изашла је нова књига „Медији и геополитика“, историчара и доктора политичких наука Раденка Шћекића. Регионални часопис Медијска култура, под уредништвом Будимира Дамјановића, до сада је у оквиру помену-те библиотеке објавио 13 књига, аутора знаменитих имена научне мисли, попут Алана Бадјуа, Ратка Божовића, Јанка Николовског, Сандре Башић-Хрватин и др.

С обзиром на то да је у досадашњим радовима колега др Раденка Шћекића показао озбиљан, мултидисциплинаран приступ, са историографског и политиколошког аспекта, могло се очекивати да ће се тога држати и у својој новој књизи. Студија о односу медија и геополитике, њихове међусобне повезаности и употребе, с обзиром на обухватност анализираних феномена – представља мултидисциплинарни приступ сложеним категоријама, какве су информација, простор и вријеме. Сагледава се употреба медија као моћног средства у процесима политичког комуницирања и сложених геополитичких кретања са аспекта и кроз призму историје, кул-

туре, психологије, филозофије, социологије, економије, антропологије, дефендологије.

Комплексност савремених односа великих глобалних играча, регионалних сила, транснационалних компанија, међународних, економско-политичко-војних организација/алијанси/унија - огледа се у међусобном глобалном прожимању, међузависности у погледу финансија, природних ресурса, комуникација. Дешавања на једном крају планете, у епохи глобализације, имају медијски, економски, политички и еколошки утицај на други или на интересе глобалних играча.

Масовни медији у свему томе имају велики утицај, јер је информација постала веома битна геополитичка роба која утиче на међународне односе, економију, берзе, војне односе. За масовне медије се истиче да су постали моћно средство, мада је слика о моћи новинара глорификована. Моћни су власници медија и њихови партнери/налогодавци из домена политике или бизниса. Аутор истиче да у сфери политике „ко контролише производњу и ширење информација – има доминацију над политиком, идеологијом, културом“. Медији су одавно престали да буду пуки преносиоци инфор-

мација. Они данас обликују мишљење јавности. У последњих неколико деценија медијски рат је постао знатно важнији од конвенционалног рата.

Књига је конципирана у десет поглавља главног текста, уз предговор, поговор, лексикон термина и литературу. Рецензенти књиге су академик Ђорђе Борозан и проф. др Чедомир Чупић, који су истакли да „књига Медији и геополитика др Раденка Шћекића представља значајан прилог истраживању улоге медија у савременим друштвима и утицаја медија на друштвене и политичке односе. Ова студија је примјер систематичног и свеобухватног приступа односа медија као средства у геополитичке сврхе, посебно у рукама моћних актера у политичком животу планете. Посебна врлина ауторовог приступа обради употребе медија у геополитичке сврхе јесте интердисциплинарност.“ Књига обилује бројним примјерима и изворима и садржи више од 1.000 фуснота на скоро 400 страница.

Аутор, др Раденко Шћекић истиче да пропаганда постаје неефикасна оног тренутка када постанемо свјесни њеног постојања. Сврха пропаганде „није у томе да буде пријатна, одмјерена, њежна, већ да буде успјешна“, а ово је очигледно парадигма којом се руководи и доминантни дио данашње медијске сцене. Јер, „ко год има толику моћ да те убиједи да вјерујеш у апсурдно има и моћ да те убиједи у чињење неправде“. Медији су продужена рука и у већини случајева оружје разних режима, којима служе као сервис, како за вршење кохезије у „својим редовима“, тако и за стварање атмосфере страха од „спољне опасности“, продубљивање разлика и сл. На тој матрици, на тој фло-

скули, одржавају се многи политички режими данашњице. Читав политички систем је тако осмишљен да људима одвуче пажњу ка тривијалним темама, сензационализму и ријалити-ма. Са очигледним тенденцијама кретања ка дистопијској будућности: глобализованом друштву, контролисаном од малог броја транснационалних компанија, контролисаним медијима који ће вршити утицај на сваки сегмент наших живота. Уочљиво је кретање ка униформној култури, идеологији, „политички коректном“ и пожељном дискурсу – диригованим из само једног или неколико глобалних центара моћи и одлучивања. Реална власт је тајна власт. Новац је само у функцији моћи у чијој основи лежи одређени систем идеја, пројеката. Савремена геополитичка матрица би се могла свести на то да: колико сте јаки (војно, економски), толико сте у праву (у међународним односима). У историјској ретроспективи, сагласно чињеницама, аргументовано се може оцијенити да живимо у „интересантним временима“: епохи заласка и опадања доминације одређене цивилизације, која је била неколико последњих вјекова глобални центар и жариште геополитичких, економских, научних, технолошких и идеолошких утицаја на остатак планете. Аутор се у поговору пита: Да ли живимо у реалности фикције или у фикцији реалности?

Аутор се у књизи бави разним историјским епохама, од антике до савремености. Што се тиче Балкана, истиче да су протекле три турбулентне деценије простору Балканског полуострва донијеле велике промјене. Од промјене граница и државних уређења, идеолошких промјена, прекомпоновања економије, па до међу-

народних санкција, етничких и вјерских сукоба са десетинама хиљада страдалих. Колапс, економско-политичких система комунистичких земаља, имао је за последицу да ова друштва упадну у стање потпуне друштвене и вриједносне конфузије. Континуитет националних питања и замрзнутих конфликта у југоисточној Европи поново је дошао до изражаја - због историјског наслеђа, које је на овом простору створило бројне етничке и вјерске мјешавине. Што опет представља плодан терен за геополитичка мијешања и утицаје са стране. Медији и спољни геополитички циљеви усмјеравају изборе у већини мањих држава. Мале земље, попут балканских, не могу себи дозволи-

ти неку спољнополитичку слободу и стратегију и геополитичке игре. Стога поступају према великим силама - првенствено тактиком преживљавања и краткорочних добитака. Живимо у времену гдје је некадашња чврста идеолошка подјела и категорисање политичких опција постало потпуни ирелевантно или је преокренуто.

Ово дјело има историографску и политиколошку вриједност. До сада на простору Црне Горе и од црногорских аутора није изашло дјело оваквог формата, које на методолошки стручан начин, по научним узусима, обрађује сложене теме из области историје, геополитике, медија, ратовања, политике меке силе, утицаја неформалних центара моћи, медија.

Др Жарко Лековић

Жељко Рутовић: ПОСТМЕДИЈИ - КРИЗА СМИСЛА ИЛИ
МАСМЕДИЈСКИ ТОТАЛИТАРИЗАМ, ЗУНС, Подгорица, 2018.

У издању Завода за уџбенике и наставна средства из Подгорице изашла је књига „Постмедији (криза смисла или масмедијски тоталитаризам?)“ докторанда Жељка Рутовића, вриједног и регионално афирмисаног аутора који се бави медијима са филозофско-социолошког и практичног аспекта.

Након запажених и квалитетних књига, које је Рутовић до сада објавио, попут: Естетика дијалога (2001), Ноте популизма (2003), Толеранција и ароганција (2008), Глобализација у огледалу кризе медија (2010), Дигитални демос (2011), Слободан приступ информацијама - теоријско практични аспекти (2011), Хомо машина, Читања и сјећања - ова нова књига је десето дјело овог вриједног научника и друштвеног прегаоца.

На преко 360 страница описани су, између осталог и: симулација медијског простора, глобализација медија, информација као вишезначни карактер робе, власничка медијска концентрација, постмодерни медији и масмедијска митологија, културолошки аспекти новотехнолошке комуникације, таблоидизација медија, ријалити шоу, говор мржње у медији-

ма, медијска писменост и др. Аутор се пита: има ли човјека без медија, јер је данас човјек постао незамислив без медија. По систему штапа и шаргарепе, потребно је понудити човјеку оно што он хоће, понудити и оно што не треба а не зна. Дајући на значају сентенци филозофа Бориса Будена који каже да: „То што људи данас зову реалност, само је друга ријеч за одсутност било какве алтернативе, па у складу с тим – опција неприхватања те реалности не изгледа им реална“.

Некада су медији образовали, едуковали и снажили критичко мишљење. Данас, све чешће говоримо о кризи медија, те потреби да што више улажемо у медијску писменост. Да није кризе човјека, не би било ни кризе медија. Не би било ни кризе смисла. Управо кризом смисла или масмедијским тоталитаризмом бави се Жељко Рутовић у књизи „Постмедији“. Критика каже да је ријеч о дјелу које упозорава на застрашујућу спознају да смо прешли границу у којој се субјективност, можда и неповратно, губи. Медији су у кризи због бројних разлога, политичких, економских, образовних, али и даље снажни у обликовању човјекове суштине, у крађи чо-

вјекове слободе. Рутовић медије данашњице види као постмодерну митологију. Како против таквих митова, против постистине, сензације, спектакла, бројних ријалитија, забавних и политичких? Како оснажити медијску писменост и критички дух?

Аутор, бавећи се комплексним и мултидисциплинарним областима филозофије медија, социологије политике, културе дијалога, слободе изражавања и дигиталних феномена постмодерног доба, настоји да нам кроз своја дјела укаже на моћ масовних медија која има утицаја на скоро све сегменте нашег свакодневног живота.

Рецензент књиге, проф. др Милева Павловић, закључила је да је књига: „богато документовано дјело са вјеродостојним емпиријским истраживањем и аналитичким поницањем у срж веома захтевне задате теме“. У том контексту она казује да „аутор дубоко промишља, академски прецизно утире у затрашујућу спознају да смо прешли границу у којој се (људска) субјективност коначно, можда и неповратно губи“. Према њеним наводима, „оно што читамо код Жељка Рутовића јесте нова чињеница коју он насловљава ‘постмедији’, који не само да производе сами себе и замјењују постојећу (давно заборављену) стварност, већ се патворе у нове механизме који замјењују смисао, у нове постистине које егзистирају у међупростору заборава, одсуства дијалога, масмедийске митологије или спектаклу псеудовриједности или смрти како дословце уочава аутор.“ Како се додаје, „постоје мислиоци који перманентно са свим својим сазнајним и разумским капацитетима, мислећом радозналешћу и непрекидном глади за разоткривањем и спознавањем, поку-

шавају да разријеше енигму медијске трансформације и метаморфозе. Један од поменутих трагача је, свакако, Жељко Рутовић“.

У предговору књиге Рутовић указује да „радикално нова цивилизацијска и културолошка ситуација, креирана новом улогом постмедијске индустрије, сугерише и ново појмовно мишљење постмодерне моћи медија. Мишљење засновано на старој методолошкој апаратури и логичким закључцима законито ће генерисати нове и нерјешиве проблеме замршене у свијету између истине и привиђења, реалности и халуцинације“.

Протекле деценије и улазак у нови миленијум, произвели су огромну моћ оруђа које је човјек направио. Оруђа, машине, софтвери, роботи – креирају нову еру надмоћи над самим креатором, човјеком. Усљед процеса глобализације, домета и моћи интернета, неолибералне догме која је постала априори – свједоци смо тенденције постепеног отуђења човјека од људи. Човјека од породице, човјека од човјека, који све више обитава у виртуелно креираном свијету. Наш шири, регионални простор, оскудан је дјелима која на научни, филозофско-социолошки начин истражују феномен сајбер садашњости и будућности. Један од ријетких аутора, који својим дјелима подсјећа, упозорава, инспирише, је Жељко Рутовић, који се бави публицистичким радом у области теорије и културе медија.

Ово дјело, хуманистичког погледа, кроз филозофско-социолошки аспект сагледава поменуте феномене. Захваљујући таленту аутора да, овако комплексне, често метафизичке феномене и категорије представи у форми готово литерарног дискурса – књига

је разумљива и широј читалачкој публици. Обистинила су се предвиђања од прије четири деценије, да ће услуге и информације потиснути индустрију и робу. Технолошки напредак несвјесно супротставља људску креацију, оруђе, робота машину – самом човјеку.

Аутор, као врстан теоретичар медијске културе, социолог и публициста, је у складу са својим неоспорним талентом за лијепу ријеч, културу памћења и медијски свијет, на радост читалаца – уприличио и ову књигу која се бави бројним аспектима медијског простора.

Др Раденко Шћекић

САДРЖАЈ

ЈУБИЛЕЈИ

ОБИЉЕЖАВАЊЕ СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА ПОСТОЈАЊА ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА И ИЗЛАЖЕЊА ЧАСОПИСА „ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ“

<i>Са прославе седамдесете годишњице постојања Историјског института и излажења часописа „Историјски записи“</i>	7
<i>Поздравни телеграм председника Црне Горе, г-дина Мила Ђукановића (скенирано)</i>	11
<i>Обраћање ректора УЦГ, проф. др Данила Николића и уручење ПЛАКЕТЕ Историјском институту</i>	13
<i>Обраћање директора Историјског института, др Радослава Распоповића</i>	17
<i>Обраћање представнице Фонда за јавну дипломатију „А.М. Горчаков“, г-ђице Сандре Стоилковић</i>	25
<i>Обраћање помоћнице за високо образовање у Министарству просвјете, г-ђице Мубере Курпејовић</i>	27
<i>Обраћање представника Универзитета Сапиенца у Риму, проф. др Фабија Грасија</i>	29
<i>Текстови поздравних телеграма (Москва, Београд, Загреб)</i>	33

ЧЛАНЦИ:

<i>Antal MOLNÁR, Dva neobjavljena izvještaja barskog nadbiskupa Marina Bicija o Srbiji i Albaniji (1622)</i>	37
<i>Миљан ГОГИЋ, Још једном о циборијуму катедрале Св Трипуна у Котору посвећеног Петиловријенцима</i>	65
<i>Savo MARKOVIĆ, Marc 'Antonio Borisi: život i smrt barskog i koparskog plemića, mletačkog velikog dragoman</i>	75
<i>Радмило МАРОЈЕВИЋ, Текстологија ономастичких жанрова у Његошевом спјеву Шћепан Мали</i>	123

József JUHÁSZ, <i>Hungarian foreign policy and wars of the 1990s in former Yugoslavia</i>	167
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>Istorijski revizionizam –upotreba istoriografije u (geo)političke svrhe</i>	187
ПРИЛОЗИ	
Бојан НОВАКОВИЋ, <i>Тврђава Оногошт</i>	207
ИЗВОРИ	
Ilija M. MIJUŠKOVIĆ, <i>Oproštaj od savjetnika za izradu prvog crnogorskog ustava – Stevana Ćurčića</i>	227
IN MEMORIAM	
<i>Комеморативна сједница одржана у Ректорату УЦГ поводом смрти академика Радоја Пајовића (5. јун 2019. год.)</i>	
проф. др Данило Николић, ректор Универзитета Црне Горе	233
др Радослав Распоповић, директор Историјског института Универзитета Црне Горе	237
ПРИКАЗИ	
Savo MARKOVIĆ, <i>Antal Molnár; CONFSSIONALIZATON ON THE FRONTIER. THE BALKAN CATHOLICS BETWEEN ROMAN REFORM AND OTTOMAN REALITY. Viella (prvo izdanje), Roma 2019.</i>	241
Жарко ЛЕКОВИЋ, Раденко Шћекић, МЕДИЈИ И ГЕОПОЛИТИКА, Медијска култура, Никшић, 2019.	249
Раденко ШЋЕКИЋ, Жељко Рutowић ПОСТМЕДИЈИ - КРИЗА СМИСЛА ИЛИ МАСМЕДИЈСКИ ТОТАЛИТАРИЗАМ?, ЗУНС Подгорица 2018.	253

СОДЕРЖАНИЕ

ЮБИЛЕИ

ПРАЗДНОВАНИЕ СЕМИДЕСЯТИЛЕТИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО ИНСТИТУТА И ПУБЛИКАЦИИ ЖУРНАЛА „ИСТОРИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ”

<i>По итогам мероприятий по поводу семидесятилетия деятельности Исторического института и публикации журнала „Исторические заметки”</i>	<i>7</i>
<i>Поздравительная телеграмма президента Черногории г-на Мило Джукановича (скан)</i>	<i>11</i>
<i>Обращение ректора УЧГ, проф. др. Данило Николича и вручение ГРАМОТЫ Историческому институту</i>	<i>13</i>
<i>Обращение директора Исторического института др. Радослава Распоповича</i>	<i>17</i>
<i>Обращение представителя Фонда по общественной дипломатии им. А.М. Горчакова г-жи Сандры Стоилкович</i>	<i>25</i>
<i>Обращение помощника по высшему образованию в Министерстве просвещения г-жи Муберы Курпейович</i>	<i>27</i>
<i>Обращение представителя Университета Сапиенца в Риме, проф. др. Фабио Грасси</i>	<i>29</i>
<i>Тексты приветственных телеграмм (Москва, Белград, Загреб)</i>	<i>33</i>

СТАТЬИ

<i>Антал МОЛНАР Два неопубликованных отчета барского архиепископа Марина Бици о Сербии и Албании (1622)</i>	<i>37</i>
<i>Милян ГОГИЧ Еще раз о дарохранильнице кафедрального собора св. Трифона в Которе, посвященного Петилловриенцам</i>	<i>65</i>
<i>Саво МАРКОВИЧ, Марк Антонио Бориси: жизнь и смерть барского и копарского дворянина, венецианского драгомана</i>	<i>75</i>
<i>Радмилко МАРОВЕВИЧ, Текстология ономастических жанров в поэме Негоша „Стефан Малый”</i>	<i>123</i>

József JUHÁSZ, <i>Hungarian foreign policy and wars of the 1990s in former Yugoslavia</i>	167
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Исторический ревизионизм – использование историографии в (гео)политических целях</i>	187
ПРИЛОЖЕНИЯ	
Боян НОВАКОВИЧ, <i>Крепость Оногошт</i>	207
ИСТОЧНИКИ	
Илия М. МИЮШКОВИЧ, <i>Прощение с советником по составлению первой черногорской конституции – Стевана Чурчица</i>	227
IN MEMORIAM	
<i>Гражданская панихида, проведенная в Ректорате УЧГ по поводу смерти академика Радое Пайович (05 июня 2019 г.)</i>	
проф. др. Данило Николич, ректор Университета Черногории	233
др. Радослав Распопович, директор Исторического института Университета Черногории	237
ОЧЕРКИ	
Savo MARKOVIĆ, <i>Antal Molnár, CONFSSIONALIZATON ON THE FRONTIER. THE BALKAN CATHOLICS BETWEEN ROMAN REFORM AND OTTOMAN REALITY. Viella</i> (первое издание), Roma 2019	241
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Раденко Шчекич, СМИ И ГЕОПОЛИТИКА, Культура СМИ, Никшич, 2019</i>	249
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Желько Рutowич ПОСТМЕДИА – КРИЗИС СМЫСЛА ИЛИ ТОТАЛИТАРИЗМ СМИ?, ЗУНС Подгорица 2018</i>	253

CONTENTS

ANNIVERSARIES

MARKING THE SEVENTIETH ANNIVERSARY OF THE HISTORICAL INSTITUTE AND OF THE “HISTORICAL RECORDS” JOURNAL

<i>From the celebration of the seventieth anniversary of the Historical Institute and of the “Historical Records” journal</i>	<i>7</i>
<i>Congratulatory telegram of the President of Montenegro, Mr Milo Đukanović (scanned)</i>	<i>11</i>
<i>Address of the Rector of the University of Montenegro, Prof. Dr Danilo Nikolić, and award of a PLAQUE to the Historical Institute</i>	<i>13</i>
<i>Address of the Director of the Historical Institute, Dr Radoslav Raspopović</i>	<i>17</i>
<i>Address of the representative of the Alexander Gorchakov Public Diplomacy Fund, Ms Sandra Stoilković</i>	<i>25</i>
<i>Address of the Assistant for Higher Education in the Ministry of Education, Ms Mubera Kurpejović</i>	<i>27</i>
<i>Address of the representative of the Sapienza University of Rome, Prof. Dr Fabio Grassi</i>	<i>29</i>
<i>Texts of congratulatory telegrams (Moscow, Belgrade, Zagreb)</i>	<i>33</i>

ARTICLES

<i>Antal MOLNÁR, Two Unpublished Reports by the Archbishop of Bar Marino Bizzi on Serbia and Albania (1622)</i>	<i>37</i>
<i>Miljan GOGIĆ, Once More on the Ciborium of the St. Tryphon Cathedral in Kotor Dedicated to the Petilovrijenci</i>	<i>65</i>
<i>Savo MARKOVIĆ, Marc ‘Antonio Borisi: the Life and Death of the Bar and Koper Nobleman, the Venetian Grand Dragoman</i>	<i>75</i>
<i>Radmilo MAROJEVIĆ, A Textual Criticism of Onomastic Genres in Njegoš’ Poem “Stephen the Little”</i>	<i>123</i>

József JUHÁSZ, <i>Hungarian Foreign Policy and Wars of the 1990s in Former Yugoslavia</i>	167
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>Historical Revisionism – Use of Historiography for (Geo-)Political Purposes</i>	187
CONTRIBUTIONS	
Bojan NOVAKOVIĆ, <i>The Onogošt Fortress</i>	207
SOURCES	
Ilija M. MIJUŠKOVIĆ, <i>Paying Last Respects to the Adviser for the Drafting of the First Montenegrin Constitution – Stevan Ćurčić</i>	227
IN MEMORIAM	
<i>Commemorative session held at the Rectorate of the University of Montenegro on the occasion of the death of academician Radoje Pajović (5 June 2019)</i>	
Prof. Dr Danilo Nikolić, Rector of the University of Montenegro	233
Dr Radoslav Raspopović, Director of the Historical Institute of the University of Montenegro	237
REVIEWS	
Savo MARKOVIĆ, <i>Antal Molnár, CONFESSIONALIZATION ON THE FRONTIER. THE BALKAN CATHOLICS BETWEEN ROMAN REFORM AND OTTOMAN REALITY. Viella (first edition), Roma 2019</i>	241
Žarko LEKOVIĆ, <i>Radenko Šćekić, MEDIA AND GEOPOLITICS, Media Culture, Nikšić, 2019</i>	249
Radenko ŠĆEKIĆ, <i>Željko Rutović, POSTMEDIA – A CRISIS OF SENSE OR MASS MEDIA TOTALITARIANISM?, Institute for Textbooks and Teaching Aids, Podgorica, 2018</i>	253

TABLES DES MATIÈRES

JUBILÉS

CÉLÉBRATION DES SOIXANTE ANS DE L'EXISTENCE DE L'INSTITUT HISTORIQUE ET DE LA PUBLICATION DE LA REVUE „DOCUMENTS HISTORIQUES”

<i>De la célébration du soixante-dixième anniversaire de l'Institut historique et de la publication de la revue „Documents historiques”</i>	7
<i>Télégramme de salutation du Président du Monténégro, M. Milo Đukanović (scanné)</i>	11
<i>Discours du Recteur de l'Université du Monténégro, prof. Dr. Danilo Nikolić et la remise de la plaquette à l'Institut historique</i>	13
<i>Discours du directeur de l'Institut historique, Dr Radoslav Raspopović</i>	17
<i>Discours de la représentante du Fonds pour la diplomatie ouverte „A.M. Gorchakov”, Mme Sandra Stoilković</i>	25
<i>Discours de l'adjointe à l'enseignement supérieur au ministère de l'Éducation, Mme Mubera Kurpejović</i>	27
<i>Discours du représentant de l'Université Sapienzade Rome, prof. Dr. Fabio Gracia</i>	29
<i>Textes de télégrammes de salutation (Moscou Belgrade, Zagreb)</i>	33

ARTICLES

<i>Antal MOLNÁR Deux rapports non publiés de l'archevêque de Bar, Marin Bici, sur la Serbie et l'Albanie (1622)</i>	37
<i>Miljan GOGIĆ, Encore une fois sur le ciborium de la cathédrale Saint-Tryphon de Kotor dédié au Petilovrijenci</i>	65
<i>Savo MARKOVIĆ, Marc'Antonio Borisi: vie et mort d'un noble de Bar et Kopar, un grand dragoman vénitien</i>	75
<i>Radmilo MAROJEVIĆ, Textologie des genres onomastiques dans la chanson de Njegoš, Šćepan le Petit</i>	123

József JUHÁSZ, <i>Politique étrangère hongroise et guerres des années 90 en ex-Yougoslavie</i>	167
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Révisionnisme historique - L'utilisation de l'historiographie à des fins (géo) politiques</i>	187
ARTICLE JOINT	
Bojan NOVAKOVIĆ, <i>Forteresse d'Onogošt</i>	207
SOURCES	
Ilija M. MIJUŠKOVIĆ, <i>Adieu du conseiller pour la rédaction de la première constitution monténégrine - Stevan Ćurčić</i>	227
EN MÉMOIRE	
<i>Séance commémorative tenue au Rectorat de l'Université du Monténégro à l'occasion du décès de l'académicien Radoje Pajović (le 5 juin 2019)</i>	
prof. Dr Danilo Nikolić, recteur de l'Université du Monténégro	233
Dr Radoslav Raspopović, directeur de l'Institut historique de l'Université du Monténégro	237
APERÇUS	
Savo MARKOVIĆ, <i>Antal Molnár, CONFESSIONNALISATION À LA FRONTIÈRE. LES CATHOLIQUES DES BALKANS ENTRE RÉFORME ROMAINE ET RÉALITÉ OTTOMANE. Viella (première édition), Roma 2019.</i>	241
Žarko LEKOVIĆ, <i>Radenko Ščekić, MÉDIAS ET GÉOPOLITIQUE, Culture des médias, Nikšić, 2019.</i>	249
Radenko ŠČEKIĆ, <i>Željko Rutović POSTMEDIA - CRISE DU SENS OU TOTALITARISME DES MÉDIAS DE MASSE ? - ZUNS Podgorica 2018.</i>	253

ТЕХНИЧКА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА ЗА ПИСАЊЕ ЧЛАНАКА КОЈИ СЕ ПРЕДАЈУ ЗА ОБЈАВЉИВАЊЕ У *ИСТОРИЈСКИМ ЗАПИСИМА*

Научни часопис *Историјски записи* (ИЗ) објављује сљедеће категорије чланака:

1. уводна саопштења
2. изворне научне чланке
3. прегледне чланке
4. излагања са научних скупова
5. стручне чланке

Осим њих, *Историјски записи* објављују приказе књига и периодике, хронику научне активности, биљешке и слично. Категорију рада предлаже аутор, а коначну одлуку доноси Редакција. Сви радови морају имати краћи извод или сажетак (abstract), кључне ријечи (key words) и резиме (summary) на енглеском језику (до 1500 карактера)

Техничка упутства за писање чланака за Историјске записе

Сви прилози (чланци, прикази, реаговања, биљешке, извори...) морају бити написани у електронској форми, у некој од верзија програма MS Word (или у неком другом компатибилном програму) и снимљени у формату MS Word документа (*.doc). Такође, молимо наше сараднике да користе фонт Times New Roman, величине слова 12 и 1,5 величине проред. У критичком апарату у фуснотама је величина слова 10, а проред једнострук (single). Рад се предаје у електронској форми (CD, DVD, Flash memory stick или via e-mail), а уз који треба приложити и једну копију штампану на папиру. Радови не би требало да прелазе два ауторска табака (32 стр).

Аутор рада је обавезан да Редакцији достави своју регуларну, као и е-маил адресу, као и свој тренутни радни статус. Прилог се може предати лично у Историјском институту Црне Горе, са назнаком „за *Историјске записе*“, или послати поштом на адресу:

Историјски институт Црне Горе
Булевар Революције 5
81000 Подгорица
Црна Гора,

односно, електронском поштом на адресу istorijskizapisi@gmail.com или ii@ac.me

**Техничка упутства за писање критичког апарата
чланака за Историјске записе**

Име аутора и наслов чланка - curent (обична штампана слова)
Наслов монографије или часописа – italic (коса, надесно
нагнута слова)
Исто – italic
н.д. (наведено дјело) – italic

Радови који не задовољавају ове техничке критеријуме неће бити узети на разматрање за објављивање у часопису. Редакција часописа је отворена за сваки облик претходног интересовања и инструкција сарадницима по питању техничких пропозиција у вези изгледа чланка.

TEHNICAL INSTRUCTIONS TO AUTHORS FOR PREPARING MANUSCRIPTS FOR PUBLICATION IN *HISOTRICAL RECORDS*

Scientific journal *Historical Records* publishes following types of articles:

1. Introductory remarks
2. Original scientific articles
3. Review articles
4. Conference addresses
5. Case studies

In addition, *Historical Records* also publishes book and periodic reviews, chronic of scientific work, notes etc. Category of article is suggested by the author, and is subject to the decision of Editorial board. It is mandatory for all articles to include abstract, key words and summary in English language (up to 1500 words).

Manuscript Preparation Technical Guidelines for Historical Records

All manuscripts (articles, reviews, reactions, notes, sources) must be written electronically, preferably using MS Word package (or any other compatible program) in (*.doc) format. Furthermore, authors are strongly encourage to use *Times New Roman*, 12 font, and 1, 5 spacing. In footnotes, please, use font 10 and single spacing. Manuscripts are submitted both electronically (CD, DVD, USA or via email) and in hard-copy. Maximum length is 32 pages.

Corresponding authors need to provide their contact post and email addresses, and also to include present job details. Papers can be submitted in-person or mailed to the following address:

Historical Institute of the University of Montenegro
Bulevar Revolucije 5,
81000 Pogorica
Montenegro

Or, using emails: istorijskizapisi@gmail.com or ii@ac.me

Footnotes Technical Guidelines for Historical Records

Author names and Article title – current (regular typed letters)

Journal or Monograph Title – italic (slant slightly to the right)

Ibid – italic

o.c. (opere citato) – italic

Papers which do not conform to the conventions of the Journal will not be considered for publication. Editorial board remains open for any further inquiries regarding Journal's conventions and technical guidelines.

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ ONLINE

Историјски записи, најстарији црногорски научни часопис, одавно је доступан онлајн на слједећим линковима:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.uceg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Електронске верзије *Записа* (1927-1941) и *Историјских записа* (1948-) добиле су посебне ISSN бројеве од Националног ISSN центра, и каталошки су обрађени у е-каталогу Националне библиотеке „Ђурђе Црнојевић“. ISSN је идентификатор часописа на глобалном нивоу, он је јединствен и везује се за назив часописа, тако да доприноси његовој кредибилности и видљивости. Уласком у ISSN регистар (сједиште у Паризу, доступан на: <https://portal.issn.org/>) потенцијални корисници широм свијета добијају информацију о електронској доступности комплетног садржаја свих бројева објављених од 1927. до данас. Радови наших и страних историчара, неопходно полазиште у проучавању историје црногорског народа, дати су у слободном приступу и видљиви у оном облику у којем су првобитно објављени. Овај часопис је већ дуго индексиран у најобимнијим базама електронских текстова EBSCO и CEEOL, а сада је уврштен у ISSN регистар, чиме је његова видљивост

додатно побољшана, а тиме и једноставност приступа и преузимања садржаја бројева или чланака. Дигитализација претходних и континуирано објављивање нових часописа је рјешење које нуди брзу информацију и приступачан материјал, читљив на свим савременим електронским уређајима, свим заинтересованим академским и истраживачким заједницама, као и појединцима који желе да дођу до квалитетних и поузданих изворних историјских радова.

* * *

Historical Records, the oldest Montenegrin scientific journal, has recently been made available online at the following links:

<http://www.istorijskizapisi.ac.me/>

<https://www.ucg.ac.me/objava/blog/21704/objava/17573-istorijski-zapisi-1-2-2018-u-pdf-formatu>

Electronic versions of the *Records* (1927-1941) and *Historical Records* (1948-) received special ISSN numbers from the National ISSN Centre, and were catalogued in the e-catalogue of the National Library Đurđe Crnojević. ISSN is used as an identifier for journals on a global level, it is unique and linked to the name of a journal, so it contributes to its credibility and visibility. By entering the ISSN register (based in Paris, available at: **<https://portal.issn.org/>**), potential users throughout the world are able to receive information on the electronic availability of the complete content of all issues published from 1927 to the present day. The works of domestic and foreign historians, a necessary starting point in the study of the history of the Montenegrin people, are provided free of charge and visible in the form in which they were originally published. This journal has already been indexed for many years in the most comprehensive databases of electronic texts – EBSCO and CEEOL, and is now included in the ISSN register, which will further improve its visibility, and thus the ease of accessing and downloading the content of issues or articles. Digitization of previous and continuous publication of new journals is a solution that offers readily available information and accessible material readable on all modern electronic devices to all interested academic and research communities, as well as individuals who want to have access to quality and reliable original historical works.

Часопис *Историјски записи* је доступан и преко
међународних база података
CENTRAL EASTERN EUROPEAN ONLINE LIBRARY (CEEOL)
EBSCO - Historical abstracts with full text

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година ХСII

Бр. 1-2/2019.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 5

За издавача

Др Радослав Распоповић, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектура и коректура

Соња Живаљевевић

Садржај превели

EDUCO CENTAR (www.educocentar.com)

Тираж:

300

Штампа

Artgrafika

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

93/94

ИСТОРИЈСКИ записи : орган Историјског института
и Друштва историчара Црне Горе / главни и одговорни
уредник Радослав Распоповић. - [Год. 1], књ. 1, св.
1/2 (1948) - . - Подгорица (Булевар Револуције 5) :
Историјски институт Црне Горе, 1948 (Подгорица :
Побједа). - 24 cm

Четири пута годишње. - Је наставак: Записи
ISSN 0021-2652 = Историјски записи
COBISS.CG - ID 54807